

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Абулқосимов Ҳасан Пирназарович
Хамраев Олимжон Яхшибоевич

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш

Ўқув қўлланма
5340100 –Иқтисодиёт(тармоқлар ва соҳалар бўйича) йўналиши
талабалари учун

ТОШКЕНТ-2014

Абулқосимов Х.П., Хамраев О. Я. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш. Ўқув қўлланма. –Т.: “Университет”, 2014.

Ўқув қўлланмада иқтисодиётни тартиблашнинг бозор ва давлат механизмларига оид мавзулар ёритилган бўлиб, унда иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш шакллари, усулларининг қўлланиши илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек, макроиқтисодий тартиблаш натижасида Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсиш таъминланганлиги ишонarli далиллар асосида кўрсатиб берилган бўлиб, иқтисодчи олимлар ва ўқитувчилар, тадқиқотчилар, олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган.

Абулкасимов Х.П., Хамраев О.Я. Государственного регулирования экономики-Т.:”Университет”,2014

В учебном пособии изложены темы, посвященные изучению механизмов рыночного и государственного регулирования экономики. В нём проанализированы формы и методы государственного регулирования экономики. На основе достоверных фактов показано, что в Узбекистане в результате макроэкономического регулирования обеспечен устойчивый и сбалансированный экономический рост. Учебное пособие предназначено для учёных-экономистов, преподавателей, соискателей, студентов высших учебных заведений.

Abulkosimov Kh.P., Hamraev O.Y. Government Regulation Of The Economy- Tashkent.: “University”, 2014

There is stated themes, which is devoted to the investigating of the tools of the market and government regulation of the economy, in this tutorial. There is analysed forms and methods of the government regulation of the economy. It is shown on the basis of the authentic facts that it is provided sustained and balanced growth of economy as a result of macroeconomics regulation in Uzbekistan. It is intended for economists, teachers, candidates, students of the higher education institutions.

**Такризчилар: иқтисод фанлари доктори,
профессор. Т.Т.Жўраев
иқтисод фанлари номзоди,
доцент П.З.Хошимов**

ISBN

© Университет”, Тошкент 2014й.

Кириш

Бозор иқтисодиёти ўзининг объектив қонунлари ҳамда ўзини-ўзи тартиблаш дастаклари, воситалари орқали амал қилади. Аммо бозор иқтисодиётининг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда салбий жиҳатлари ҳам мавжуддир. Уларнинг энг асосийси иқтисодиётдаги объектив қонунлар ва муносабатлар, регуляторлар асосида шаклланадиган бозор мувозанати ҳамда муносабатларнинг бузилиши оқибатида вужудга келадиган муносабатларнинг кучайиши, иқтисодий танглик ва инқирозлардир. Инқирозлар натижасида иқтисодий пасайиш, ишсизлик, инфляциянинг кучайиши, халқ турмуш даражасининг ёмонлашуви содир бўлади. Шу боисдан ҳам давлатнинг иқтисодиётга аралашуви ва уни устувор равишда иқтисодий дастак ва воситалар ёрдамида тартиблаши зарур бўлади. Бу эса замонавий бозор иқтисодиётининг ўзини ўзи тартиблашнинг бозор механизми билан уни давлат томонидан тартибга солиш механизмини уйғунлаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар, шу жумладан, институционал ислохотлар оқибатида иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш механизми шакллантирилиб, ривожланиш тенденцияларига эга бўлиб бормоқда. Ўзбекистонда шакллантирилган иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш механизми ҳозирги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида унинг салбий таъсирини юмшатиш имконини берди.

И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябридаги қўшма мажлисида қилган маърузасида: “Жаҳон миқёсида глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришлар жараёнида эгаллаб турган ўрнимизни холисона ва танқидий баҳолашимиз, тобора ошиб бораётган ҳаёт талабларига жавоб беришимиз, кечаётган давр билан ҳамқадам бўлишимиз шарт. Маълумки, ҳаёт ҳеч қачон бир жойда тўхтаб турмайди. Шу боис авваламбор рўй бериши мумкин бўлган турли

фалокатлар, жаҳон иқтисодиётининг юксалиши ва инқирозини олдиндан кўриш имконини берадиган, ҳар томонлама чуқур ўйланган, аниқ мақсад ва устувор йўналишларни ўз ичига олган тараққиёт дастури ва уни амалга ошириш стратегиясига эга бўлган мамлакат ва халқ пировард натижада мувоффақиятга эришади. Шу муносабат билан алоҳида таъкидлаб айтмоқчиманки, мустақил тараққиётимизнинг ўтган даврида амалга оширган ишларимизни сарҳисоб қилар эканмиз, уларни ҳаққоний баҳолаш ва ислохотлар дастурига маълум ўзгартишлар киритиш билан бирга, биринчи навбатда эртанги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизни ислох этиш ва модернизация қилиш йўлидаги изчил ҳаракатларимизни кучайтиришимиз, уларни янги, янада юқори босқичга кўтаришимиз даркор”¹, - дея таъкидлаган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий –иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида “2013 йил ва яқин келажакка мўлжалланган дастуримизни амалга оширишда иқтисодиётимиз ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ҳамда технологик янгилашни жадаллаштириш ва унинг кўламини кенгайтириш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш марказий ўрин тутиши даркор.”² – деб таъкидлаган.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш механизмини янада такомиллаштириш ва бозорнинг ўзини-ўзи тартиблашнинг объектив механизми билан уйғунлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан ўқув курсини ўқитишдан мақсад - талабаларда иқтисодиётни тартибга солишнинг давлат механизмнинг ўзига хос хусусиятлари, шакл ва усул, воситалари, давлатнинг иқтисодий сиёсати

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 12 ноябрь. Т.: Ўзбекистон, 2010. 6-7-бет.

² Каримов И. А «Бош мақсадимиз-кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йулини қатъият билан давом эттириш// Халқ сўзи, 2013 йил 19 январ

тўғрисидаги тизимли, кенг қамровли назарий билим ва амалий кўникмаларини хосил қилишдан иборат.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ўқув курсининг вазифаси иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизми билан биргаликда давлат механизмининг амал қилиш соҳаларини ва шаклларини кўрсатиш, иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг ўрни ҳақидаги турли концепцияларни таҳлил этиш ва ривожланган мамлакатлар тажрибаларини ўрганиш, Ўзбекистонда иқтисодиётни тартибга солиш механизмининг шаклланиши ва ривожланиши, давлатнинг бош ислохотчи вазифасини бажариши, иқтисодиётни тартибга солишнинг шакл ва воситаларини таҳлил қилиш, иқтисодиётни тартиблашнинг бозор ва давлат механизмлари уйғунлигини таъминлаш йўналишларини ўргатишдан иборат.

"Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш" ўқув курсини ўзлаштириш жараёнида талабалар қуйидаги билим ва кўникмаларга эга бўлади:

- иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш" ўқув курсининг предметини, асосий категорияларини ва тадқиқот усулларини; бозор иқтисодиётининг ўзини ўзи тартибга солиши механизмининг камчиликлари, салбий оқибатларга, яъни инқирозларга олибкелиши мумкинлиги, бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлиги, давлатнинг иқтисодий вазифаларини, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг назарий асосларини, бу борадаги турли назарий концепцияларни, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш шакллари, усуллари ва восита(дастак)лари ҳақидаги билимларга эга бўлади;

- Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилган ислохотлар натижасида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмининг шакллантирилганлиги ҳамда унинг ўзига хос хусусиятларини, давлат мулкани хусусийлаштириш ва бошқаришнинг иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишдаги ўрни ва аҳамиятини ўрганиши, давлат мулкани хусусийлаштириш ва бошқариш самарадорлигини аниқлаш,

ижтимоий-иқтисодий ривожланишни дастурлаш, прогнозлаш ва режалаштириш шакллари ва усуллари тўғрисидаги билим ва кўникмаларига эга бўлади;

- иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг бюджет-солиқ, пул-кредит воситалари кўллаш; ижтимоий соҳани бошқариш, ижтимоий жараёнларни тартибга солиш усуллари; давлатнинг мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаши индикаторларини таҳлил қилиш, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози давом этаётган шароитда кўпгина ривожланган мамлакатларда юз бераётган жараёнларга баҳо бериш; Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш асосида барқарор, мутаносиб ўсишни таъминлашнинг устувор йўналишлари бўйича илмий асосланган хулоса ва таклифларни ҳамда амалий тавсияларни ишлаб чиқиш кўникмаларига ва малакаларига эга бўлади.

1-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ РОЛИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган ва ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солишнинг икки механизми юзага келди: давлат ва бозор механизмлари. Фаннинг мақсади - давлат ва бозор механизмларининг ўзига хос хусусиятларини ёритишдир. Улар ҳаётда аралаш ва ўзаро алоқадорликда учрайди. Уларнинг оптимал алоқадорликда бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Фаннинг вазифаси иқтисодиётни бошқаришда бозор муносабатлари билан биргаликда давлат механизмини қабул қилган соҳаларни ва шакллари кўрсатиш, иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг ўрни ҳақидаги турли концепцияларни таҳлил этишдир.

Бозор – инсоният тараққиётининг буюк ютуқларидан биридир. Унинг ривожланиши узок йўлни босиб ўтган: бу жараён кичик-кичик ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги алоқалар сифатидаги оддий шаклларида бошлаб то замонавий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча шакллари, жамият иқтисодий субъектлари ўртасидаги ривожланган иқтисодий муносабатлари, ижтимоий маҳсулотни яратишдан то уни истеъмол этишгача бўлган даврни қамраб олади.

Бозор – бу турли ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш кўринишидаги фаолиятларни мувофиқлаштирувчи мураккаб механизмдир. Бунда ижтимоий меҳнат тақсимооти ва хусусий мулкчилик бозорни ҳал этувчи шартлари бўлиб ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётида тадбиркорлик фаолиятининг эркинликлари, ишлаб чиқарувчиларнинг моддий манфаатдорликлари рақобатга ундовчи асосий куч бўлиб ҳисобланади.

Маълумки, бозорнинг мухим элементи бу нарх ва унинг даражаси бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи учун ҳам, тадбиркор учун ҳам ва харидор учун ҳам мухим кўрсаткич ҳисобланади.

Бозор тизими ишлаб чиқарувчилар ва харидорларни қарор қабул қилишларида эгилувчанлик ва мослашувчанлик жихатларини юқори эканлиги билан тавсифланади. Бозор ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги алоқаларни боғлайди. Тармоқлар ўртасида ресурсларни самарали тақсимланишида, талаб ва таклиф мутаносиблигини таъминлашда бозор механизми қулайдир.

Жамият иқтисодиётининг ривожланишида, ижтимоий меҳнат тақсимотида, давлатлараро алоқаларнинг кенгайишида, иқтисодиётнинг таркибий қисмлари ўртасидаги алоқаларни тартибга солиш каби иқтисодий жараёнларда бозор механизмининг тартибга солиш имкониятлари чегараланганлиги намоён бўлади. Бунга иқтисодиётда юзага келган иқтисодий инқироз даври қарама-қаршиликларини мисол келтириш мумкин. 1929-1933 йилларда содир бўлган жаҳон иқтисодий инқироzi яққол мисол бўла олади.

Бозор механизми бажара олмайдиган ва тартибга сола олмайдиган ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш жараёнининг вазифалари мавжуд. Санаот ривожланишда эркин рақобат асосида ишлаб чиқариш кучлари нафақат яққа тартибдаги хусусий мулк доирасида ўсмоқда, балки жамоа (акционерлик) ва бошқа мулкчилик шаклларининг ўрни ҳам ошиб бормоқда. Бироқ, давлат иқтисодиётнинг йирик тармоқларини ўз зиммасига олишга, уларни ривожлантиришга ва тартибга солишга мажбур бўлмоқда. Масалан: темир йўл, телеграф, почта, мудофаа ва ҳ.к. Бозор механизми бажара олмайдиган ижтимоий вазифалар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, бозор муносабатлари асосидаги баъзи фаолият натижаларига давлатнинг аралашуви эҳтиёжи туғилади.

Бу, аввалам бор, иқтисодиётни макро даражада тартибга солишда, аҳолининг маълум қисмини ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам

кўрсатишда (ишсизларга, туғма ногиронларга), пенсия таъминотида, муодофаани таъминлашда, экологик муаммоларни хал этишда, ижтимоий тартибни сақлашда, пул муомаласини тартибга солишда, иқтисодий такрор ишлаб чиқариш циклига таъсир этишда, фундаментал илмни ривожлантиришда давлат аралашувига зарурат туғилади. Ташқи иқтисодий алоқаларни давлат аралашувисиз тартибга солиб бўлмайди. Бозор механизми жамият манфаатларини ҳимоя этиш, узоқ даврли ижтимоий муаммоларни ва мамлакатларнинг ўзаро алоқаларида юзага келадиган муаммоларни бартараф эта олмайди.

Давлат бозор механизми бажара олмайдиган бир қатор иқтисодий вазибаларни бажаради. Улар қуйидагилардир:

- мамлакатнинг ижтимоий - иқтисодий хавфсизлигини ва миллий иқтисодиётни рақобатбардошлигини таъминлаш;
- барқарорлаштириш вазибалари (пул муомаласини тартибга солиш, инфляцияни олдини олиш ва х.);
- қонуний тартибга солиш вазибаси;
- мувофиқлаштириш вазибаси;
- ижтимоий йўналтирилган вазибаси;
- тақсимлаш;
- назорат ва бошқалар.

Юқоридагиларнинг барчаси ҳозирги замон иқтисодиётида бозор механизми орқали иқтисодиётни тартибга солиш қанчалик зарур бўлса, давлат механизмини шунчалар зарур эканлигини кўрсатади. Энг муҳими, иқтисодий жараёнларни тартибга солишда ҳар иккала механизмларни афзал жихатларини бирлаштиришдир. Бу эса иқтисодиётни рационал бошқаришдаги муҳим вазибалардан бири ҳисобланади.

1.2. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий усуллари ва шакллари.

Иқтисодиёт ўзини-ўзи тартибга солиш даврида бозор механизми узок вақт мобайнида иқтисодиётни тартибга солишнинг ягона механизм бўлди. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарурати ва уни бозор билан уйғунлаштириш биров кейинроқ юзага келди.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг ривожланишини икки йирик босқичга бўлиш мумкин: 1. Иккинчи жаҳон урушига қадар; 2. Иккинчи жаҳон урушидан кейин.

Биринчи босқичда давлат хусусий капитални такрор ишлаб чиқарилиши учун қулай шарт-шароитлар яратиб берди: меҳнат, солиқ, савдо ва ижтимоий қонунчилик асослари ишлаб чиқилди. Эркин рақобат даврида давлат харбий заводлар ва темир йўл қурилишида хусусий капитални кенгайтириш йўли билан хўжалик жараёнида иштирок этишни бошлади. Шу билан бирга давлат алоҳида соҳаларни тартибга солишни бошлайди (аграр соҳа, пул-кредит ...).

Иккинчи босқичда бир қатор давлатлар тармоқларни режалаштиришга, миллий ва ҳудудий ривожланишни дастурлаштиришга, давлатнинг бюджет-кредит соҳасида иқтисодиётни тартибга солиш фаоллигини оширишди. Иқтисодий ривожланишда давлат аралашуви умум иқтисодий хусусиятга эга бўлиб, давлат узок муддатли стратегик мақсадларни ишлаб чиқди. Бу босқич интеграцион иттифоқлар доирасида халқаро даражадаги ўрта муддатли умумдавлат келишувлари бўйича давлат фаолиятларини тавсифлайди. (ЕИ, ЎИХТ ва б.).

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш хусусий капитални такрор ишлаб чиқарилиши учун қулай шароит яратишдан то иқтисодий ҳамкорлик доирасида ўрта муддатли умумдавлат дастурини халқаро келишувлар даражасигача бўлган йўли босиб ўтилди.

Ҳозирги кунда давлат иқтисодий тизимда иқтисодий индикаторларга фаол таъсир этувчи ягона ва асосий тартибга солувчи, мувофиқлаштирувчи марказига айланмоқда, иқтисодий ўзгаришларга қулай шароит яратмоқда.

Бозор иқтисодиётини барча жабхаларни тартибга солишда давлат бошқарувиغا зарурий элементи сифатида қаралади.

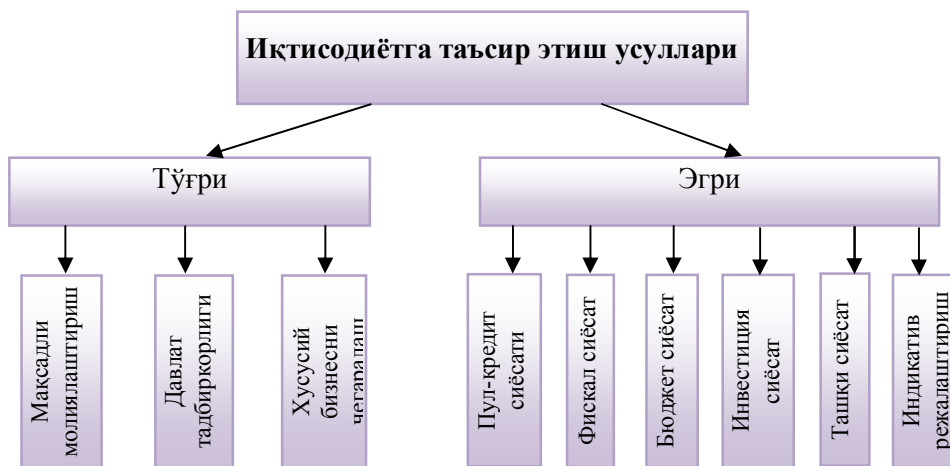
Умумий ҳолда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий мақсади: 1. Иқтисодий ва ижтимоий барқарорликка эришиш; 2. Бозорни амал қилиши учун қулай шароит яратиш; 3. Иқтисодий ўсишнинг барқарор даражасини таъминлаш; 4. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни бошқариш; 5. Ижтимоий тараққиётни таъминлаш; 6. Экологик ва демографик муаммоларни ҳал этиш ҳисобланади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиниши турли услублар билан амалга оширилади. Улардан: иқтисодий, қонуний-маъмурий ва судлов. Ушбу услублар турли воситалардан фойдаланган ҳолда турли усуллар орқали амалга оширилади. У умумий кўринишда 1.2.1-расмда келтирилган. Давлат томонидан тартибга солиш турлари: мутлоқ давлат монополияси (собик иттифоқ ва бошқа давлатлар) ва иқтисодий эркинлик даражалари, яъни бу даражалар ўртасида бир қатор оралик кўринишлари мавжуд бўлади (Хитойда бозор социализми, Германия ва Австрияда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, Швеция аралаш иқтисодиёт модели ва ҳ.к.). Таъкидлаб ўтилган давлат томонидан тартибга солиш усуллари(1.2.2-расм) тўғри ва эгри усулларга бўлинади. Тўғри усулларга: давлат субсидияси, давлат тадбиркорлиги, иқтисодиётни давлат бошқаруви тизими таалуқлидир. Эгри усулларга: солиқ, жарима, квоталар, божхона божлари ва бошқалар таалуқлидир. Индикатив режалаштириш ва давлат дастурлари иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим шакли ҳисобланади.

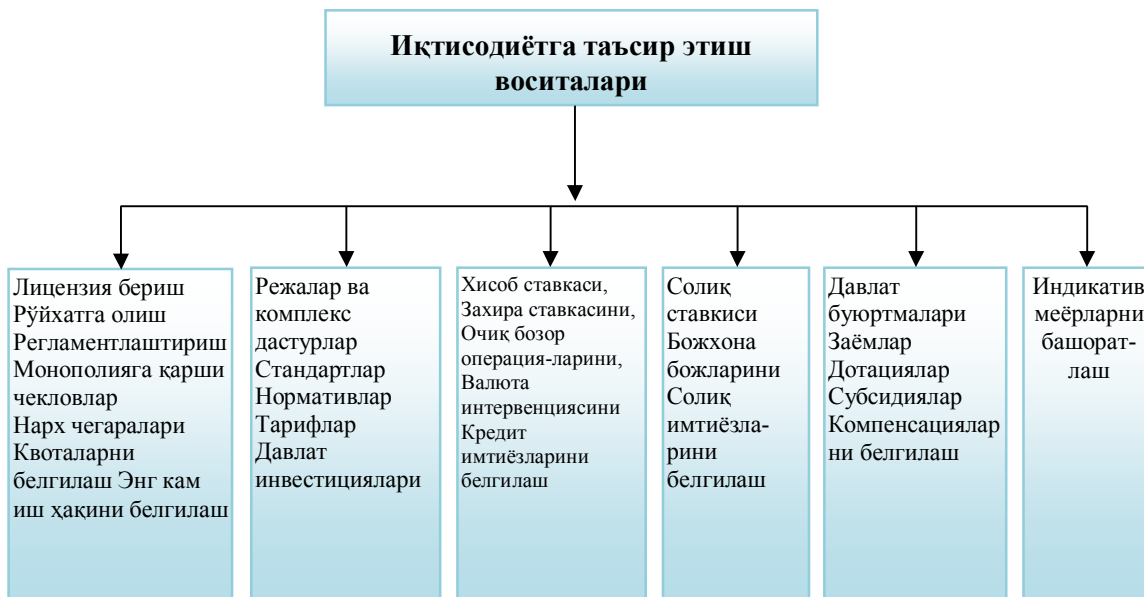
Ушбу иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш усулларини қўллашда, унга мос равишда иқтисодиётнинг у ёки бу томонларини тартибга солиш воситалардан кенг фойдаланади(1.2.3-расм).

1.2.1-Расм. Иқтисодий тартибга солишнинг услуби¹

1.2.2-Расм. Иқтисодий тартибга солишнинг усуллари²

1.2.3-Расм. Иқтисодий тартибга солишнинг воситалари³

¹ Муаллиф томонидан тузилган

² Муаллиф томонидан тузилган

³ Муаллиф томонидан тузилган

1.3. Иқтисодиётнинг давлат сектори ва унинг бутун иқтисодиётни тартибга солишдаги роли.

Давлат сектори – бу мулк эгаси давлат бўлган жаъми корхоналар ва ташкилотлар мажмуидир. Унинг бир қисми миллийлаштиришдан ва иккинчи қисми эса давлат маблағлари ҳисобидан шаклланади. Капитал талаб этувчи янги тармоқларни яратиш (космик саноат ишлаб чиқариш ва бошқалар) ҳисобига иқтисодиётнинг давлат сектори ошиб боради.

Турли мамлакатларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришида давлат сектори улуши турлича бўлиб, у асосий капиталнинг 2% дан 50% гачасини ташкил этади. МДХ давлатларида бозор иқтисодиётига ўтиш ва иқтисодиётни ислох қилишдан сўнг давлат сектори улуши сезиларли даражада қисқарди. Мисол учун: Россия Федерацияси саноатида давлат сектори улуши 5%дан камни ташкил этди, Ўзбекистон Республикасида – 30%.

Аксарият адабиётларда давлат сектори ресурслари ва давлат бюджети ресурслари йиғиндиси «хўжаликнинг ижтимоий сектори» деб юритилади. Шу сабабли, ижтимоий сектор компонентлари ўртасида давлат бюджети ва давлат молияси асосий ролни эгаллайди. ЯИМ да давлат ялпи даромадларининг улуши 2000 йилда Мексикада – 21,4% ва Туркияда – 27,3% дан Дания ва Швецияда - 60,4% гачани ташкил этади. Ижтимоий харажатларнинг ўсишига қараб давлат харажатлари улуши ортиб боради.

Давлат сектори ишлаб чиқариш мақсадларига кўра нодавлат секторидан фарқланади. Ишлаб чиқаришдан асосий пировард мақсад - бу фойда олиш, лекин давлат секторининг асосий мақсади – бу инвестицияни, бандликни тартибга солиш, нодавлат секторига ёрдам кўрсатиш ва ижтимоий жараёнларни тартибга солиш ҳисобланади. Давлат сектори мақсадлари миллий иқтисодиёт манфаатларидан келиб чиқади. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш вазифаларини амалга ошириш учун солиққа тартиш ва йиғимлар йўли билан давлат бюджети ресурслари ташкил этилади ва давлат секторининг моддий базаси шакллантирилади. Иқтисодиётни

давлат томонидан тартибга солиш – бу такрор ишлаб чиқариш жараёнининг таркибий қисми ва жамият иқтисодиётии ривожлантиришдир.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг давлат механизми бозор механизми билан узлуксиз боғланган. Бундан ҳулоса қилсак, «Самарасиз давлат бошқаруви билан иқтисодий барқарор ривожланиб бўлмаганидек, ижтимоий ривожланиб ҳам бўлмайди». Бу борада таниқли иқтисодчи П.Самуэльсон шундай дейди – «Иқтисодиётни у ёки бу механизмсиз бошқариш – бу бир кўлда қарсак чолиш билан баробардир»¹.

1.4. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш вазифалари ва дастаклари

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг юқорида баён қилинган умумий вазифаларидан ташқари ҳокимият органлари зиммасига юклатилган аниқ вазифалар ҳам мавжуд. Уларга қуйидагилар:

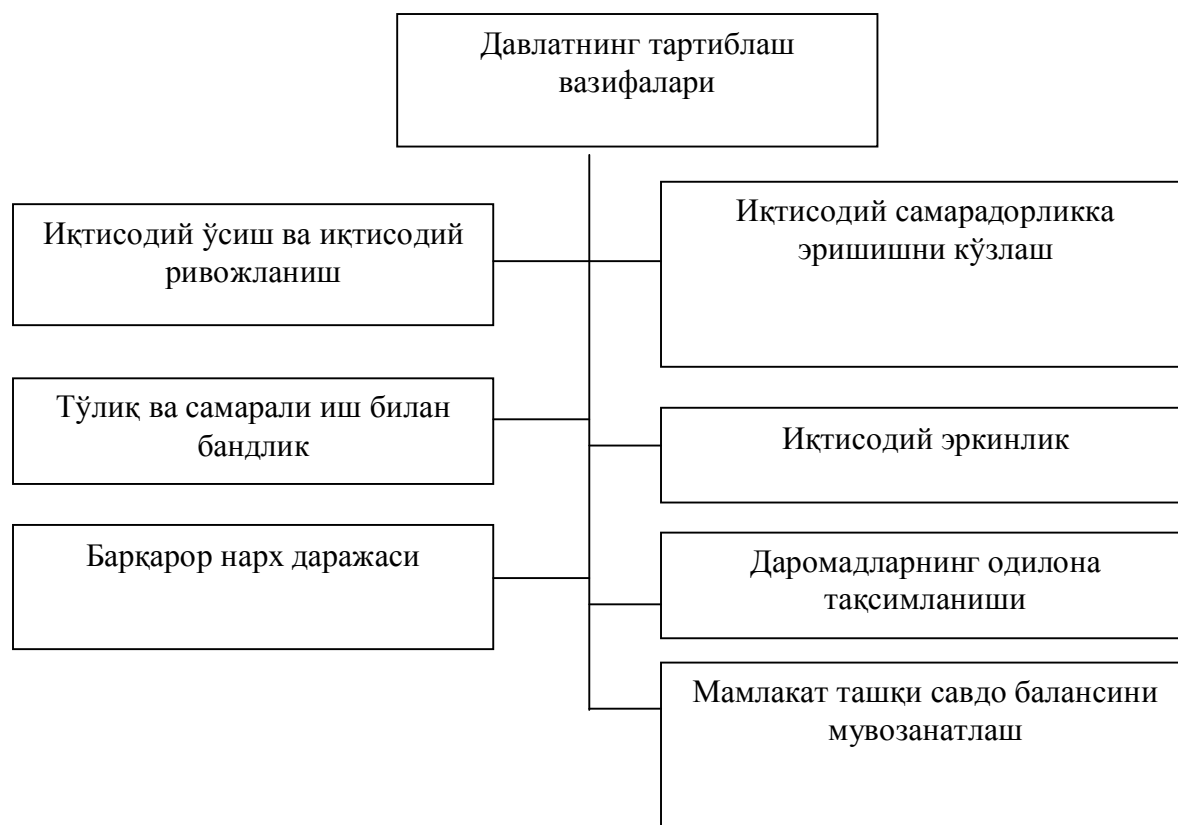
- иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш;
- тўлиқ ва самарали бандлик;
- иқтисодий самарадорликка эришишни кўзлаш;
- нархнинг барқарор даражаси;
- иқтисодий эркинлик;
- даромадларнинг одилона тақсимланиши;
- мамлакат ташқи савдо балансининг мутаносиблиги² (1.4.1-расм).

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир босқичида ўзаро боғлиқ мақсадларни ишлаб чиқиш ва асослаш ҳукуматнинг мамлакатни бошқариш санъати ҳисобланади.

¹ Цитировано по «Общая экономическая теория (политэкономия)» учебник М.: 1995. стр. 144.

² Государственное регулирования рыночной экономики. –М.: Путь России. //Экономическая литература. 2002. -С.26-27.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларининг мураккаблиги ва ўзаро боғлиқлигининг карама-қаршилиги, уларнинг ижобий ёки салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлиги тартибга солувчи давлат органларининг ўз мақсадларини алоҳида ҳолда эмас, балки биргаликда, уларнинг ўзаро боғлиқлигини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқишга мажбур қилади.

1.4.1-расм. Давлат бошқарув органларининг миллий иқтисодиётни тартибга солиш бўйича вазифалари¹

Иқтисодиётни тартибга солиш бўйича давлат органлари олдида турган мақсадлар кўп, лекин уларнинг ичида энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- меҳнатга лаёқатли аҳоли иш билан бандлигининг юқори даражасини таъминлаш;
- нархлар барқарорлиги ҳамда пул муомаласи барқарорлигини таъминлаш;

¹ Муаллиф томонидан тузилган

- ташқи иқтисодий мувозанатни сақлаш.¹

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг умумий бош мақсади иқтисодий ва ижтимоий барқарорликка эришиш, мавжуд тузумни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш, ўзгариб бораётган шароитга адаптация қилиш, мослашиш ҳисобланади. Демак, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ҳозирги замон иқтисодий тизимларининг характерли, асосий белгиси ҳисобланади. Шу боисдан кўплаб мамлакатларда, шу жумладан, ривожланган мамлакатларда ҳам давлатнинг иқтисодиёт соҳаларига аралашуви кучаймоқда.

Иқтисодиётга давлат томонидан таъсир этиш объектлари- бозор механизми таъминлай олмайдиган ёки қониқарсиз даражада таъминлайдиган ижтимоий такрор ишлаб чиқариш соҳасида юз берадиган жараёнлар, муносабатлар, шароитлардир. Давлат таъсир этадиган ва тартиблайдиган объектларга уларнинг даражалари нуқтаи назаридан қуйидагилар киради:

- умумхўжалик жараёнлари, яъни иқтисодий цикл, пул муомаласи, иш билан бандлик, инвестициялар, илмий-тадқиқот, тажриба, конструкторлик ишлари (ИГТКИ), нархлар;

- иқтисодиётнинг йирик соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, инфраструктуралар, молия соҳаси;

- тармоқлар ва корпорациялар;

- йирик хўжалик комплекслари сифатидаги ҳудудлар. (1.4.2.-расм).

Булардан ташқари, давлат тартибга соладиган объектга ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ҳам киради. Давлат ташқи савдо шароитлари, капитал ва ишчи кучи ҳаракати, валюта муносабатлари, халқаро ташкилотларда иштирок этишни тартибга солади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш объектига ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, иш берувчилар билан ёлланма ишловчилар

¹ Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Учебное пособие для вузов. / Т.Г.Морозова и др. Под ред Т.Г.Морозовой. – ЮНИТИ-ДАНА. 2001.-С.27.

ўртасидаги муносабатлар, кичик ва ўрта тадбиркорлик, шунингдек, социал таъминот соҳалари ҳам киради.

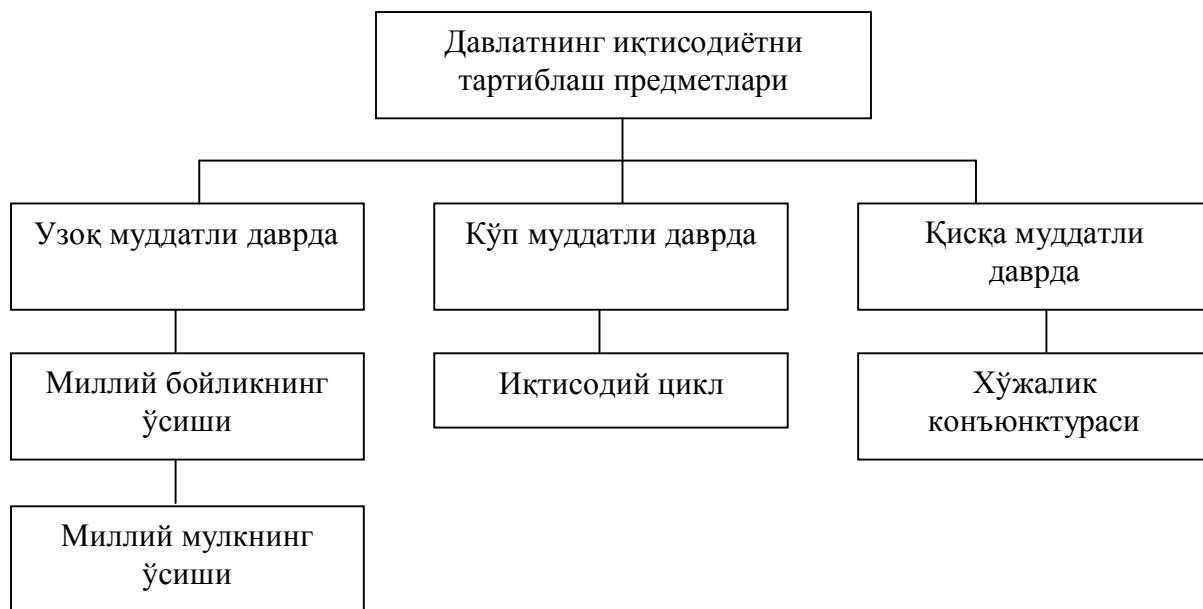

1.4.2.-Расм. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш объектлари¹

Иқтисодиётга давлатнинг аралашуви ва таъсир этиш предмети узок муддатли истиқболда миллий бойлик ва миллий мулкнинг ўсиши, ўрта муддатда иқтисодий цикл, қисқа муддатли даврда – хўжалик конъюнктураси ҳисобланади. Ушбу предмет бўйича иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш чора-тадбирлари кризис ва турғунлик шароитида давлат товар ва хизматларга бўлган талабни, капитал қўйилмалар ва бандликни, товар ва хизматлар экспорти, хорижий капитал ва туристларнинг кириб келишини рағбатлантиради, иқтисодий юксалиш даврида эса иқтисодий ўсишни

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

жиловлашга, иқтисодиётнинг қизиқ кетишининг олдини олишдан иборат бўлади. Ушбу мақсадларда хусусий капитал учун қўшимча молиявий рағбатлар яратилади, давлат харажатлари кўпайтирилади, фоиз ставкалари тартибга солинади (1.4.3-расма).

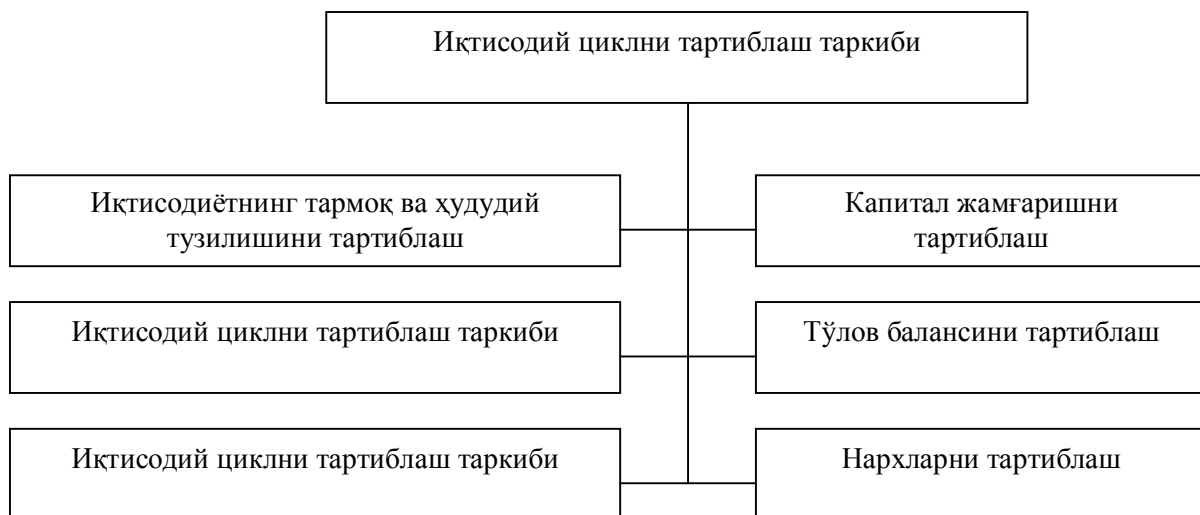
1.4.3-Расм. Иқтисодиётга давлат аралашувининг предметлари¹

Иқтисодий циклни тартибга солишнинг умумий вазифалари доирасига иқтисодиётнинг тармоқ ва ҳудудий тузилиши, капитал жамғариш, аҳоли иш билан бандлиги, тўлов балансининг аҳволи, инфляция, нарх ва бошқалар ҳам киради (1.4.4-расм).

Иқтисодиёт ва ижтимоий ишлаб чиқариш таркибий тузилишини тартибга солиш молиявий рағбатлар, давлат капитал қўйилмалари воситасида амалга оширилади.

Шунингдек, фан-техника тараққиёти туфайли вужудга келган янги тармоқ ва ишлаб чиқаришлар ҳамда иқтисодиёт ва тармоқ ичидаги прогрессив таркибий ўзгаришлар, унинг самарадорлиги ва рақобатбардошлигини ошириш рағбатлантирилади. Шу билан бирга, айрим жойларда ишлаб чиқаришнинг ҳаддан ташқари концентрациялашуви ва марказлашувининг олдини олиш чора-тадбирлари амалга оширилади.

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

1.4.4-Расм. Давлат томонидан иқтисодий циклни тартиблаш

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим унсурларидан бири капитал жамғариш ҳисобланади. Маълумки, фойда олишга интилиш, уни ўзлаштириш ҳамда капиталга айлантириш бозор иқтисодиётида хўжалик юритишнинг бош мақсади бўлади. Шунинг учун ҳам давлатнинг иқтисодий сиёсати жамғаришни рағбатлантиришга қаратилади. Бу эса хўжалик субъектларининг манфаатларига мос келади. Давлат бошқарув органлари иқтисодий цикл ва иқтисодиёт таркибий тузилмаларига таъсир этиш учун барча инвесторлар ва уларнинг айрим гуруҳлари учун турли даврларда қўшимча имтиёзлар ҳамда имкониятлар яратади.

Аҳолининг иш билан бандлигини тартибга солиш ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф ўртасида бозор иқтисодиёти нуқтаи назаридан нормал нисбат ва уларнинг мувозанатини қўллаб-қувватлашни англатади. Бу нисбат иқтисодиётнинг малакали ва интизомли ишловчиларга бўлган эҳтиёжини кондирити лозим. Уларнинг иш ҳақлари етарли меҳнат мотивациясини вужудга келтириши керак. Аммо ишчи кучига бўлган талаб билан унинг таклифи ўртасидаги нисбат иш ҳақининг ҳаддан ташқари ўсиб кетишига олиб келмаслиги керак. Акс ҳолда, бу ҳол миллий рақобатбардошликка салбий таъсир этади. Шунингдек, аҳоли иш билан бандлиги ҳам кескин пасайиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди. Чунки бунинг оқибатида ишсизлар сони ўсиб, истеъмол талаби ва солиқ тушумлари камайиб кетади, давлат

томонидан нафақалар учун харажатлар ўсади. Энг ёмони, бу ҳол ижтимоий ларзаларга, хавфли ижтимоий оқибатларга олиб келади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим объектларидан бири пул муомаласидир. Пул муомаласини тартибга солишнинг асосий йўналиши инфляцияга қарши кураш ҳисобланади. Пул муомаласини тартибга солиш орқали давлат билвосита жамғариш шароитларига, нархлар ва ижтимоий муносабатларга таъсир этади.

Тўлов баланснинг ҳолати ва унинг ижобий сальдосига эришиш ҳам давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишига боғлиқ. Шу боисдан бозор иқтисодиётига эга бўлган барча мамлакатларда давлат тўлов балансини оператив ва стратегик тартибга солиш билан шуғулланади. Бунда давлат экспорт ва импортга, капитал ҳаракатига, миллий валюта курсининг кўтарилиши ва тушишига таъсир этиш ҳамда савдо-шартнома сиёсати ва халқаро иқтисодий интеграциялар, ташкилотларда иштирок этиш орқали мамлакат тўлов балансини тартибга солади. Давлат нархларни тўғридан-тўғри ва билвосита тартибга солади. Нархларни тўғридан-тўғри тартибга солишда у ёки бу тармоқ маҳсулотларига, айниқса, табиий монополия маҳсулотларига юқори нарх чегарасини белгилайди. Нархларни билвосита тартибга солишда давлат ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига киритиладиган солиқлар ҳамда аксиз йиғимлари орқали тартиблайди. Булардан ташқари, давлат хусусий корхоналарни илмий-тадқиқот ишларини ривожлантиришга ва уларнинг натижаларини ишлаб чиқаришга жорий этишга, товарларни, капитални, тўпланган билим ва тажрибаларни четга экспорт қилишга рағбатлантиради.

Иқтисодий жараёнларни тартибга солишда давлат жаҳон амалиётида тўпланган чора-тадбирлар, яъни куйидаги дастаклардан фойдаланади:

- иқтисодий прогнозлаштириш, яъни иқтисодиёт ва унинг таркибий соҳаларининг истиқболдаги аҳволини, ҳолатини олдиндан кўра билиш, уларнинг истиқболини белгилаш;

- мамлакат иқтисодиёти ривожланишининг индикатив режасини тузиш;

- давлат органлари бўйича манзилли режаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- хўжалик объектларига билвосита, яъни иқтисодий дастаклар орқали таъсир этиш дастак(ричаг)ларини қўллаш;
- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазибаларини ҳал этиш бўйича мақсадли дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш (1.4.5-расм).

1.4.5-Расм. Иқтисодиётни тартибга солишда давлат томонидан қўлланиладиган дастаклар.

Давлат мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солишда маълум ҳужжатлар ишлаб чиқади. Уларнинг асосини иқтисодий прогнозлар ташкил этади. Иқтисодий прогнозлар мамлакатни иқтисодий ривожлантириш мақсадларини белгилаш, уни амалга ошириш стратегиясини ва тактикасини ишлаб чиқиш ҳамда индикатив режалар тузишнинг асоси ҳисобланади. Иқтисодиётни тартиблaшнинг муҳим ҳужжатларидан бири иқтисодий ривожланишни дастурлашдир. Иқтисодий дастурлар бозор муносабатлари амал қилаётган шароитда давлатнинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнларига тўғридан-тўғри фаол аралашувининг асосий дастаклари ҳисобланиб, у бутун иқтисодиётни ёки унинг алоҳида соҳалари

бўлган тармоқлар, ҳудудлар, кўптармоқли комплекслар ривожланиши дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни англатади (1.4.6-расм).

1.4.6-Расм. Мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини тартиблаш бўйича ҳужжатлар тизими¹

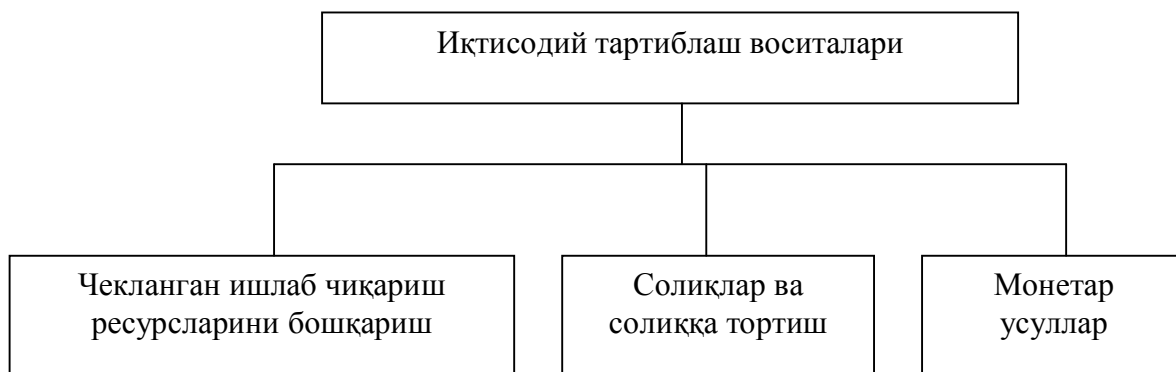
Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизми ўз ичига мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсир этиш воситаларини олади. Улар қуйидагилар:

- чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини бошқариш;
- иқтисодиётни солиқлар орқали тартиблаш;
- иқтисодиёт тизимиغا монетар усуллар орқали таъсир кўрсатиш (1.4.7-расм).

Чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини бошқариш деганда давлат ўзига қаршли табиий, меҳнат, ишлаб чиқариш, капитал, инвестицион ресурсларни тўғридан-тўғри тақсимлаш орқали иқтисодий тизимдаги мувозанатни сақлашга, янги нисбатлар ва мутаносибликларни вужудга келтиришга интилади. Аммо баъзи ҳолларда чекланган иқтисодий

¹ Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Путь России. Экономическая литература, 2002.С.45

ресурсларнинг давлат томонидан тўғридан-тўғри тақсимланиши иқтисодий тизимдаги мувозанат ва мутаносибликнинг бузилишига ҳам олиб келади.

1.4.7-Расм. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш воситалари

Иқтисодиётни солиқлар воситасида тартибга солиш хўжалик субъектларини мамлакат иқтисодий ривожланишини таъминлашга йўналтирувчи ва рағбатлантирувчи солиқ ставкалари ҳамда тарифларни белгилаш орқали амалга оширилади. Солиққа тортиш объектлари, солиқ ставкаларини белгилаш билан бир қаторда имтиёзлар тизими ҳам жорий этилади. Солиқ имтиёзларини жорий этиш давлатнинг иқтисодий жараёнларга таъсир этиш воситаларидан бири ҳисобланади. Иқтисодиётга монетар усуллар орқали таъсир этиш фоиз ставкалари, бюджет қарзлари, давлат қарз мажбуриятлари очик бозоридаги операциялар, муомаладаги пул массаси, валюта курси каби молиявий регуляторларни ўз ичига олади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида давлат иқтисодиётни тартибга солиш объектлари, предметлари, восита ва усулларини аниқ белгилаш ҳамда қўллаш механизмини шакллантириши лозим бўлади.

1.5. Ўзбекистонда давлатнинг иқтисодий вазифалари

Бозор иқтисодига ўтиш шароитида давлат бош ислохотчи бўлиши хусусида И.А.Каримов: “Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат бош ислохотчи бўлиши, иқтисодиёт ва ижтимоий турмушнинг ҳамма соҳаларини

Ўзгартириш режаларини тузиб, уни изчиллик билан амалга ошириши зарур”,¹ деб таъкидлаган эди.

Халқ манфаатларига жавоб берувчи мустақил иқтисодий сиёсат Ўзбекистонни мустақил ривожлантиришнинг ажралмас шартидир. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, айрим мамлакатларда иқтисодий ривожланиш ва аҳолининг турмуш даражалари ўртасидаги тафовутларга карамай, жаҳон ҳамжамияти ривожланишининг ҳозирги босқичига бозор иқтисодиёти жуда мос келади ва самара касб этади. Фақат уюшган бозоргина бугунги кунда халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини очиб бера олади, боқимандаликка хотима беради, ташаббускорлик ва ишбилармонликни ривожлантира олади, рағбатлантириш ва йўқотилган эгаллик туйғусини қайта тиклайди. Фақат бозоргина тежамли хўжалик юритишнинг оқилона шакллари яратади.

Бозорга, айниқса, унинг шаклланиш босқичида, узок ва чуқур иқтисодий инқирозлар, ишсизликнинг ўсиши, пулнинг кадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг синиши ва ишбилармонларнинг хонавайрон бўлиши, аҳолининг моддий таъминот жиҳатдан кескин табақалашуви, ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар ва жиноятларнинг ўсиши хосдир. Бозор иқтисодиёти сари буюк сакрашлар, инқилобий қайта ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собитқадамлик ва изчиллик билан босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак. Бизнинг бозорга ўтишимиздаги ўзига хос хусусиятларимиз ана шундай. Бозор муносабатларига асосланган ривожланган жамиятни қуриш – бу узок мураккаб жараён эканлигини, уни доимий равишда чуқур идрок қилиш ва зарур ҳолларда тузатишлар киритишни талаб қилишини англамоқ керак. Бозорга ўтилган сари иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солишда давлатнинг вазифаси жиддий ўзгаради. Бозор иқтисодиётининг ўзини ўзи тартибга солувчи воситалари тобора муҳимлашади. Давлат зиммасига фақат иқтисодий режа ва рағбатлантириш вазифасигина қолади. Худди шу йўл

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. //Биздан озод ва обод Ватан қолсин.2-ж –Т.: Ўзбекистон, 1994, 36-бет.

билан ҳақиқий бозор муносабатларига ўтиш ва бунинг учун зарур шароитлар яратиш мумкин.

Бозор хўжалигининг асосий талаблари ва шартларидан бири эркин нархлардир. Аммо дунё бўйича нарх сиёсати, айниқса, бозор тармоқларини қарор топтириш даврида тартибга солиб турилмайдиган биронта ҳам давлат мавжуд эмас. Бозор муносабатлари йўлига кирган кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси давлат доимо аҳолини ҳам, ишбилармонларни ҳам ислохотларга тайёрлаб келганлигидан далолат беради.

Давлат ижтимоий-иқтисодий жараёнларга бевосита иқтисодиётнинг давлат сектори орқали ҳам таъсир кўрсатади. Давлат ихтиёрида фақат асосий ва халқ хўжалиги тармоқларининг стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқлари қолади. Булар ёқилғи, нефть ва газ саноати, электр энергетикаси, темир йўл, автомобиль, ҳаво ва трубопровод транспорти, алоқа, сув ва газ таъминоти, ирригация иншоотлари қурилиши ва улардан фойдаланишдир.

Қишлоқда бозор муносабатларини ривожлантириш, деҳқонда ернинг эгаси эканлиги туйғусини қайта тиклаш – мерос қилиш ҳуқуқи асосида ерни абадий фойдаланиш учун бериш йўлидан бориш керак. Энг муҳими, қишлоқ хўжалигини юритишнинг шундай шаклини яратиш керакки, бу ҳар бир деҳқонга ўз меҳнатининг самарасидан мустақил баҳраманд бўлиш имкониятини берсин. Ана шундагина деҳқон ўзини ҳақиқатан ҳам ернинг чинакам эгаси деб билади.

Қишлоқ турмуш даражасини шаҳар турмуши даражасига кўтариш, энг аввало, аҳолининг ижтимоий аҳволини яхшилаш, уларни сув ва газ билан таъминлаш, шунингдек, ишчи кучи ортиқча бўлган жойларда кичик мустақил корхоналар, кенг тармоқли қайта ишлаш шахобчаларини ташкил этиш давлат аҳамиятига молик вазифадир.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш бозорнинг кенг тармоқли тизимини ташкил этишни талаб қилади. Айрим корхоналар ва тижорат тузилмаларининг яккабошлик мавқеини тугатиш нархларнинг сунъий

равишда ошириб юборилиши, монополь юқори даромадлар олинишига қарши турувчи соғлом рақобат муҳитини шакллантириш имконини беради.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзгариб турадиган бозор иқтисодиётини яхши тушунадиган, юксак билимли ва ишбилармон мутахассисларга эга бўлмай туриб, корхоналарни малакасиз қўлларга топшириш уларнинг барбод бўлишига сабаб бўлади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни бозор иқтисодиётига ўтиш учун зарур бўлган бошқа шарт-шароитларни вужудга келтириш билан боғлиқ ҳолда изчил ва ҳар томонлама ёндашувни талаб қилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш – бозорни шакллантириш йўлидаги зарурий ва муқаррар босқич бўлиб, уни таъминлаш учун республика бюджети тақчиллигини чеклашга ва уни изчил равишда энг кам даражага келтиришга қаратилган кучли молиявий сиёсат олиб борилиши тақозо этилади. Бу жараёнда бюджет маблағлари кечиктириб бўлмайдиган энг зарур давлат ва ижтимоий эҳтиёжларгагина берилиши керак.

Эркин нархларга ўтилишидан иборат умумий йўлда товарларнинг алоҳида муҳим турлари доираси нархларининг давлат томонидан назоратга олиниши сақланиб қолади. Энг зарур озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, буюмларнинг чегараланган нархлари меъёр билан бериш ҳисобига улар билан аҳолини кафолатли таъминлаш, ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш, товарларни сотиб олишда аҳолига катта имкониятлар яратиб бериш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Бозорнинг ўзгарувчан шароитларида меҳнатга лаёқатли маҳаллий мутахассисларсиз Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашни тасаввур қилиш қийин. Бунда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари, халқнинг миллий-руҳий турмуш тарзи, таълимдаги бутун жаҳон ва Шарқ тажрибасининг энг яхши ютуқлари ҳар томонлама эътиборга олиниши керак. Иқтидорли ёшларни хорижий мамлакатларнинг етакчи ўқув юртларига ўқишга ва тажриба орттиришга юбориш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Замонавий бозор тизимига ўтишга доир чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, унинг sanoatlashgan мамлакатлар сафига йўналишида чуқур сифат ўзгаришларига олиб келади ҳамда Ўзбекистон иқтисодий, сиёсий ва маънавий мустақиллигининг ишончли кафолатини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида давлат бош ислохотчи сифатида қуйидаги вазибаларни амалга ошириши мақсадга мувофиқдир:

1. Бозор муносабатларига ўтишнинг бошланғич даврида аҳоли манфаатларини кучли қайта тақсимлаш воситаси орқали ҳимоя қилиш.

2. Ижтимоий-сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувликни кафолатлаш.

3. Иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий асослари, ўзига хос бозор шарт-шароитларини вужудга келтириш ва тасдиқлаш.

4. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида кишиларнинг иқтисодий эркинликлари кафолатланган бўлиш.

5. Тартибга солинадиган бозор шароитида асосий мақсад йўналишларини ишлаб чиқиш, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг бош йўлини белгилаш ва бу йўлни ўтказиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

6. Ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали, аниқ ва равшан тизимини вужудга келтириш.

7. Вужудга келаётган ишбилармонлик тизимларининг қарор топиши ва ривожланишига кўмаклашиш.

8. Аниқ мақсадга қаратилган иқтисодиёт тармоқлари тузилмаси сиёсатини изчиллик билан амалга оширишга кўмаклашиш.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаб кўрсатганидек, “Бозор шароитида иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиш одатда иқтисодиётнинг давлат секторини ривожлантиришни бошқариши ҳамда ижтимоий муаммоларни ҳал этиш йўли билан бевосита, шунингдек, ҳуқуқий ва иқтисодий воситалар ёрдамида билвосита амалга оширилади

Асосий тушунча ва атамалар

Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизми, иқтисодиётни тартибга солишнинг давлат механизми, давлат сектори, иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг тўғри ва эгри усуллари, индикатив режалаштириш, давлат дастурлари, марказлаштирилган режалаштириш.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодиётни тартибга солишда бозор механизмнинг устунлик ва камчилик томонларини айтинг?
2. Бозор механизми қандай ижтимоий вазифаларни бажара олмайди?
3. Давлат бошқарув ролисиз керакли натижалар бера олмайдиган бозор механизми вазифаларини сананг?
4. Замонавий давлатнинг иқтисодий вазифалари нималардан иборат?
5. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш шаклининг асосий ривожланиш боқичларини тавсифланг.
6. Давлат томонидан тартибга солишдан асосий мақсад ва вазифалар нималардан иборат?
7. ЯИМ ва давлат харажатлари хажми ўртасидаги муносиблик нимани билдиради?
8. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш объектлари ва субъектлари нималардан иборат?
9. Иқтисодиётни тартибга солишда давлат томонидан қандай дастаклар қўлланилади?
10. Мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини тартиблаш бўйича қандай ҳужжатлар тизими мавжуд бўлиши керак?
11. Марказлашган-режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш хусусиятларини айтинг?

12. Ўзбекистонда давлат бош ислохотчи сифатида қандай вазифаларни бажаради?

2-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Иқтисодий тартибга солишда давлатнинг роли ҳақида меркантилизм ва физиократ мактаблари намоёндаларининг назарий қарашлари.

Дастлабки иқтисодий назариялар капитализмнинг бошланғич даврига тўғри келади (XV-XVII асрлар). Бу даврда меркантилистлар жамият бойлиги муомала соҳасида яратилади, миллат бойлиги эса пул миқдори билан аниқланади деган фикрни илгари суришади. Меркантилизм – бу иқтисодий назариядаги биринчи мактаб бўлиб, унинг машҳур намоёндаларидан бири Томас Мен ҳисобланади (1571-1641 й.).

Меркантилизм капитални дастлабки жамғарилиши даврига хос бўлиб, савдо буржуазия манфаатларини ифода этади. Меркантилизмга икки хусусият хосдир: 1) бойлик пул билан ифодаланади (давлат қанча кўп пулга эга бўлса, у шунча бадавлат ҳисобланади) 2) давлат ҳокимияти ёрдамида пул бойликларини жамғаришга эришиш мумкин. Ушбу мактаб намоёндалари мамлакатга олиб кирилган ва олиб чиқилган товарлар ўртасидаги фарқнинг (актив савдо баланси) юқорилиги билан давлат бойлиги ошади ва давлат актив савдо балансида сиёсий ишларни олиб бориши зарур деб ҳисоблашади. Давлат мамлакатдан товарларни олиб чиқишни рағбатлантириш ва мамлакатга товарлар олиб киришни чеклаш, баъзи товарларни эса олиб кирилишини таъқиқлаш билан протекционизм сиёсатини юритиши лозим. Бунда қуйидаги тамойил олға сурилади: чет элдан арзон баҳога сотиб олиш, бошқа давлатларга қимматроқ сотиш.

Меркантилизм мактаби «Сиёсий иқтисод» атамасининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. У француз меркантилисти А.Монкреттоннинг 1615 йилда чиққан «Сиёсий иқтисод трактлари» китобига киритилган эди. Меркантилистлар биринчи бўлиб истемол қийматини эмас, балки алмашинув қийматини бойлик деб эълон қилдилар.

Кейинги иқтисодий мактаб физиократлар эди. Ушбу мактабнинг энг кўзга кўринган намоёндаси – Ф.Кене (1694-1774 й.). Унинг хизмати: физиократлар муомала соҳасини тахлил этишдан ишлаб чиқаришни тахлил этишга томон бурилиш ясади. Фақат улар қишлоқ хўжалиги билан чегараланишди. Кене эквивалент айирбошлаш таълимини олға сурди ва савдодаги айирбошладан ҳеч қандай бойлик яратилмаслигини ва айирбошлаш ҳеч нарса ишлаб чиқарилмаслигини исботлади.

Ф.Кене «табиий тартибланиш» ҳолатини, яъни бозор нархининг беқарор тебраниши, эркин рақобат ва баъзи ҳолларда давлат аралашуви асосида иқтисодиётни ривожлатиришни олға сурди. Физиократлар иқтисодий ривожланиш ўзида табиий жараённи намоён қилиши, қонунларга амал қилиниши ва одамлар таъсиридан ҳоли бўлишини лозим деб билишди. Бу уларнинг мутлоқ ютуқлари эди.

2.2. Классик сиёсий-иқтисод намоёндаларининг концепциялари. Иқтисодий либерализм ва унинг моҳияти.

Бозор муносабатларининг ривожланиши тадбиркорлар синфини вужудга келиши ва мустахкамланиши билан тавсифланади. Иқтисодиётни ривожланишида давлатнинг аралашуви ушбу мактаб нуқтаи назарида, яъни меркантилизмни иқтисодий либерализм ғояси билан алмашилиш оқибатида тадбиркорлик фаолиятини чекланган ва иқтисодиётга давлатнинг аралашувини салбий баҳолаган. Бу ғоя А.Смит ва Д.Рикардоларнинг илмий ишларида асосланган. Улар классик сиёсий иқтисод мактаби асосчилари бўлиб, қийматининг меҳнат назариясини яратди, капиталнинг мазмунини ва қўшилган қиймат назариясини ёритиб берди.

Иқтисодиётни ривожланишида давлатнинг роли хусусидаги уларнинг қарашлари давлатнинг аралашуви иқтисодий ривожланишни секинлаштиради деган фикрдан келиб чиқади. Масалан, Смит ғояси қуйидагича: «Бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи бошқаришга мослашган, унинг асосида қандай қилиб кўпроқ фойда олишга ҳаракат қилиш билан боғлиқ

«кўринмас кўл» - шахсий манфаат ётади». Смит хулосасига кўра, иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг аралашуви олиб ташланса, иқтисодиёт самарали амал қилади ва бозор бутунлай эркин бўлмоғи лозим.

Д.Рикардо, Ж.Б.Сей, Д.Миль, А.Маршаллар А.Смит ғоясининг давомчилари бўлиб, улар иқтисодий либерализм ғояси илгари суришди ва ҳозирги кунга қадар замонавий иқтисодчилар томонидан ижобий баҳоланмоқда (неоклассик йўналиш).

Классиклар жаъми талаб ва жаъми таклиф мутаносиблигини ўзларига хос талқин этишди. Улар: жаъми таклифнинг ўзгариши унга мос жаъми талабни ўзгаришини юзага келтиради деган фикрдан келиб чиқишади. Бу Сей конунида ўз аксини топади, яъни таклиф этилган товар унга мос равишда талабни келтириб чиқаради, бу эса талаб ва таклиф ўртасидаги юзага келадиган фарқларни бартараф этади. Олдиндан ишлаб чиқаришнинг ўрни йўқолади. Товар ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иш ҳақларини ошишига олиб келади, бунинг натижасида таклифга мос равишда талаб ҳам ошади.

Ҳақиқатда эса барча даромадлар товарларга айирбошланилмади. Жамғариш юзага келади ва жамғарилган пул миқдори инвестицияга ҳар доим ҳам тенг бўлмайди. Классикчилар жаъми талаб ва жаъми таклифга боғлиқ ҳолда нархнинг тебраниши барча бозорларни, шу ўринда меҳнат бозорини ҳам, ресурслар бозорини ҳам барқарорлаштиради деб ҳисоблашди. Боғланиш: бозорда нархнинг пасайиши иш ҳақини пасайишига олиб келди ёки иш ҳақи аввалгидай қолса у ҳолда ишсизлик юзага келди.

Бироқ иқтисодий инқирозларнинг кескинлашуви оқибатида асосан 1929-1933 йиллардаги, классик иқтисодий либерализм назариясини заиф эканлигини кўрсатди.

2.3. 1929-1933 йиллардаги иқтисодий либерализм назариясининг инқирози.

Иқтисодий инқироз бозор механизмнинг ўзи иқтисодиётни тартибга солувчи ва барқарорлаштирувчи ягона механизм бўла олмаслигини кўрсатди.

Иқтисодий либерализм концепциясининг таъсири заифлашди. 1929-1933 йилларда бўлиб ўтган иқтисодий инқироз даврида ишлаб чиқариш суръати 45% га пасайди, ишсизлик даражаси ошиб кетди ва ҳ.к. Асосан 1929-1933 йиллардаги инқироз ўзгарувчан шароитда бозор давлатнинг аралашувисиз ишлаб чиқаришни тартибга солишга ва ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш имкониятига эга эмаслигини кўрсатди.

Инглиз иқтисодчиси Дж.М.Кейнс(1883-1946) таклиф этган концепция иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг роли ҳақидаги қарашларнинг ривожланишида янги ва муҳим босқичи ҳисобланади. У бозор иқтисодиётида давлатнинг роли ҳақидаги классик қарашларда кескин бурилиш ясади. У тартибга солишнинг бозор механизми билан уйғунлаштирилган иқтисодиётда давлатнинг аралашувисиз иқтисодиёт самарали ривожлана олмаслигини кўрсатиб берди. Кейнс концепцияси ўша даврдаги хўжалик тизимини халокатли ларзалардан сақлаб қолишга қаратилган эди. У иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг ўрнига классик(иқтисодий либерализм) қарашларда бурилиш ясади. Иқтисодиётни ривожланишида бозор ва давлатнинг роли, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг зарурати ҳақидаги Кейнс қарашлари иқтисодий ривожланишда давлатнинг роли ҳақидаги қарашларда кейнс инқилоби номини олди.

Кейнс иқтисодий моделнинг мазмунини «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси»(1936 й.) асарида ёритиб берди. Бу тартибга солинадиган бозор иқтисодиёти доктринаси эди. У бозор иқтисодиёти «касал» уни даволаш лозим деб ҳисоблайди.

«Кейнс инқилоби» жараёнида олға сурилган ғоя классик сиёсий иқтисодчиларни қарашларида бозор иқтисодиётига қарашларида бурилиш ясади. Кейнс ялпи талаб ва таклифни такомиллаштиришда давлат сиёсатидан фойдаланмасдан туриб ишлаб чиқариш инқирозидан чиқиш мумкин эмаслигини кўрсатиб берди.

Жаъми талабни пул-кредит ва молия механизмлари орқали давлат томонидан тартибга солиш - Кейнс ғоясининг асосини ташкил этади. Кейнс таълимотидаги асосий тезис: - талаб таклифни белгилайди.

Ишсизликни ва ресурслардан тўлиқ фойдаланилмасликни қисқартириш учун эса давлат ўзининг харажатларини кенгайтириш йўли билан талабни рағбатлантириши, кам фоизли солиқ тизими орқали хусусий инвестицияни рағбатлантириши лозим.

Кейнс модели нархлар ва иш ҳақлари қисқа давр ичида секин ўзгариши билан классик моделдан фарқланади. Кейнс Сейнинг таклиф шахсий талабни юзага келтиради деган қонунини рад этди. Кейнс жаъми талаб жаъми таклифни юзага келтиради, деган фикрни илгари суради.

2.4. Иқтисодий ривожланишни тартибга солишда давлатнинг роли ҳақида замонавий назариялар.

Иқтисодиётга давлат аралашувининг кейнсча назарияси

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирозидан сўнг кейнсчилик назарияси иқтисодиёт фанида янги оқим сифатида юзага келди. Инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс ушбу иқтисодий мактабнинг асосчиси эди. У мазкур назарияни ўзининг 1936 йилда нашрдан чиққан «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» номли асарида баён қилиб берди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, соҳа мутахассислари орасида Кейнс иқтисодиётга давлат аралашуви заруриятини далиллаб берган дастлабки иқтисодчи ҳисобланмаган. Кейнснинг ўтмишдошлари бўлмиш А. Пигу ва К.Викселл ҳам иқтисодни давлат томонидан бошқариш зарурлигини илмий асослаб бердилар. Ушбу назариянинг асосчиларидан бири Г. Хаберлер ўзининг «Равнақ ва турғунлик» номли китобида даврийлик назариясини таҳлил қилиб берди, инқирозни капиталнинг ҳаддан ташқари жамғарилиши билан ёки етарлича истеъмол қилинмаслик билан изохлади ва даврийлик тебранишлари амплитудасини камайтириш мақсадида бу икки кулфатдан қандай қутулиш чоралари тўғрисида ўз фикрларини баён қилди. Ж.М.Кларк томонидан мультипликатор ва

акселератор механизми ишлашининг тадқиқ қилиниши ҳам иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш назариясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этди. Унинг тадқиқотлари Кейнс тадқиқотлари билан бир вақтда ўтказилган эди. Аммо Кейнс назарияси унинг ўтмишдошлари ва замондошлари назарияларидан шу билан фарқ қиладики, у ишсизлик ва ортикча ишлаб чиқариш инқирозлари тасодифий, ўз-ўзидан юзага келадиган ҳодисалар эмас, балки капиталистик бозор механизми ҳаракати туфайли рўй берадиган ҳодисалар эканлигини исботлагани ҳолда, биринчи марта иқтисодиётни давлат ҳокимияти томонидан доимий, мунтазам равишда тартибга солиб туриш зарурлигини эълон қилди. Кейнс назариясининг асосий хусусияти шундан иборатки, у иқтисодчилардан биринчи бўлиб, макроиқтисодий давлат тартиблаши фойдасига асосий далилларни баён қилиб берди, бунда у ўзигача ҳукмрон бўлган тартибланишнинг микроиқтисодий ёндашувини рад этди.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибланишнинг кейнсча назарияси уч асосий ҳолатни ўз ичига олади: биринчидан, унда ўз-ўзидан ҳаракатга келадиган бозор механизмига баҳо берилади; иккинчидан, иқтисодиётнинг бошбошдоқлик асосида ривожланиши жараёнида пайдо бўладиган қийинчилик ва зиддиятларнинг сабаблари талқин қилинади; учинчидан, камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иқтисодиётни тартибланиш тадбирлари тизими белгиланади.

Кейнс ўзининг дастлабки тадқиқотларида Сэй қонунини инкор этган ҳолда самарали талаб¹ назариясини асослаб берди. Кейнсгача бўлган даврда классиклар томонидан Сэй қонуни қабул қилинган бўлиб, унга мувофиқ таклиф ўз талабини юзага келтирар эди. Кейнс эса, аксинча, жами талаб ўз таклифини юзага келтириши ғоясини илгари сурди.

Самарали талаб назариясига мувофиқ маҳсулот (ёки меҳнат) муайян миқдори таклифнинг баҳоси деб даромаднинг шундай миқдорига айтилганки, бу миқдор тадбиркорларнинг ушбу маҳсулот (ёки меҳнат)ни

¹Пезенти А. Очерки политической экономики капитализма. В 2 т.: Пер. с итальянского. Т. 2. -М.: "Прогресс", 1976. -С.615-616.

таклиф қилишга бўлган рағбати учун етарлидир. Жами талаб баҳоси ва маҳсулот (ёки меҳнат) ҳажми ўртасидаги нисбат жами талаб функцияси деб аталади. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, тадбиркорлар даромадни фақат муайян миқдордаги маҳсулотни сотганларидан сўнггина олишлари мумкин. Кутилаётган даромад ва маҳсулот (ёки меҳнат) ҳажми ўртасидаги нисбат жами талаб функцияси деб аталади. Агар ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг муайян ҳажмида кўзда тутилган даромад жами таклиф баҳосидан ошса, унда тадбиркорлар янада юқори фойда олиш мақсадида маҳсулот ҳажмини (ва бандликни) оширадилар ва агар кутилаётган даромад таклиф баҳосидан паст бўлса, у ҳолда тадбиркорлар маҳсулот ҳажмини (ва бандликни) камайтирадилар. Фақат кўзда кутилаётган даромад ва таклиф баҳоси ўртасида тенглик бажарилган шароитдагина оптимал ҳолатда бўладилар, шунинг учун улар маҳсулот ишлаб чиқаришни ушбу даражада ушлаб туришга интиладилар. Демак, тадбиркорлар учун қулай бўлган ишлаб чиқариш даражаси жами талаб функцияси билан жами таклиф функцияси кесишган нуқта билан белгиланади, ушбу нуқтадаги жами талаб функциясининг қиймати самарали талаб деб аталади. Жами талаб эса даромад даражасини белгилаб беради:

У Кейнс назариясида қуйидаги тенглама билан ифодаланган:

$$Y = C + I$$

бу ерда: Y - миллий даромад;

C - истеъмол;

I - жами инвестициялар.

Кейнс томонидан кашф қилинган асосий психологик қонун унинг истеъмол функциясини тадқиқ қилинишида йўналтирувчи омил бўлиб хизмат қилди. “Асосий психологик қонун шундан иборатки, - деб ёзган эди. Ж. Кейнс, - кишилар, одатда, даромадлари ортиши билан ўз

истеъмолини кўпайтиришга мойилдирлар, лекин бунда истеъмол даромад ортган даражада ошмайди”¹.

Бу ҳол шуни билдирадики, агар даромад ўзгарса, унда истеъмол ҳам ана шу йўналишда ўзгаради, лекин истеъмол ўзгариши даромад ўзгаришидан кичик. Кейнс истеъмол ўзгариши ва уни ўзгартирган даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатни истеъмолга бўлган чекли мойиллик деб атади ва уни қуйидаги формула билан ифодалади:

$$MPC = \frac{C}{Y} \quad \text{ёки} \quad MPC = \frac{dC}{dY}$$

Истеъмол ва умумий даромад ўртасидаги нисбатни эса у истеъмолга бўлган ўртача мойиллик деб атади:

$$APC = \frac{C}{Y} .$$

Кейнс томонидан очилган асосий психологик қонунга мувофиқ истеъмолга бўлган чекли мойилликнинг миқдори 0 дан 1 гача бўлган ораликда ётади:

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1.$$

Кейнс ўз концепциясини асослаш учун “истеъмолга бўлган мойиллик” тушунчаси билан бир қаторда “жамғаришга бўлган мойиллик” тушунчасини киритди. Жамғаришга бўлган мойиллик - бу жамғарма (S) миқдори ўзгариши билан уни ўзгартирган даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатдир:

$$MPC = \frac{\Delta S}{\Delta Y} .$$

Жамғаришга бўлган ўртача мойиллик эса жамғаришнинг умумий даромадга бўлган нисбати билан ифодаланади:

$$APS = \frac{S}{Y} .$$

¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. 90-бет.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, агар умумий даромад ошса, у холда кишилар ушбу орттирилган даромаднинг бир қисмини истеъмолга, иккинчи қисмини эса жамғаришга йўналтирадilar. Шунинг учун истеъмол ва жамғарма ўзгаришлари йиғиндиси, албатта, даромад ўзгаришига тенг бўлиши лозим, яъни

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y$$

Демак,

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1.$$

Жамғаришга бўлган чекли мойилликка истеъмолга бўлган чекли мойиллик нисбати уни биргача тўлдирувчи катталиқ эканлиги юқоридаги формуладан кўриниб турибди.

Қисқа муддатли макроиктисодий моделларда истеъмол ва даромад ўртасидаги нисбат чизиқли ҳисобланади ва у қуйидагича ифодаланади:

$$C = A + C \times Y,$$

бу ерда:

А - жамият даромади даражаси О га тенг бўлган вазиятда истеъмол даражаси (мусбат катталиқ);

У - автоном истеъмол деб ҳам аталади, чунки у даромадга боғлиқ эмас;

С - истеъмолга бўлган чекли мойиллик.

Кейнсча назариянинг даромад ва бандлик даражасини белгиловчи асосий тенгламаси қуйидаги кўринишга эга:

$$Y = C(Y) + 1.$$

Агар истеъмол функцияси чизиқли функция эканлигини назарда тутадиган бўлсак, у холда юқорида келтирилган асосий тенглама мана шундай кўринишда ифодаланади:

$$Y = A + C \times Y + 1.$$

Демак, сармоялар ҳажми ва истеъмол функцияси кўриниши даромад ва бандлик даражасини белгиловчи омиллар экан. Инвестициялар ҳажмининг ўзгариши миллий даромаднинг ҳам ана шу йўналишда ўзгаришига олиб келади.

Кейнс назариясига кўра, мультипликатор жамғаришга бўлган чекли мойилликка тескари катталиқдир ёки 1 сони билан истеъмолга бўлган чекли мойиллик ўртасидаги фарққа тескари катталиқдир, яъни:

$$M = \frac{1}{MPS} \text{ ёки } M = \frac{1}{1 - MPC}$$

Мультипликатив эффект ҳар бир қўшимча маблағ товарларга бўлган талабнинг ортишига, у ҳам, равшанки, (ишлаб чиқариш омилларидан тўла фойдаланилмаётган шароитда) ўзига тенг равишда даромад ортишига олиб келишини кўрсатади. Аммо даромаднинг ортиши, ўз навбатида, даромади ошган кишилар томонидан истеъмолнинг кенгайишига олиб келади:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad \Delta C = MPC \times \Delta Y$$

Агар $\Delta Y = 50$, $MPC = 0,5$, $\Delta I = 50$ бўлса, у ҳолда $\Delta C = 25$.

Бу ерда агар истеъмол ортса, у ҳолда жами талаб ҳам ва демак, даромад ҳам ортишини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Инқирозларни бартараф этиш учун Кейнс “самарали талаб” ни шакллантириш, яъни капитал маблағларини ва истеъмолни энг кўп даражада рағбатлантириш зарур эканлигини таклиф қилди. Унинг фикрига кўра, сармоялар орттириш бандликнинг ўсишига ва даромаднинг ортишига олиб келади. Даромад ортиши жамғармалар шаклида эмас, балки инвестиция сифатида сарфланиши учун буюк иқтисодчи олим қарз фоизи меъёрини пасайтиришни таклиф қилди. У давлат аралашувини “самарали талаб” га, ва, демак, тўла бандликка эришиш воситаси, деб билди. “Давлат, - деб ёзган эди Ж.Кейнс, - истеъмолга бўлган мойилликка нисбатан ўзининг раҳбарлик таъсирини қисман мос тизим йўли билан, қисман фоиз меъёрини белгилаш билан ва қисман, эҳтимол, яна бошқа усуллар билан рўёбга чиқариши лозим бўлади”¹.

У паст фоиз меъёри орқали юқори фойда олишни таъминлайди, тадбиркорларда оптимистик кайфиятни кучайтиради, уларнинг сармоя солишга

¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. С.364.

бўлган мойиллигини кўллаб-қувватлайди ва юксалиш ҳолатини ушлаб туради, деб ҳисоблади.

Кейнс давлат бюджети орқали бюджет камомади пайдо бўлишидан хайиқмаган ҳолда катта харажатлар қилиш таклифи билан чиқди. Бунда у бюджет камомади қоғоз пулларни кўшимча муомалага чиқариш йўли билан қопланишини назарда тутди. Унинг фикрича, давлат капитал маблағлари фоиз меъёрини пасайтириб, юксалиш ҳолатини узайтиради. Буларнинг барчаси инқирознинг олдини олишга хизмат қилади.

Замонавий кейнсчилар солиқлар, давлат харажатлари, бюджет камомади, давлат қарзи давлат йўли билан бошқаришнинг асосий воситалари, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг таъкидлашича, саноат юксалиши даврида даромадлар ортган сари солиқ тушумлари ҳам кўпайиб боради. Бу эса ортиқча талаб ва ортиқча ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишига тўсқинлик қилади. Инқирознинг бошланиши ишсизликнинг ортиб бориши давлат бюджетидан ишсизлик бўйича нафақа тўловларининг ортиб боришига олиб келади. Бу эса тўловга қобилиятли талабнинг камайишига қаршилик қилади. Шунинг учун улар томонидан молиявий компенсация ўрнини қоплаш сиёсати ва камомадли молиявий таъминлаш назариялари олға сурилмоқда.

Иқтисодиётни тартибга солишда монетар назария ва сиёсатнинг аҳамияти

Бугунги кунда иқтисодиётни монетар бошқаришнинг пул назарияси, инфляция билан кураш муаммолари 1976 йилги Нобель мукофоти совриндори америкалик Милтон Фридман бошлиқ Чикаго мактаби олимлари томонидан зўр бериб ишлаб чиқилмоқда.

Монетар назария буржуа иқтисодий назарияси шаклланиши пайтида пайдо бўлди. Ўша маҳалда “пул нейтраллиги” концепцияси умумий иқтисодий ортиқча ишлаб чиқариш инқирози “бўлмаслигини” ва демак, капитализмнинг ҳаётбахшлилигини исботлашда асос бўлиб хизмат қилган эди. XX асрнинг 20-йилларида бошқаришнинг монетар усуллари кўпчилик

иқтисодчилар томонидан “абдий фаровонликка” эришиш воситаси сифатида баҳоланди. Аммо мазкур усул 30-йиллар синовига бардош бера олмади. Ҳатто улар 1929-1933 йиллардаги иқтисодий инқирознинг ва ундан сўнг узок давом этган таназзулнинг асосий сабабларидан бири бўлди. Худди мана шунинг учун пул кейнсча моделнинг муҳим таркибий қисми бўлса ҳам ушбу моделнинг кўплаб ўзига хос жиҳатлари монетар омиллар таъсирини етарлича эътиборга олмади. Пул жараёнларининг бундай назарга илинмаслиги, уларнинг мумкин бўлган таъсирини менсимаслик иқтисодий сиёсат масалалари бўйича тавсияларда ёрқин намоён бўлди, ушбу тавсиялар сармоялар мультипликаторининг содда схемасига асосланган эди. Бироқ камомадли молиявий таъминлаш амалиёти пул соҳаси бекарорлигига ва инфляция жараёнларининг кучайишига олиб келди. Шунинг учун 50-йиллардан бошлаб монетар таҳлилни фаоллаштириш зарурати пайдо бўлди. Айниқса, 1971-1973 йиллардаги иқтисодий ҳамда валюта инқирозлари инфляция билан курашнинг ва иқтисодиётни бошқаришнинг монетар усуллари долзарб қилиб қуйди. Айти 50-йилларнинг бошларидан пул назарияси кейнсчилар ва М. Фридман бошлиқ монетарчилар ўртасидаги кураш майдонига айланди. Монетарчилар пулни хўжалик тузилмасининг муҳим қисми, пул-кредит сиёсати эса иқтисодиётни бошқаришнинг энг самарали усули, деб ҳисоблайдилар. Фридман кейнсча концепцияга мантиқий муқобил бўлган назария яратиш мақсадида пулнинг миқдор назарияси асосий қоидаларига янги таъриф берди ва асосий эътиборни инфляцияга қаратди. У инфляцияни соф пул муаммоси сифатида кўриб чиқди. Унинг фикрича, бу муаммони монетар тадбирлар тизими ёрдамида ҳал қилиш мумкин.

Монетар назария таҳлил соҳаси бўлиб, у иқтисодий мувозанат ва ўсишнинг умумий муаммолари ҳамда пул ва банк механизми ишлаши махсус масалалари кўшилган жойда ётади. Монетар соҳа пул агрегати кўрсаткичлари ўртасидаги сабабий ва функционал боғлиқликлар, шунингдек, уларнинг хўжалик тизими монетар элементлари билан ўзаро

таъсири муаммолари, унинг асосий йўналиши бўлиб хизмат қилади. “Монетар сиёсат” тушунчаси деганда эса давлатнинг пул-кредит соҳасида бошқарувчилик тадбирлари мажмуи тушунилади. Шунинг учун кейнсчилик ва монетаризм баҳсида асосий эътибор пулнинг аҳамиятига ва пул-кредит соҳасидаги сиёсатга қаратилади. Масалан, кейнсча ёндашув иқтисодий конъюнктура ва хўжалик ривожини суръатлари рағбатлантирилишини кундалик бошқариш воситаси сифатида пулдан тезкор фойдаланиш ғоясини ўзида акс эттиради. Монетаризм пул соҳасида бундай ҳаракатларни қоралайди. Монетаризм тарафдорларининг фикрига кўра, бундай сиёсат хўжалик зиддиятлари ва мутаносибликлари кучайишига ҳамда бозорнинг ўз-ўзидан барқарорлаштирувчилар ҳаракатининг қийинлашувига олиб келади.

Айирбошлаш тенгламаси ёки Фишер формуласи - монетаризмнинг асосий тенгламасидир:

$$MV = P \times Q$$

бу ерда: M - пул таклифи;

V - даромадлар доиравий айланмасида пул муомаласи тезлиги;

P - баҳолар даражаси, аниқроғи, ишлаб чиқариш натурал ҳажми ҳар бир бирлигининг сотиладиган ўртача баҳоси;

Q - ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг натурал ҳажми.

MV - жами ишлаб чиқарилган бойликларни сотиб олишга харидорлар харажатларининг умумий сарфи бўлса, PQ эса ушбу бойликларни сотган сотувчиларнинг умумий даромадини билдиради. Агар MV бир йилда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларга сарфланган умумий харажатлар бўлса, у ҳолда у номинал СММ (соф миллий маҳсулот)га тенг бўлиши керак, яъни $СММ = P \times Q$ ¹.

Шунинг учун монетарчилар пул массасини ўсиш таъсир соҳасини облигациялар харид қилиш ва ундан сўнг фоиз ставкасини пасайтириш

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2-т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1-М.: Республика, 1992, -С. 321-322.

билан чеклаб қўйиш ўрнига пул таклифининг кенгайиши ҳам реал, ҳам молиявий активларнинг барча турларига, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг жорий ҳажмига бўлган талабни оширади, деб ҳисоблайдилар. Демак, M нинг ортиши ёки P нинг, ёки Q нинг, ёки бўлмаса бирор нисбатда ҳам P , ҳам Q нинг ортишига олиб келади; M нинг камайиши эса тескари натижани беради.

M . Фридман ушбу қондани асослаш учун қуйидаги формулани таклиф қилади:

$$\frac{M}{P} = f \left(r_d \times r_e; \frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt} \quad W \frac{V}{P}; U \right)$$

бу ерда: реал касса қолдиқларига бўлган талаб $\left(\frac{M}{P}\right)$ фоиз ставкалари;

(r_d , r_e), баҳолар ўзгариши суръатлари $\left(\frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt}\right)$

активлар суммаси (W), реал даромад $\left(\frac{V}{P}\right)$ ҳамда дид ва имтиёзлар (U) функциясидир.

Фридман назариясига мувофиқ, пул қолдиқлари бошқа активлар билан таққосланадиган актив сифатида кўриб чиқилади. Ушбу назария оқим сифатида эмас, балки захиралар тариқасида талқин қилинади. Пул даромади - бу оқимдир ва уни бирор вақт оралиғида аниқлаш мумкин. Пулнинг ўзи эса захирадир, яъни муайян бир вақтда мавжуд бирор миқдордир. Захирани орттириш учун кишилар ўз харажатларини камайтирадилар ёки ўзларининг пул бўлмаган активларини пулга алмаштирадилар. Захираларни қисқартириш учун эса улар аксинча иш тутадилар,

Фридман пулга бўлган турли молиявий янгиликлар, молиявий активларнинг даромадлилиги Марказий банк фаолияти таъсири остида ўзгариши мумкин, деб ҳисоблайди. Бироқ шунга қарамасдан кишилар барибир пул таклифини назорат қилувчи сармояларнинг барқарорлиги сақланиб қолган даврда ўз пул маблағларини ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)нинг бирор муайян улуши даражасида ушлаб туришга ҳаракат қиладилар. Агар пулга бўлган талаб барқарор миқдор бўлса, унда

Марказий банк таклифни барқарор сақлаб қолган ҳолда жами талаб ҳам барқарор бўлади. Шундай қилиб, банк захираларининг ўсиш суръатларини ва пул таклифини бошқариш Марказий банкнинг муҳим вазифаси бўлиши лозим.

Бундан давлатнинг жами талабни бошқариш буйича икки сиёсати, яъни фискал ва кредит-пул сиёсатлари келиб чиқади.

Иқтисодиётни бошқаришнинг монетар ёндашувиға мувофиқ бозор механизми камчиликларини тўғрилаш эмас, балки унинг ишлаши учун энг юксак даражада барқарор молиявий шароитларни таъминлаш муҳим вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадда пул бирлиги харид кучи ва валюта курси барқарорлиги улар учун муҳим жиҳатлардир. Шунинг учун улар фискал сиёсатнинг ресурсларни қайта тақсимлаш ва барқарорлаштириш воситаси сифатидаги аҳамиятига кам эътибор берадилар. Уларнинг фикрича, сиқиб чиқариш эффекти сабабли фискал сиёсат мутлақо ярамайди. Улар қуйидагича фикр юритадилар: давлат облигациялар сотиб, яъни пулни аҳолидан қарзга олиб, бюджет камомадини ҳосил қиладилар. Бунда давлат фондлар учун хусусий бизнес билан рақобатли курашга киришади.

Шу тариқа давлат қарзлари пулга бўлган талабни кенгайтиради, фоиз ставкасини оширади ва, демак, кўп миқдордаги хусусий капитал маблағларни сиқиб чиқаради, акс ҳолда улар фойдали бўлар эди. Демак, монетарчилар фикрича, бюджет камомадининг жами харажатларга бўлган таъсири пировард натижасини олдиндан айтиб бўлмайди ёки у сезилмайди. Агар камомад янги пулларни муомалага чиқариш билан қопланса, сиқиб чиқариш эффекти содир бўлмаслиги мумкин ва камомаддан сўнг иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши юз бериши мумкин. Аммо бундай кенгайиш фақат кўшимча пуллар яратиш туфайлигина амалга ошади¹.

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2-т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1-М.: Республика, 1992, -С. 328.

Монетаризм назариясига мувофиқ иқтисодий беқарорлик аксарият ҳолларда иқтисодиётнинг ички ўзгарувчанлигига нисбатан нотўғри пул-кредит бошқарилиши туфайли юзага келади: биринчидан, ўзгарувчан вақт лаглари мавжудлиги. У шуни билдирадики, бунда пул-кредит таъсири бевосита берилса-да, пул таклифидаги ўзгаришлар номинал СММга узоқ ва номаълум вақт оралиғидан сўнг таъсир кўрсатади. Шунинг учун вақт лагининг номаълум муддатида, монстарчилар фикрича, иқтисодиётни даврий (циклик) юксалиш ва пасайишга мослаштириш учун дискрет пул-кредит сиёсатидан фойдаланиш аксинча самара бериши ва даврий (циклик) тебранишларни кучайтириши мумкин. Иккинчидан, Федерал захира тизими фоиз ставкасини барқарорлаштиришга уриниб, иқтисодиётни беқарорлаштириш ва инфляция жараёнларининг кучайишига олиб келиши мумкин¹.

Шунинг учун монетарчилар ҳукмрон пул-кредит муассасалари фоиз ставкасини барқарорлаштириш ўрнига пул таклифи ўсиши суръатларини барқарорлаштиришлари зарур, деган хулосага келдилар. Бунга боғлиқ ҳолда М. Фридман монетар қоидаларни² қонун йўли билан белгилаш таклифи билан чиқди, унга кўра пул таклифи ҳар йили ЯММ ўсиши мумкин бўлган суръатда ошиши, яъни пул таклифи барқарор равишда йилига 3-5%га кенгайиши, лозим.

Демак, монетарчилар фикрига кўра, пул таклифини берилган суръатда доимий равишда ошириб бориш, харажатларни ҳар қандай инфляция йўли билан ошириш маблағлар етишмаслиги туфайли ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг неоклассик модели

Неоклассик йўналишдаги иқтисодчилар, асосан, давлатнинг жамиятдаги даромадларни одилona тақсимлаш ва аллокацион, яъни

¹ Ўша жойда, 328-329-бетлар.

² Ўша жойда, 327-бет.

иқтисодиётдаги ресурсларни самарали жойлаштириш мақсадидаги вазибаларни тадқиқ қиладилар. Бозор иқтисодиётини микроиқтисодий таҳлил қилиш неоклассик моделнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Бунда иқтисодиётнинг алоҳида истеъмолчилар ва фирмаларнинг ўзаро алоқадорликдаги фаолиятининг аниқ ҳолати ўрганилади. Неоклассиклар ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш, унинг иқтисодиётни тартибга солишини чеклашни талаб қиладилар. Аммо улар умуман иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишини бутунлай инкор этмайдилар. Уларнинг фикрича, бозорнинг баҳо механизми, регулятори кўп ҳолларда ресурсларнинг оптимал, самарали ишлатилишини таъминлайди. Аммо баъзи ҳолатларда бозор улардан самарали фойдаланишга эришишни таъминлай олмайди. Худди ана шундай ҳолатларда давлат аллокация (таксимлаш)ни яхшилаб, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашда ижобий роль ўйнаши мумкин экан.

Ушбу неоклассик моделнинг асосини рационал кутиш назарияси ташкил қилади. Унга кўра кишилар ўзларини рационал тарзда тутадилар. Улар ўзларининг пулли манфаатларига мувофиқ келадиган нарсалар билан боғлиқ кутишларининг шаклланишидаги ахборотларни йиғадилар ва уларни ўрганадилар. Ушбу ахборотларга мувофиқ равишда ўз ҳаётларини яхшилашга қаратилган қарорлар қабул қиладилар. Кутиш бозор талабининг кенгайишига (ёки қисқаришига) олиб келади. Бу ўзгаришлар, ўз навбатида, товарлар ва хизматлар баҳоларининг улар ҳали ишлаб чиқарилмасдан ва сотилмасидан олдин ўсиши (ёки пасайиши)ни белгилаб беради.

Рационал кутиш назарияси янги ахборотларнинг талаб ва таклиф эгри чизиқларида тезда ўз аксини топишини, шунинг учун ҳам мувозанат баҳолари ва ишлаб чиқариш ҳажмларининг бозордаги янги ҳолатларга,

давлат иқтисодий сиёсатидаги ўзгаришларга тезда мослашувчан бўлишини ифодалайди¹.

Бу ўзгаришлар моҳияти Паретонинг самарадорлик критериялари асосида тушунтирилиши мумкин. Унга кўра жамият бирон-бир аъзосининг фаровонлиги бошқасининг турмушини ёмонлашуви ҳисобига яхшиланиши мумкин бўлмайдиган ҳолатни вужудга келтирадиган ресурсларнинг тақсимланиши оптимал ҳисобланади. Айирбошлаш муносабатларига эркин киришиш имконияти бозорда мувозанат ҳолатига эришишни таъминлайди.

Бу мувозанатда мавжуд баҳо даражасида товарларга талаб миқдори уларнинг таклифи миқдорига тенглашади. Бу шундай ҳолатки, биронта ҳам субъект янги айирбошлаш операциялари натижасида бир-бирлари ҳисобига ютуққа эриша олмайди. Бунда ресурсларнинг тақсимланиши оптимал бўлади, чунки иқтисодиётда мувозанатлашув содир бўлади.

Демак, мукамал бозор ресурсларнинг самарали алокацияни (тақсимланишини) яхши таъминлай олмайди. Худди шу ҳол неоклассиклар назарида бозор механизмига давлатнинг аралашуви учун потенциал имкониятлар яратади².

Ушбу оқим тарафдорлари жамоатчилик неъматларини ишлаб чиқаришни ташкил этишни давлатнинг энг муҳим иқтисодий вазифаси деб қарайдилар. Бу неъматларга миллий мудофаа, жамоатчилик тартиботини сақлаш, атроф-муҳитни назорат қилиш, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқалар учун зарур бўлган товар ва хизматлар кирди. Бундай неъматларни ишлаб чиқариш давлат корхоналарида тўпланиши ёки уларни истеъмол қилувчилардан солиқ олиш орқали тўпланган маблағларни хусусий корхоналарга буюртма беришга, уларни ишлаб чиқаришни субсидиялаштиришга йўналтирилиши мумкин.

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. С. 331.

² Ширяева Л., Мамедова Н. Неоклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. – Российский экономический журнал. – 1992. -№4. С. 100-101.

Иқтисодиётда бозор муносабатларига боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида бўлган атроф-муҳитнинг ёмонлашуви билан боғлиқ муносабатлар ҳам неоклассиклар нуқтаи назарига кўра давлат томонидан тартибга солиниши лозим.

Неоклассик йўналиш тарафдорлари капиталнинг эркин оқиб туриши учун ҳам тўсиқларни бартараф этиш мақсадида давлатнинг тартиблаш механизми зарур эканлигини таъкидлайдилар. Уларнинг нуқтаи назарларига кўра давлат кичик бизнес, фермер хўжаликлари ҳамда қўшма корхоналарни ривожлантириш учун қулай шароитларни яратиш; янги ташкил топган фирмаларга имтиёзли кредитлар, субсидиялар бериш, имтиёзли солиқ солиш, лицензия, патентлар, иқтисодий фаолиятнинг маълум тури билан шуғулланиш учун мутлақ ҳуқуқлар бериш; иқтисодий яккаҳокимликка қарши кураш механизмлари орқали давлат капиталининг эркин ҳаракат қилиши учун тўсиқларни бартараф қилиб иқтисодиётда рақобат механизмнинг яратилишини тартибга солади.

Демак, неоклассиклар давлатнинг иқтисодиётга аралашувини чеклаш тарафдорлари бўлишларига қарамасдан, унинг маълум, юқорида баён этилган доирада иқтисодиётни тартиблаш борасидаги фаолиятини асослаб берадилар.

Асосий тушунча ва атамалар

Классик сиёсий иқтисод, иқтисодий либерализм, меркантилизм, физиократлар, иқтисодий инқироз, кейнсчилик, неоконсерваторлар, монетаризм, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг ўрни ҳақида меркантилистлар қарашларини изоҳлаб беринг?
2. Иқтисодий ривожланишда давлатни роли ҳақида физиократ мактаби намоёндаларининг қарашларини тавсифлаб беринг?

3. Иқтисодий ривожланишни тартибга солишда давлатнинг ўрни ҳақида классик сиёсий иқтисод концепцияси мазмунини ёритинг?
4. Иқтисодий ривожланишда давлатнинг роли ҳақида рационал кутиш мактаби намояндларининг фикрларини айтиб беринг?
5. 1929-1933-йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози давлатнинг иқтисодиётдаги роли тўғрисидаги тасаввурларга қандай таъсир этди?
6. Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг роли ҳақидаги қарашларда Кейнс инқилобинини тавсифлаб беринг?
7. Кейнснинг самарали талаб концепциясининг мазмуни нимадан иборат?
8. Мультипликатив эффект нима?
9. Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг ўрни ҳақида Монетар назарияни тушунтириб беринг?
10. Монетар назария ва монетар сиёсатнинг мазмунини ва асосий қоидаларини изоҳлаб беринг.
11. М.Фридман таклиф этган асосий формула асосида қандай хулосалар қилинган?
12. Неоклассик йўналишнинг иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиниши усуллари нималардан иборат?

3-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАР ВА ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

3.1. Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилиш стратегиясининг яратилиши

Ўзбекистонда мустақиллик эълон қилингандан сўнг ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиёти, очик ташқи сиёсатга эга кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш мақсадида кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширила бошланди. Президентимиз Ислон Каримовнинг асар ҳамда маърузаларида Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва таракқиёт йўли, иқтисодиётни эркинлаштириш ҳамда модернизациялашнинг назарий асослари ишлаб чиқилган.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Биз ўз тақдиримизни ўз кўлимизга олиб, азалий қадриятларимизга суяниб, шу билан бирга, таракқий топган давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, мана шундай олижаноб интилишлар билан яшаётганимиз, халқимиз асрлар давомида орзиқиб кутган озод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этаётганимиз, бу йўлда эришаётган ютуқларимизни халқаро ҳамжамият тан олгани – бундай имкониятларнинг барчасини айнан мустақиллик берганини бугун ҳаммамиз чуқур англаяпмиз”¹.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябридаги кўшма мажлисида: “Мустақиллик йилларида босиб ўтган йўлимиз ва тўплаган тажрибамизни холисона баҳолаш, қўлга киритган юксак марраларимизни таҳлил этиш мамлакатимизни тадрижий ва босқичма-босқич ривожлантириш бўйича биз танлаган моделнинг нақадар тўғри эканини ва шу йўлдан бундан буён ҳам оғишмай қатъият билан боришимиз зарурлигини яққол

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008, 3-бет.

кўрсатмоқда”¹, - деб таъкидлади. Ўзлигимизни англаш ва топталган миллий ғуруримизни тиклашга қаратилган интилиш янада кучайган ўша таҳликали ва мураккаб вазиятда республикамиз раҳбари И.А.Каримов босиқлик, чидам ва бардош билан иш тутиб, қатъий сиёсий иродани намоён этиб, мамлакатни чуқур таназзулдан олиб чиқишга қаратилган, барқарор ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишнинг ҳар томонлама пухта ўйланган ислоҳотлар стратегиясини ишлаб чиқди ва уни амалга оширишга раҳнамолик қилди. Бу ҳақда Юртбошимиз: “...бу сиёсатни, айниқса, 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошида мустабид тузум асорати туфайли халқимиз ўта оғир ва ночор аҳволда қолиб кетган, айтиш мумкинки, боши берк кўчага кириб қолган бир шароитда, республикамизни ана шундай ғоят мураккаб ва фожиали вазиятдан чиқариш мақсадида фақат ўз кучимиз, ирода ва имкониятларимизга ишониб-таяниб ишлаб чиқдик. Шу маънода, бу сиёсатнинг асосий йўналиш ва тамойиллари айнан мана шундай таҳликали замонда яратилди, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз”², - деб таъкидлаган.

И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрида бўлиб ўтган қўшма мажлисида қилган маърузасида “Биз ишлаб чиққан ва бугунги кунда ҳаётга татбиқ этаётган ушбу моделнинг маъно-мазмунини – давлат қурилиши ва конституциявий тузумни тубдан ўзгартириш ва янгилаш, иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини бажариши, яъни ислоҳотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш тамойилларига асосланадиган сиёсий,

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010, 7-8-бетлар.

² Каримов И.А. Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш – олий саодатдир. –Т.: Ўзбекистон, 2007, 11-бет.

иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни амалга оширишдан иборатдир”,¹ - деб таъкидлади.

Юртбошимиз раҳбарлигида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида машаққатли тараққиёт йўли босиб ўтилди. Президентимиз мустақил тараққиёт йўли ва галдаги вазифаларнинг мазмун-моҳияти, аҳамияти нуқтаи назаридан бу йўлни икки босқичга бўлиш лозимлигини асослаб берди.

Дастлабки босқич - 1991-2000 йиллар ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олади.

2001 йилдан то ҳозиргача бўлган муддатни ўз ичига олган иккинчи босқич фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври бўлиб, иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш, сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишни таъминлашда муҳим роль ўйнади².

Мамлакатимиз иқтисодиётини ислоҳ қилиш ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш асосида уни чуқур таназзулдан чиқариб, барқарор ривожлантиришга, аҳоли турмуш фаровонлигига эришишга қаратилган туб ўзгартиришлар сиёсатининг стратегик мақсадлари И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” номли асарида қуйидагича изоҳлаб берилди:

1. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, қудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.

2. Кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва удабуронликни бутун чоралар

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010, 4-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 2007, 4-5-бетлар.

билан ривожлантириш негизи бўлган хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш.

3. Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари бартараф этиш, иқтисодий омиллар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш.

4. Иқтисодиётда моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш.

5. Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш”¹.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли ижтимоий-йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган. Бу йўлни амалга оширишга, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган қуйидаги бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган:

- иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устуворлигини таъминлаш;
- ўтиш даврида давлатнинг бош ислоҳотчи бўлиши;
- бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланиши, қонунлар устуворлигининг таъминланиши;
- бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш;
- бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т., “Ўзбекистон”, 1995, 18-бет.

И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябридаги қўшма мажлисидаги маърузасида “Биз ислохотларни инқилобий усулда, яъни “шок терапияси” йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечиб, тадрижий тараққиёт йўлини танлаб олганимиз туфайли халқимизни қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган иқтисодий ва ижтимоий тўфонлардан асраб қолишга муваффақ бўлганимизни бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда”¹, - деган.

Мамлакатни 1991-2000 йиллар давомида ислоҳ қилиш ва янгилаш босқичида миллий давлатчиликни шакллантириш республикамизни барқарор ривожлантиришда мустаҳкам замин бўлди. Тарихан қисқа вақт ичида совет давридаги эски маъмурий-буйруқбозлик тизимига барҳам берилди, миллий давлатчиликни шакллантиришнинг пухта ҳуқуқий асослари яратилди, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тармоқлари ташкил этилди, ижтимоий ва фуқаролик институтлари фаолияти йўлга қўйилди, иқтисодиётни эркин бозор муносабатларига ўтказиш жараёни амалга оширилди².

Ушбу босқичда, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги тубдан ислоҳ қилиниб, мамлакатимиз иқтисодиёти ва экологиясига катта зарар етказган пахта монополиясига барҳам берилди. Қишлоқ хўжалиги экинлари таркиби ўзгартирилди. Мамлакатда ғалла мустақиллигига эришилди. Бунинг натижасида Ўзбекистон ўзининг ғаллага бўлган эҳтиёжини қоплабгина қолмасдан, қўшни МДХ мамлакатларига, Афғонистон, Эрон каби давлатларга ғалла ва ун маҳсулотларини экспорт қилмоқда. Мамлакатимизда янги нефть-газ конларини аниқлаш, бу соҳага инвестицияларни, шу жумладан, хорижий сармояларни жалб этиш орқали йирик корхоналарнинг қурилиши ва реконструкция қилиниши натижасида нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010, 4-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007, 29-бет.

ҳажми 1990 йилга нисбатан 3 баробар ортди. Республика энергетика мустақиллигига эришди.

Иккинчи босқичда иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислох этишни янада чуқурлаштириш, инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, шунинг негизда иқтисодий ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий қилиш мақсад қилиб қўйилди. Шу мақсаддан келиб чиқиб, И.А.Каримов мазкур босқичда амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларни кўрсатиб берди:

- иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш;
- давлат мулкани хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш;
- иқтисодий ўсишни ва макроиқтисодий мутаносиблик ҳамда барқарорликни таъминлаш;
- миллий валюта – сўмни янада мустаҳкамлаш;
- иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш.

Ўтиш даврининг иккинчи босқичида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш, уларга тегишли ёрдам кўрсатиш борасида биринчи босқичда тутилган йўл давом эттирилди. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, мазкур босқичда «эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш нафақат иқтисодий, балки ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир»¹. Бу эса иқтисодиёт соҳасида қуйидаги вазифаларни амалга оширишни кўзда тутди:

- иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ҳамда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш;

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-ж -Т.: Ўзбекистон, 2000, 15-бет.

- хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида мулкдорлар синфини шакллантириш;

- мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;

- иқтисодиётнинг асосий тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни таъминлаш;

- юртимизда транспорт коммуникация тизимини янада ривожлантириш;

- солиқ юкини камайтириш, фаол инвестиция, фаол экспорт сиёсатини юритиш;

- аҳоли турмуш даражасини ошириш, аввало, қишлоқ жойларда кишиларнинг турмуш шароитини изчил яхшилаш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодий тараққиётда устувор ўрин эгаллашига эришиш;

- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимига кенг кўламда интеграциялашувини таъминлаш;

- иқтисодиётда мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- мулкий муносабатларни ислоҳ қилиш;

- аграр ислоҳотлар;

- молия-кредит ва нарх-наво ислоҳоти;

- бошқариш тизимини ислоҳ қилиш ва бозор инфратузилмасини яратиш;

- ташқи иқтисодий алоқалар ислоҳоти;

- ижтимоий ислоҳотлар.

3.2. Институционал ислоҳотлар ва иқтисодиётни тартибга солиш тизимини шакллантиришнинг зарурлиги ва аҳамияти

Мустақилликка эришганимиздан кейин давлатимиз ва унинг кўп миллатли халқи манфаатларига мувофиқ келадиган мустақил ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга ошириш имконияти туғилди. Бу вақтда республикамиз олдида ўта муҳим бўлган бир қатор вазифаларни ҳал этиш масаласи турарди. Биринчидан, яккаҳоқимлик тизимидан мерос бўлиб қолган салбий оқибатларни бартараф этиш, иккинчидан, мустақил, демократик жамиятнинг мустаҳкам пойдеворини яратиш ва ўтиш даврига хос муаммоларни ҳал қилиш.

Авваламбор, асосий эътибор яккаҳоқимлик тизимининг иллатларини зудлик билан тугатиш, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик услублари ва директив режалаштиришнинг салбий оқибатларини тугатиш, иқтисодий ва молиявий вазиятни барқарорлаштиришга эътибор қаратилди.

Республикада яккаҳоқимлик, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг амал қилиши иқтисодиётни ночор аҳволга тушириб қўйди. Иқтисодиётда зиддиятлар кучайиб борди, амалдаги хўжалик юритиш механизми эса мазкур зиддиятларни бартараф этишга ноқобил эди. Бу ҳолат жамият ҳаётида 60-йиллардаёқ яққол намоён бўла бошлаган эди. Иқтисодиётнинг ривожланиш суръати кескин пасайиб, сарф-харажатлар ортиб борди. Ривожланишнинг иқтисодий воситалари ва омиллари амалда ишламади.

Республикамиз давлат мустақиллигини қўлга киритгандан кейин бу салбий оқибатларни тугатиш ва ривожланиш сари дадил қадам ташлаш имкониятига эга бўлинди. Тоталитар тузумдан қолган “мерос”нинг салбий оқибатларини бартараф этиш учун кенг қамровли ислохотларни амалга ошириш лозим деб қаралди. Президентимиз И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» китобида шундай ёзади: «...тоталитар мероснинг оғир оқибатларини тугатиш, иқтисодиётга бозор асосида маданийлик бахш этиш фаолиятнинг айрим соҳаларини ўзгартириш йўли билан эмас, балки кенг миқёсда тубдан яхлит иқтисодий ислохот ўтказиш орқалигина эришиш мумкин...»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998, 82-бет.

Бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодий муносабатларни янгилаш, институционал ўзгаришларни амалга ошириш ва бошқаришнинг тегишли структурасини яратишни талаб этади. Шунинг учун ҳам республикамизда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг биринчи босқичида бошқарув тизимини ислох қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди.

3.3. Ўзбекистонда институционал ислохотларнинг моҳияти ва мақсадлари.

Институционал ўзгаришлар жараёнида бошқарув механизмлари такомиллаштирилиб борилди. Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларини бошқариш борасида эса уларнинг хусусиятларига мос келадиган, хўжалик юритувчи субъектларга иқтисодий эркинлик беришга ёрдамлашадиган, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантирадиган ташкилий-ҳуқуқий шакллар вужудга келди.

Таркибий ўзгаришларни амалга ошириш жараёнида ишлаб чиқаришни марказлаштирилган тартибда режалаштириш ва ташкил этишдан бошқаришнинг иқтисодий механизмаларига ўтиш масаласига жиддий эътибор қаратилди.

Бошқарув соҳасидаги ўзгаришлар натижасида кўплаб бошқарув органлари бўғинларининг вазифаси ўзгарди, баъзи ўзини оқламаган бошқарув органлари тугатилди ва янги органлар тузилди.

Президент И.А.Каримов мураккаб ўтиш даврида қабул қилинган қонунларнинг амалда бажарилишини таъминлай оладиган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга оширишга қодир бўлган ижро ҳокимиятининг самарали тизими ва тузилмаларини яратиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини қайд этар экан, – “Шу мақсадда туб маъмурий ислохотлар амалга оширилди: марказлашган режалаштириш ва тақсимлаш тизимининг таянчлари бўлган Давлат план комитети, Давлат таъминот комитети, Давлат нарх комитети, Давлат агросаноат комитети ва кўплаб тармоқ вазирликлари тугатилди, маҳаллий

хокимият органлари қайта ташкил қилинди – вилоят, туман ва шаҳарларда хоқимлик институти жорий этилди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи тизими – маҳалла институтини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилди”¹, - деб таъкидлади.

Ўзини оқламаган Давлат режа қўмитаси ўрнига Давлат истиқболини белгилаш ва статистика қўмитаси тузилди. Мазкур Қўмита 1997 йилдан Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигига айлантирилди. Ҳозирги даврда бу вазирлик Иқтисодиёт вазирлиги деб аталади.

Нархларни эркинлаштириш шароитида Давлат нарх қўмитаси батамом тугатилди.

Яккахоқим бўлиб олган тақсимот идораси - Давлат таъминот қўмитаси ва унинг вориси –“Ўзшартномасавдо” ўрнига янги бозор структураси – Республика улгуржи ва биржа савдоси акциядорлик уюшмаси тузилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ва бозор муносабатларини бошқаришда молия-кредит тизими муҳим ўринни эгаллайди. Ислохотларнинг биринчи босқичида, республика Молия вазирлиги ва Марказий банкнинг вазифалари қайта кўриб чиқилди. Уларнинг янги бўғинлари тузилди.

Назорат органлари фаолиятини тартибга солиш учун Давлат солиқ қўмитаси ва Давлат божхона қўмитаси тузилди.

Республикамизда мавжуд бошқарув органларининг нафақат фаолияти, балки уларнинг вазифалари ҳам янги жамият талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта кўриб чиқилди ҳамда ўзгартирилди. Ташкил этилган янги ижро органлари тизими режалаш – тақсимлаш вазифаларидан холи бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш вазифасини бажармоқда.

Институционал ўзгаришлар жараёнида бошқарув механизмлари такомиллаштирилиб борилди. Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларини бошқариш борасида эса уларнинг хусусиятларига мос келадиган, хўжалик

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007, 11-12-бетлар.

юритувчи субъектларга иқтисодий эркинлик беришга ёрдамлашадиган, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантирадиган ташкилий-ҳуқуқий шакллар вужудга келди.

3.4. Ўзбекистондаги маъмурий ислохотларнинг асосий йўналишлари

Ўзбекистондаги маъмурий ислохотларнинг асосий йўналишлари куйидагиларда ўз ифодасини топади:

Биринчидан, иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг ролини кескин чеклаш, давлатнинг бошқарув тузилмалари ва уларнинг вазифаларини қисқартириш, давлат бошқарув органларини сақлаб туришга сарфланаётган харажатларни камайтириш зарур. Давлат вазифалари ва ваколатларини тобора кўпроқ жамоат, нодавлат ташкилотларга, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ўтказиш керак.

Иккинчидан, бошқарувни номарказлаштириш, айрим вазифаларни эса ҳудудий бошқарув бўғинларига кенг кўламда топшириш, ортиқча маъмурий вертикал тузилмаларни тугатиш зарур. Барча даражадаги ҳокимликларнинг ислохотларни амалга ошириш, жойлардаги ишларнинг аҳволи, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, бандлик муаммоларини ечиш ҳамда аҳоли турмушини фаровонлаштириш борасидаги масъулиятини кучайтириш лозим.

Учинчидан, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда, айрим тармоқ ва ҳудудий бошқарув тузилмаларини қайта тузиш, бирлаштириш, қисқартириш ва тугатиш асосида иқтисодиётни бошқариш тузилмаларининг самарадорлигини таъминлаш. Бугунги кунда нафақат айрим бўғинларни, балки қилинаётган сарф-харажатларни деярли оқламаётган айрим идораларни ҳам сақлаб қолиш қай даражада мақсадга мувофиқ, деган масалани қайта кўриб чиқиш пайти келди.

Тўртинчидан, бошқарув тизимининг самарадорлигини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш. Қарорларни тайёрлаш ва қабул қилиш

сифатини сезиларли даражада ошириш, уларнинг ижроси устидан таъсирчан назорат механизмини жорий этиш зарур.

Вазирлик ва хўжалик бирлашмаларининг мавжуд бошқарув шакли, усул ва методларини маъмурий-буйруқбозликдан халос қилиш, уларнинг корхоналар хўжалик фаолиятига аралашиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий мустақиллигини чеклашига йўл қўймаслик учун тегишли чора-тадбирларини амалга ошириш лозим.

Бешинчидан, замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этиш, кераксиз ҳисоботларни ва қоғозбозликни қисқартириш асосида давлат бошқаруви тизимини босқичма-босқич модернизация қилиш ҳисобидан унинг самарадорлигини ошириш.

Маъмурий ислохотларни амалга оширишда олдимизга қўйилаётган энг асосий вазифа, биринчидан, давлат, жамоат ва хўжалик субъектларини бошқаришнинг бутун тизимини демократлаштириш ва эркинлаштиришни таъминлаш, иккинчидан эса, уларни мамлакатни ислоҳ ва модернизация қилишнинг ҳозирги босқичи талабларига мос ҳолатга келтиришдан иборат.

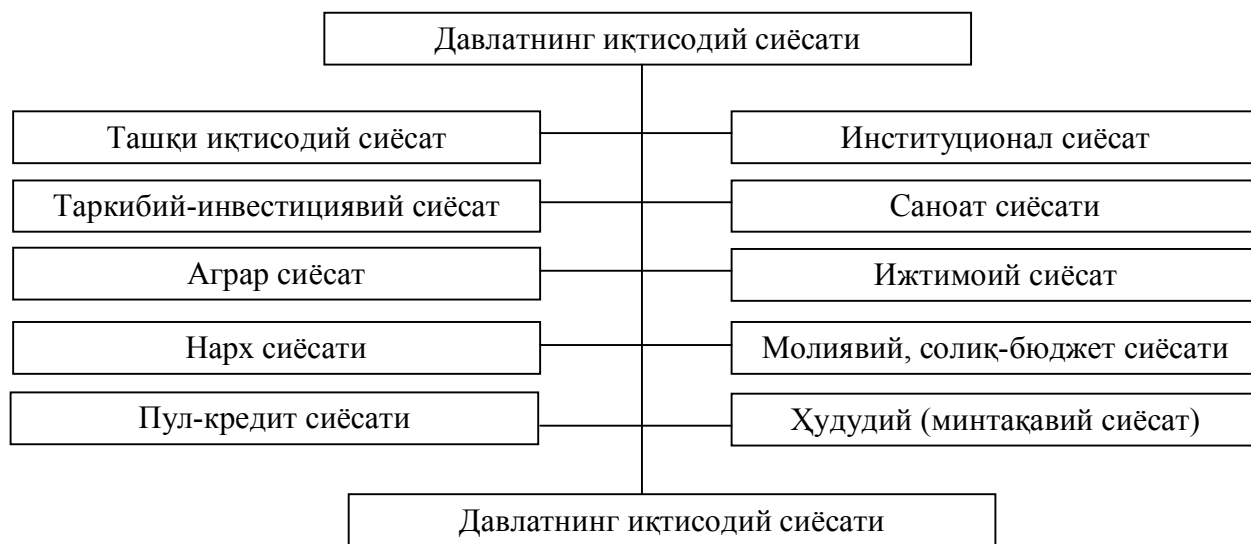
3.5. Институционал ўзгартиришлар натижасида вужудга келтирилган давлат бошқарувининг иқтисодий стратегия ва сиёсати.

Ўзбекистонда институционал ўзгартиришларнинг амалга оширилиши натижасида вужудга келтирилган давлат бошқаруви томонидан иқтисодиётни тартибга солиш бўйича иқтисодий стратегия ва сиёсат ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Давлатнинг иқтисодий стратегияси унинг сиёсий стратегиясини амалга ошириш учун иқтисодиётга давлатнинг аралашуви механизмлари ва устуворликларининг трансформациялашувини белгилаб беради. Иқтисодий стратегия узоқ муддатли давр ичида давлат фаолиятининг йўналиши ва унинг амалга ошириш принципларини ифодалайди. Давлатнинг иқтисодий сиёсати унинг стратегик вазифаларидан келиб чиқиб жамиятда ишлаб чиқариш, даромад ва неъматларни тақсимлаш жараёнларини тартиблаш учун

давлат томонидан жорий давр ичида қўлланиладиган чора-тадбирлар тизимини ифодалайди.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати ўз ичига ташқи иқтисодий, таркибий-инвестициявий, институционал, аграр, саноат, ижтимоий, нарх, молиявий, солиқ-бюджет, пул-кредит, ҳудудий (минтақавий) сиёсатларни олади (3.5.1-расм).

3.5.1-Расм. Давлатнинг иқтисодий сиёсати.

Давлат сиёсатининг муваффақияти жамият эҳтиёжлари ва уларни кондириш воситаларини аниқлаш учун реал ҳолатни аниқ белгилаш ва иқтисодий билимлар даражасига боғлиқдир.

Давлат иқтисодий сиёсатининг принциплари қуйидагиларда ифодаланади:

Иқтисодиётнинг самарадорлик принципи. Мавжуд ресурслар ҳисобига кўп миқдорда неъматлар ёки кам сарф-харажатлар эвазига кўп миқдорда маҳсулотлар ишлаб чиқариш.

Неъматларнинг одилona тақсимланиши принципи. Мамлакат фуқаролари даромадларидаги тенгсизликни камайтириш ва иқтисодиёт самарадорлигига қўшган ҳиссаларига мувофиқ ҳар бир фуқаро даромадларининг кўпайиб боришини таъминлаш.

Барқарорлик принципи:

иқтисодий ўсишнинг барқарорлиги;
инфляция ўсиши суръатининг пастлиги;
ишсизлик даражасининг юқори эмаслиги.

Давлат иқтисодий стратегияси сифати индикаторлари қуйидагилар билан белгиланади:

Иқтисодий индикаторлар давлат иқтисодий хавфсизлиги шарти бузилишининг асосий белгиси – ЯИМ таркибида ишлаб чиқариш инвестициялари улушининг камайишидир.

Ижтимоий индикаторлар хавф ва таҳдиднинг бош сигнали меҳнат унумдорлиги рағбатларининг сусайиши ва жамиятда аҳоли ижтимоий табақаланишининг кучайиши.

Молиявий индикаторлар молиявий хавф сигнали – ишлаб чиқаришнинг қисқариши ва ишлаб чиқариш инвестициялари ҳажмининг пасайиши шароитида давлат қарзининг ўсиб бориши.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида давлат ва ҳукуматнинг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлди:

- хусусий мулкни эркинлаштириш ва ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлаш;
- бозор иқтисодиёти учун маъмурий ва молиявий инфратузилмаларни яратиш;
- нархларни эркинлаштириш;
- саноат сиёсатини асослаш ва амалга ошириш, инвестициялар, иқтисодиётни янгилаш, модернизация қилиш ва таркибий ўзгартириш учун бозор шароитларини яратиш;
- жаҳон бозори учун иқтисодиётнинг очиклигини таъминлаш;
- макроиқтисодий аҳволни бошқариш, оқилона бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсатни амалга ошириш;
- марказий, ҳудудий ва маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятини мувофиқлаштириш;
- ижтимоий, таълим инфратузилмалари ва меҳнат бозорини вужудга келтириш;

- ҳукуматнинг бозор иқтисодиётини маъмурий тартибга солиш қобилиятини самарали давлат хизматини шакллантириш.

Асосий тушунча ва атамалар

Иқтисодий ислоҳот, давлат бош ислоҳотчи, институционал ислоҳотлар, иқтисодиётни бошқариш, маъмурий бошқариш тизими, давлат бошқарув тизими, иқтисодиётни маъмурий бошқариш, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш тизими, иқтисодий стратегия, иқтисодий сиёсат.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотлар стратегиясининг моҳияти нимадан иборат?
2. Иқтисодиёт собиқ тоталар тизим даврида қандай бошқарилган?
3. Собиқ тоталитар тизим даврида давлат бошқарув органлари қандай таркибга эга эди?
4. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин нима учун институционал ислоҳотларга зарурият туғилди?
5. Институционал ислоҳотларнинг асосий мақсадлари нималардан иборат?
6. Институционал ислоҳотлар қандай йўналишларда амалга оширилди?
7. Иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солишнинг қандай институтлари вужудга келди?
8. Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий стратегиясининг мазмуни ва тамойиллари нималардан иборат?
9. Давлатнинг иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва таркибий қисмлари нималардан иборат?

4-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ МУЛКИНИ ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ВА БОШҚАРИШ – ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВОСИТАСИ

4.1. Давлат мулки ва тадбиркорлик

Иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат воситаларидан бири ўз мулки бўлган тармоқ ва корхоналарни бошқариш, яъни бевосита тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдир.

Давлат мамлакат ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисмини мулк эгаси сифатида бевосита ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилади, режалаштиради ва уни назорат қилади. Давлат тадбиркорлик фаолияти орқали фан-техника инқилоби талабларига кўра халқ хўжалиги тузилишини шакллантиришга ҳамда бозор баҳоларидан бирмунча паст баҳоларда товар сотиш ва хизматлар кўрсатиш орқали ишлаб чиқаришнинг бошқа секторларининг ривожланишига кўмаклашади. Давлат мулки ва соҳибкорлиги кўлами бозор иқтисодиёти шароитида чекланган бўлади. У, асосан, мамлакат иқтисодиётини самарали ривожланиши учун имкониятлар яратишга хизмат қилади.

Унинг доирасига Ўзбекистон Республикасида, биринчидан, олтин, уран, нефть, газ, кўмир, рангли металллар ва бошқа табиий бойликларни қазиб чиқариш саноати тармоқлари; энергетика, темир йўл, автомобиль йўллари, транспортнинг бир қисми кириши лозим.

Қазиб чиқарувчи тармоқлар маҳсулотлари мамлакатнинг энг муҳим миллий бойлиги ҳисобланади. Энергетика ва транспорт эса халқ хўжалигининг ҳаётий қон томирларидир. Шу билан бирга, уларнинг капитал ҳажмкорлиги юқори ва айланиш муддати узоқ бўлганлиги учун хусусий корхоналарнинг бу соҳадаги ташаббускорлиги чекланган бўлади. Ана шу сабабларга кўра, ушбу тармоқларни давлат бевосита бошқариши мақсадга мувофиқдир. Ҳамма ривожланган мамлакатларда ҳам давлат капитал маблағларининг кўп қисми ушбу соҳаларга йўналтирилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон иқтисодий мустақилликни қўлга киритиш учун машинасозлик, шу жумладан, автомобилсозлик, ускунасозлик, фан-техника инқилоби вужудга келтирган электротехника саноати тармоқларини ривожлантириши зарурдир. Бу янги тармоқлар қарор топиши давлат тадбиркорлик фаолияти доирасида бўлади.

Учинчидан, фан-техника инқилоби шароитида фан ва техникага раҳбарлик қилиш ҳам давлат зиммасига юкланади. Давлат энг қимматли фундаментал фанлар соҳасидаги илмий ишларни молиялаштиради.

Давлат ўз корхоналарининг товар ва хизматларини паст даражадаги, аксарият ҳолларда ишлаб чиқариш харажатларига яқин бўлган баҳолар билан сотади. Бу билан аҳоли турмуш даражасининг ошишига, хусусий ва бошқа корхоналарнинг самарали ишлашига, халқ хўжалиги тармоқларининг маълум нисбатларини шакллантиришга таъсир кўрсатади.

Давлат ўзига қарашли корхоналарни ижарага бериш, меҳнат коллективларига, хусусий шахсларга сотиш, акционерлик жамиятларига айлантириш йўли билан аралаш мулкни шакллантириш орқали иқтисодиётнинг бошқа мулк доираларининг ташаббускорлигига, рентабеллигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Давлатнинг хусусий, жамоа ва бошқа тоифадаги корхоналардан товар ва хизматлар сотиб олиши иқтисодиётни тартибга солишнинг бир усули ҳисобланади. XX асрнинг буюк иқтисодчиларидан бири бўлган Жон Кейнс бу воситани “иқтисодиётни тетиклантиради” деб таъкидлаган. Ушбу ўринда савол туғилади. Хўш, давлат қандай товарларни сотиб олади?

Давлат, биринчидан, ўзига қарашли тармоқ ва корхоналарнинг самарали ишлаши учун хом ашё, асбоб-ускуналар; иккинчидан, бошқарув аппарати ходимларини молия билан таъминлаш; учинчидан, меҳнатга лаёқатсиз майиб-мажруҳлар, қариялар, етим болалар, камбағаллар ҳамда кўп болали оилалар, ёлғиз, қаровсиз кишиларга ёрдам мақсадида истеъмол товарлари ва хизматлар билан таъминлаш; тўртинчидан, ҳарбий анжомлар, қурол-яроғлар армия учун лозим бўлган истеъмол товарлар ва

хизматларни ишлаб чиқариш, бешинчидан, турли хил табиий офатларнинг олдини олиш учун давлат захираларини ташкил этиш мақсадида товарлар сотиб олади. Бунинг оқибатида давлатнинг товарлар ва хизматлар бозори шаклланади. Давлат бозори муҳим ижобий роль ўйнайди. Бу бозор кафолатли бўлиб, унинг тўлов қобилияти давлатнинг бюджет ва валюта фонди орқали таъминланади. Ҳар қандай бозор конъюнктураси шароитида ҳам давлат буюртмаси ва контрактлари юзасидан ишлаётган корхоналар бозори касод бўлмайди. Бу бозор давлат буюртмалари орқали тартибга солинади, унда келишилган баҳолар амал қилади ва унинг иштирокчиларига барқарор фойда келтиради.

4.2. Ўзбекистонда давлат мулкни хусусийлаштиришнинг мақсади ва босқичлари

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий негизини мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни хусусийлаштириш ташкил этади. Амалда бу Ўзбекистонни бозор иқтисодиётига ўтишида мулкчилик масалаларини ҳал этиш ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг асосий йўли ҳисобланади.

Ана шу йўналишларда кенг кўламда чора-тадбирларни амалга оширишнинг асосий тамойиллари ва стратегик вазифалари мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов томонидан асослаб берилган¹. Унга кўра хусусийлаштириш жараёнида иккита муҳим стратегик вазифа ҳал этилиши кўзда тутилган:

Биринчи стратегик вазифанинг асосий мазмуни – бу давлат тасарруфидан чиқарилаётган ва хусусийлаштирилаётган мулкнинг ҳақиқий мулкдорлар қўлига берилиши иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш учун реал шарт-шароит яратишга имкон туғдиради.

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 246–б.

Хусусийлаштиришнинг **иккинчи стратегик вазифаси** эса иқтисодиётда кўп укладлилиқни ҳамда рағбатлантирувчи кучга эга бўлган рақобат муҳитини яратиш, шу орқали давлатни мулкка бўлган монопол ҳуқуқини тугатиш, хусусий мулкчилиқнинг турли шаклидаги корхоналарни барпо этишдир.

Ана шу моделга асосланган ҳолда амалга оширилган хусусийлаштириш жараёнлари шартли равишда ўзаро боғлиқ уч босқичга бўлинади.

Дастлабки, **биринчи босқич** “кичик хусусийлаштириш” даври деб номланди ва 1992-1993 йилларда амалга оширилди. Унда аҳоли яшайдиган давлатга тегишли уй-жойлар, савдо, маиший хизматлар кўрсатиш, дорихона ва шу каби 53,9 мингта майда давлат корхоналари хусусийлаштирилди.

Уларнинг негизда 28,8 мингдан ортиқ нодавлат корхоналари ташкил этилди. (4.2.1-жадвал).

4.2.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида давлат корхоналарини хусусийлаштириш суръатлари (дона)

Йил	Жами хусусийлаштирилган корхона ва объектлар	Уларнинг асосида нодавлат корхоналари ташкил этилган	Жумладан					
			Ҳиссадорлик жамиятлари		Хусусий корхоналар		Бошқа корхоналар	
			Сони	%	сонини	%	сонини	%
1992-1993	53902	28846	-	-	-	-	-	-
1994	9744	9744	2898	29,7	4892	50,2	1954	20,1
1995	8537	8537	1026	12,0	6036	70,7	1475	17,3
1996	1915	1915	1257	65,6	420	21,9	238	12,4
1997	1231	899	456	50,7	260	28,9	183	20,4
1998	451	266	110	41,4	103	38,7	53	19,9
1999	448	373	141	37,8	156	41,8	76	20,4
2000	374	372	152	40,9	103	27,7	117	31,5
2001	1449	743	167	22,5	257	34,6	115	15,5
2002	1912	1800	223	12,4	1252	69,6	325	18,1
2003	1519	1452	75	5,2	981	67,6	396	27,3
2004	1228	1228	28	2,3	1038	84,5	162	13,2
2005	980	980	3	0,3	902	92,0	75	7,7
2006	673	673	19	2,8	599	89,0	55	8,2
2007	631	631	0	0	593	94,0	38	6,0
Жами	84994	58459	6555	11,3	17592	30,1	5262	9,0

Манба: ЎЗР Давлат мулк қўмитаси маълумотлари.

Ушбу босқичнинг ўзига хос томонлари шундан иборат бўлдики, унда давлат мулкига асосланган корхоналарни хусусийлаштириш шакллари танлаш ва хусусийлаштириладиган мулкни баҳолаш бўйича тегишли тажрибалар тўпланди. Хусусийлаштиришнинг кейинги - **иккинчи босқичи** „оммавий хусусийлаштириш“ даври деб ном олди ва у 1994-1998 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати, қурилиш, автомобиль транспорти, агросаноат комплекси ва бошқа тармоқларнинг ўрта ва йирик корхоналари очик акциядорлик жамиятларига айлантирилди ва хусусийлаштирилди. Шу билан бир вақтнинг ўзида қимматли қоғозлар, кўчмас мулк бозорларини шакллантириш бошланди. Бундан асосий мақсад хусусийлаштириш жараёнига аҳолининг кенг қатламлари ҳамда чет эл сармояларини жалб этиш ва шу орқали мамлакатимиз иқтисодиётининг нодавлат секторини жадал ривожлантиришни таъминлаш бўлди. Ушбу босқичда 21361 хусусийлаштирилган давлат корхоналари негизида 5747 та очик акциядорлик жамиятлари, 3903 та масъулияти чекланган жамият ва 11711 та хусусий мулкчиликнинг бошқа шаклидаги корхоналар ташкил этилди.

Хусусийлаштиришнинг **учинчи босқичи** 1999 йилдан бошланиб ҳозирги кунгача давом этмоқда. Бу босқич “якка тартибда хусусийлаштириш” даври ҳисобланади.

Хусусийлаштиришнинг ушбу даври аввалги босқичлардан бир қатор жиҳатлари билан фарқ қилади. Биринчидан, ушбу даврда иқтисодиётнинг ёнилғи-энергетика, металлургия, кимё, темир йўл транспорти ва шу каби бошқа стратегик тармоқларнинг йирик корхоналарини чет эл инвестицияларини кенг жалб этган ҳолда якка лойиҳалар асосида хусусийлаштиришга киришилди. Иккинчидан, илгари хусусийлаштирилган корхоналар негизида ташкил этилган очик акциядорлик жамиятларидаги жойлаштирилмаган, шу жумладан, давлатга тегишли акциялар пакетлари ҳамда айрим корхоналарни бутунлай ёки улар мулкининг бир бўлагини биржа ёки биржадан ташқаридаги бозорларда турли ёндашувлар ва

усулларни қўллаш асосида сотиш йўлга қўйилди. Учинчидан, иқтисодий ночор, зарар билан ишловчи ҳамда истиқболсиз корхоналар ва улар мулкидаги давлат улушлари нол қиймат билан чет эл ёки мамлакатимиз сармоядорларига инвестиция киритиш ҳисобига бепул бериш тартиби жорий этилди ва амалга оширилмоқда.

Хусусийлаштиришнинг ўтган уч босқичида жами 84,9 мингдан ортиқроқ давлат корхоналари хусусийлаштирилди, улар негизида акциядорлик, маъсулияти чекланган ва қўшимча маъсулиятли жамиятлар ҳамда хусусий корхоналар ташкил этилди. Шу билан бирга, 2007 йилгача 90,6 мингта давлат мулки объектлари (қурилиш тугалланмаган объектлар, ер участкалари ва бошқалар), шундан 69,5 мингтадан ортиқ ер участкалари аҳолига яқка тартибда уй-жой куриш учун Республика кўчмас мулк биржаси савдоларида 3,9 млрд. сўмга сотилди.

4.3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг ҳозирги босқичининг хусусиятлари

Хусусийлаштиришнинг ҳозирги босқичига хос хусусиятлар ва тамойиллар:

- хусусий мулк ва хусусий тадбиркорлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга доир қонунчиликни янада мустаҳкамлаш;
- хусусийлаштириш ишларига нисбатан муносабат ва ёндашувларни тубдан ўзгартириш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларига қаршли корхоналарнинг акцияларини кимошди савдосига қўйиш;
- давлат мулкни хусусий инвесторларга сотиш самарасини таъминлашда инвесторларнинг корхоналарни ривожлантиришга қаратилган инвестиция мажбуриятлари билан жалб этилиши устуворлиги;
- зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли, истиқболсиз давлат корхоналари ва улардаги давлат улушини инвестиция мажбуриятлари эвазига нолга тенг харид қиймати бўйича хусусий мулкка сотиш.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш механизмини такомиллаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 20 июлдаги “2007-2010 йилларда хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш ва хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш бўйича чоралар тўғрисида”ги ПҚ-672 сонли Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 18 ноябрда “Иқтисодиёт реал сектори корхоналари молиявий барқарорлигини янада ошириш бўйича чоралар тўғрисида”ги ПФ-4053-сонли Фармони, 2008 йил 24 апрелдаги “Баҳолаш ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ва уларнинг кўрсатиладиган хизматлар сифати учун масъулиятини ошириш тўғрисидаги ПҚ-843-сонли Қарори қабул қилинган. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 29 январдаги “Давлат активларини сотиш механизмини такомиллаштириш бўйича чоралар тўғрисида”ги 27-сонли Қарори билан “Биржа савдоларида давлат активларини сотиш тартиби тўғрисида”ги ва “Биржадан ташқари савдоларда давлат активларини сотиш тўғрисида”ги тартиблар тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 24 апрелдаги ПҚ-843-сонли Қарорига биноан Давлат мулк қўмитаси БМТ Ривожланиш дастури билан “Ўзбекистон Республикасида баҳолаш методологияси ва амалиётини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш” лойиҳаси амалга ошириш бўйича шартнома имзоланган. Ушбу лойиҳа доирасида Ўзбекистон Республикасининг учта миллий стандарти, яъни “Хусусийлаштириш мақсадида мулкнинг қийматини баҳолаш”, “Бизнес қийматини баҳолаш”, “Кўчмас мулк қийматини баҳолаш” стандартлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилди.

2010 йилда 96 та давлат активлари 64,5 млн. доллар ва 40,98 млрд. сўмга, шу жумладан, улардан 63,5 млн. доллар ва 21,26 млрд. сўмлик инвестиция мажбуриятлари ҳисобига сотилган. Давлат тендер комиссияси қарорига биноан 60 та давлат активи 64,52 млн. доллар ва 35 млрд. сўмга

сотилди. Уларнинг 63,5 млн. доллари ва 17,73 млрд. сўмини инвестиция мажбуриятлари ташкил этади(4.3.1-жадвал).

4.3.1-жадвал

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўрсаткичлари¹

Кўрсаткичлар	2007й	2008й	2009й	2010й
Сотилган давлат объектлари сони	408	308	135	96
Шундан;				
Биржа савдоларида сотилган	129	94	46	32
Биржадан ташқари савдоларда	279	214	89	64
Инвестицион мажбуриятлар асосида				
Давлат комиссияси қарори билан корхона ва объектларнинг сотилган давлат активлари сони	28	14	70	60
Киритиладиган инвестиция мажбуриятлари ҳажми				
млн. АҚШ доллари	244,5	29,94		63,52
млрд. Сўм	21,5	10,84	22,25	17,73
Аукцион ва конкурс савдоларида сотилган объектлар	185	122	213	123
Олинган инвестиция мажбуриятлар ҳажми				
млн. АҚШ доллари	33,5	4,72	177,66	23,5
млрд. Сўм	14,7	10,57	91,29	29,4
Ноль қийматда сотилган объектлар сони	15	50	68	41
Олинган инвестиция мажбуриятлари ҳажми				
млн. АҚШ доллари	28,8	17,59	14,5	9,1
млрд. Сўм	7,6	15,62	16,8	11,3
Жами сотилган давлат активлари ҳажми				
млн. АҚШ доллари	309,5	69,24	62,24	64,52
млрд. Сўм	57,1	69,29	35,7	40,28
Шу жумладан,				
Олинган инвестиция мажбуриятлари ҳажми				
млн. АҚШ доллари	198,7	54,82	32,63	63,5
млрд. Сўм	35,2	34,24	15,64	21,26

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида 2007-2010 йилларда 474 та шартнома бўйича инвестиция мажбуриятлари бажарилди. Уларнинг умумий қиймати 129,37 млн. АҚШ доллари ва 106,53 млрд. сўмни ташкил этди. Шу жумладан, хорижий инвесторлар томонидан 42 та мулкни инвестиция мажбуриятлари асосида харид қилиш тўғрисидаги шартномалар тўлиқ бажарилди. Уларнинг қиймати 2007-2010 йилларда 86,76 млн. АҚШ доллари ва 11,86 млрд. сўмни ташкил этди (4.3.2-жадвал).

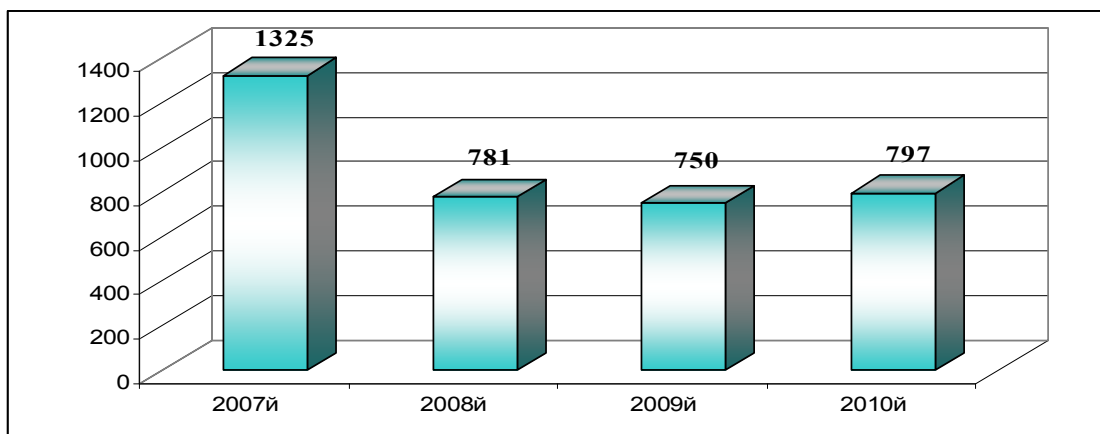
4.3.2-жадвал

Давлат активларини харид қилганлар томонидан инвестиция мажбуриятларининг бажарилиши кўрсаткичлари¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

	2007й	2008й	2009й	2010й
Бажарилган инвестиция мажбуриятлари бўйича шартномалар сони	105	131	142	96
Уларнинг умумий қиймати				
млн. АҚШ доллари	14,23	37,35	57,89	19,9
млрд. Сўм	10,31	56,99	19,13	21,1
Шу жумладан				
Хорижий инвесторлар томонидан, шартномалар сони	13	11	10	8
млн. АҚШ доллари	11,93	30,5	25,46	12,87
млрд. Сўм	2,61	8,05	1,2	-
Маҳаллий инвесторлар шартномалар сони	26	69	74	54
млн. АҚШ доллари	2,3	0,85	0,034	0,618
млрд. Сўм	2,4	4,29	11,9	11,219
Ноль харид қийматида шартномалар сони	66	51	58	34
млн. АҚШ доллари	-	-	32,4	6,4
млрд. Сўм	5,3	37,3	6,026	9,9
Ўзлаштирилган хорижий инвестициялар				
млн. АҚШ доллари	80,1	97,40	32,63	18,0
Бекор қилинган шартномалар сони	34	33	18	
млн. АҚШ доллари	22,45	1,51	2,19	
млрд. Сўм	2,52	4,34	8,48	

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларининг ҳозирги босқичида давлат улуши бор бўлган хусусийлаштирилган корхоналар фаолияти мониторинги амалга оширилмоқда (4.3.1-расм).

4.3.1-расм. Фаолияти мониторинг қилинаётган хусусийлаштирилган корхоналар сони²

Давлат мулк қўмитаси томонидан 2010 йилда 3888 та илгари хусусийлаштирилган корхоналар фаолияти ўрганилган бўлса, 2011 йилда 1224 та корхона фаолияти таҳлил қилинди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Давлат объектларининг давлат реестрини юритиш ишлари амалга оширилмоқда. 2011 йил 1 январь ҳолатига кўра 31085 та давлат корхона (ташкилот)си давлат рўйхатидан ўтказилди ва Давлат мулк қўмитаси ахборот базасига киритилди. Ўзбекистон Республикаси хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг маълумотларига кўра 2012 йилда 83 та давлат корхоналари ва объектлари хусусийлаштирилди. Энг кўп объектлар Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келади(48та объект). Хусусийлаштирилган давлат мулки таркибида маҳаллий ҳокимият органлари ҳиссасига тўғри келди(71 объект). Давлат мулкини хусусийлаштириш ҳамда унинг тасарруфидан чиқариш натижасида 32,1 миллиард сўм келиб тушди¹.

Давлат мулкидан фойдаланишни яхшилаш, фойдаланалмаётган объектларни аниқлаш учун Давлат мулк қўмитаси ҳудудий бошқармалари томонидан давлат объектларини хатловдан ўтказиш ишлари амалга оширилмоқда. 2012 йил 1 январь ҳолатига кўра республика бўйича 29487 та давлат корхона (ташкилот)ларида хатловдан ўтказиш амалга оширилиб, майдони 246791,7 минг кв метр бўлган 1738 та бўш турган жойлар аниқланди

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 8 апрелдаги “Давлат мулкини ижарага бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 102-сонли Қарорига биноан Давлат мулкини ижарага бериш марказлари ташкил этилди. Ушбу марказларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган:

- давлат мулкини ижарага беришни ташкил этиш ва ижарага бериш;
- ижарага берилаётган давлат мулки ҳамда уни ижарага беришдан тушадиган маблағларни ҳисобга олиш ва мониторинги олиб бориш;
- ижарага бериладиган давлат мулки бўйича маълумотлар базасини шакллантириш ва юритиш;
- ижара объектларидан мақсадли фойдаланиш ва уларнинг сақланишини, шунингдек, ижара тўлови ўз вақтида ва тўлиқ тўланишини назорат қилиш;

¹ Статистическое обозрение Узбекистана за 2012 год.-Т., 2013 г. Ст. 10.

- ижарага бериладиган давлат мулкани ҳар чораклик асосда хатловдан ўтказиш;

- фойдаланилмаётган давлат мулки ижарага берилиши тўғрисидаги эълонлар ва ижарага берилаётган давлат мулки рўйхатини республика ва вилоят даврий нашрларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, монополиядан чиқариш, рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ва Савдо-саноат палатасининг веб-сайтларида ҳар чоракда эълон қилиш.

4.4. Давлат мулкани хусусийлаштириш ва бошқариш самарадорлигини ошириш йўллари

Хусусийлаштириш ва мулкдорлар сафини кенгайтириш, ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштиришнинг устувор йўналишидаги қилиниши лозим бўлган муҳим вазифалар қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган:

– давлатнинг иқтисодийдаги иштирокини қисқартириш бўйича ишларни давом эттириш;

– акциялаштириш амалий натижа бермаган корхона ва объектларни хусусий мулкдорларга бериш;

– янги мулкдорларнинг корхоналар самарали фаолиятини таъминлаш, инвестиция мажбуриятларини сўзсиз бажариш бўйича ҳуқуқий ва иқтисодий жавобгарлигини оширишни кўзда тутган ҳолда амалдаги қонунчиликнинг меъёрларини қайта кўриб чиқиш ва кучайтириш;

– хусусийлаштириш жараёнига ишлаб чиқаришни модернизациялаш ҳамда техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бўйича мажбуриятларни ўз зиммасига оладиган ишончли ва масъулиятли инвесторларни жалб қилиш учун қулай шарт-шароит яратиш.

2008 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги ҳамда “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида”ги қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар

киритиш тўғрисида”ги қонунлари ҳамда бошқа бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Мазкур ҳужжатлар қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш, корпоратив бошқарув тамойилларини жорий этиш ва акциядорларнинг корхоналарни бошқаришдаги фаоллигини ошириш, баҳоловчи ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш ва уларнинг кўрсатилмажак хизматлар сифатига масъулиятини ошириш, янги мулкдорларнинг корхоналарни самарали фаолият юритиши учун масъуллигини оширишнинг ҳуқуқий асосини ривожлантиришга хизмат қилади.

Мамлакатда тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва самарали фаолият юритиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш борасида ҳам сезиларли чора-тадбирлар кўрилмоқда. Бизнесни рўйхатдан ўтказиш, ихтиёрий тугатиш ишлари соддалаштирилди ва тартибга солинди. Айрим қоидабузарликлар бўйича жарима санкциялари пасайтирилди ёки умуман бекор қилинди. Солиқ ставкалари ҳам унификация қилиниб, тобора пасайтириб борилмоқда. Хусусан, кичик корхоналарга ягона солиқ тўлови 13% дан 6%(саноат корхоналари учун5%га туширилди. Тадбиркорларни юқори ликвидли моддий ресурслар билан таъминлашнинг бозор механизмлари яратилди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни билан бир вақтда бозор инфратузилмалари шаклланди ва улар ривожланиш босқичига ўтди. Бу фонд, товар ҳамда кўчмас мулк бозорлари, инвестицион фондлар, аудиторлик, консалтинг ва шу каби бошқа тузилмаларни ташкил топиши ва ривожланиши билан намоён бўлди.

Эришилган ижобий натижаларга қарамасдан республикамизнинг айрим ҳудудларида хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ишларига эътибор сустлигича қолмоқда. Ваҳоланки, мулкдан самарали фойдаланиш ва тадбиркорликнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратиш дотациядан чиқиш ҳамда бюджетнинг даромад қисмини оширишнинг асосий йўналишларидан ҳисобланади.

Бугунги кунда давлат мулкани хусусийлаштириш ва ундан самарали фойдаланиш борасида 2011-2013 йилларга мўлжалланган хусусийлаштириш дастури, Президент қарори ва Давлат мулки объектларини самарали бошқариш чора-тадбирлари тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси қарорлари лойиҳаларини ишлаб чиқишга асосий эътибор қаратилган бўлиб, дастурларнинг ўзига хос хусусияти корхоналарга тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилишга устувор аҳамият қаратилганлигидир.

Инвесторларнинг таклифлари хусусийлаштирилаётган объектнинг харид қиймати миқдоридан эмас, балки инвесторнинг инвестиция дастури мазмуни, унинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва корхонани модернизация қилиш ҳамда самарали бошқарувни жорий қилинишига йўналтирилганлигидан келиб чиқиб баҳоланади.

Давлат активлари аҳамияти ва хусусийлаштириш усулларида келиб чиқиб, гуруҳларга ажратилган ҳолда қуйидаги тартибда сотилади:

1-гуруҳ. Бутунлигича сотиладиган давлат корхоналари (объектлари) ва очик биржа савдоларида тўлиқ хусусий мулкка сотиладиган давлатга тегишли акциялар пакети ва давлат улушлари. Ушбу гуруҳга кирган корхона (объектларни) хусусийлаштириш механизми жуда содда, яъни объектлар ёки акциялар пакетларини биржа орқали сотиш. Бунда объект ёки акциялар пакети савдо майдончасига қўйилади, реклама ишлари амалга оширилади, уларни сотишга кўмаклашувчи тегишли институтлар иштирок этади. Харидорларда талаб бўлмаган тақдирда дастлабки сотиш нархларини қадам-бақадам пасайтириш механизми қўлланади.

2-гуруҳ. Сармоядорлар томонидан инвестиция мажбуриятларининг бажарилиши эвазига ноль қийматда танлов савдоларига қўйиладиган корхона ва объектлар. Ушбу гуруҳ объектлари ҳудудларда танловлар эълон қилиш йўли билан сотилади. Ҳар бир ҳудудда ушбу ҳудуд маъмуриятининг раҳбари бошчилигида танлов комиссиялари тузилган. Сармоядорларга ноль харид қиймати бўйича сотилган паст рентабелли, зарар кўриб ишловчи, иқтисодий ночор давлат корхоналарининг бюджетга ва бюджетдан ташқари фондлар

бўйича тўловлар, шу жумладан, улар бўйича ҳисоблаб ёзилган пенялар ва жарималар бўйича ўтган йиллардаги ишончсиз қарзлари ҳукумат томонидан ҳисобдан чиқариб ташланади.

3-гуруҳ. Давлатга тегишли бўлган акциялар пакети халқаро тендерларни ташкил этиш асосида сотиладиган стратегик аҳамиятга эга бўлган корхоналар. Йирик стратегик корхоналар очик тендерларни ташкил этиш йўли билан сотилади, бу ерда яқка тартибда хусусийлаштириш жараёни қўлланилади. Бундай тендерларда иштирок этиш учун хусусийлаштирилаётган корхонага инвестициялар киритиш ва уни янада ривожлантириш бўйича бизнес-режаларини тақдим этган сармоядорларга рухсат этилади.

Давлатга тегишли бўлган акциялар пакети бундай тендерларда сотиладиган корхоналар Давлат инвестиция дастурига киритилиши мумкин, бу ушбу корхонани 7 йилга даромад ва фойда солиғидан озод этиш имконини беради. Бундан ташқари, акцияларнинг назорат қилиш ҳуқуқини бермайдиган пакетини харид қилган, лекин корхонага катта миқдорда маблағ киритган сармоядор Давлат мулки қўмитаси билан бошқарув назоратини қўлга киритиш тўғрисида шартнома тузиши мумкин.

Асосий тушунча ва атамалар

Мулк, давлат мулки, муниципал мулк, давлат тадбиркорлиги, давлат мулкининг иқтисодиётни тартибга солинишига таъсири, давлат тадбиркорлигининг бозорга таъсири, давлат мулкини унинг тасрруфидан чиқариш, давлат мулкини хусусийлаштириш, мулкни ижарага бериш, инвестицион мажбурият асосида мулкни хусусийлаштириш.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Давлат мулки нима ва у қандай вазифаларни бажаради?
2. Давлат мулки иқтисодиётни тартибга солишда қандай рол ўйнайди?
3. Давлат тадбиркорлиги деганда нимани тушунаси?

4. Давлат тадбиркорлиги иқтисодиётни тартибга солишга қандай таъсир кўрсатади?
5. Давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг моҳияти нимадан иборат?
6. Давлат мулкани хусусийлаштириш иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга қандай таъсир кўрсатади?
7. Ўзбекистонда давлат мулкани хусусийлаштиришдан кўзланган мақсадлар нималардан иборат?
8. Ўзбекистонда давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнлари қандай амалга оширилди?
9. Давлат мулки қандай бошқарилади?
10. Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш самарадорлигини ошириш учун нималарни амалга ошириш керак?

5-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАСТУРЛАШ, ПРОГНОЗЛАШ ВА РЕЖАЛАШТИРИШ

5.1. Иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштириш

Иқтисодиётни тартибга солишнинг энг муҳим давлат шаклларида бири дастурлаш ва режалаштиришдир. Ушбу тартибга солиш шаклининг зарурияти ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, меҳнат тақсимооти ва кооперациялашувининг чуқурлашуви, давлат мулкининг мавжудлиги, иқтисодиётга йўлланадиган капитал маблағлар ҳаракати ва оқибатларининг узок муддатлилиги ҳамда бозор конъюнктурасини ўрганиши билан ифодаланади. Шу боисдан барча ривожланган мамлакатларда иқтисодиётнинг ривожланиши прогнозлаштирилади, дастурланади ва режалаштирилади.

Иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболини аниқлаш (прогнозлаштириш) қисқа муддат (1-2 йил), ўрта муддат (5 йил), узок муддатга (20 йил) мўлжалланади. Бунда мавжуд ўтган даврдаги иқтисодий ривожланиш ҳолати, бозор конъюнктурасининг ўзгариб бориш тенденцияларига асосланиб, келажақдаги иқтисодий аҳволнинг қандай бўлиши, қандай натижаларга олиб келиши мумкинлиги башорат қилинади. Бу - экстрополяция усули дейилади. Олинган маълумотларга эса хусусий ишбилармонларнинг капитал маблағлар сарфлаш режаларини турли сўровлар орқали ўрганиб бориш орқали аниқлик ва тузатишлар киритилади.

Прогнозлар асосида иқтисодий ривожланиш дастурлари ишлаб чиқилади. Дастурларда иқтисодиёт ривожланишининг моддий ва социал мақсадлари кўрсатилади. Мақсадларни амалга ошириш учун капитал маблағлар сарфлаш режалари тузилади, ишлаб чиқариш ҳажми билан талаб ўртасидаги нисбатлар ўрганилади. Турли ишлаб чиқариш билан импорт ўртасидаги боғлиқлик, ишлаб чиқариш билан истеъмол, ишлаб чиқариш

билан экспорт, экспорт билан импорт ўртасидаги боғлиқлар аниқланади. Бунинг учун тармоқлараро балансни тузиш, аҳоли рўйхатини ўтказиш муҳим аҳамиятга эга. Бизда бир неча марта тармоқлараро баланс тузилган, аҳолини рўйхатга олиш амалга оширилган. Иқтисодий ривожланишнинг умумдавлат дастурлари асосида режалар қабул қилинади. Илгари маъмуриятчиликка, буйруқбозликка асосланган жамиятда иқтисодий режалар директив характерга эга бўлиб, юқоридан белгиланиб, қуйидаги хўжалик бўғинлари учун мажбурий эди.

Бозор иқтисодиёти ва мулкнинг кўп шакллари мавжуд бўлган шароитда эса дастур ва режалар давлат корхоналари учун директив, хусусий сектор учун эса таклиф, индекатив характерга эга бўлади. Ишбилармон, тадбиркорларнинг режаларга амал қилишларини рағбатлантириш мақсадида уларга турли имтиёзлар, яъни солиқ тўлашда, кредит, субсидиялар, хом ашё, ёқилғи-энергия, асбоб-ускуналар олишда, товарларни экспорт қилишда имтиёзлар берилиши лозим бўлади.

Иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштиришдан мақсад, бозор иқтисодиётида юз бериши мумкин бўлган турли номуносивбликлар ва ортиқча ишлаб чиқариш инқирозларининг олдини олишга қаратилган бўлади. Бу тартибга солиш воситасининг самарадорлиги дастур ва режаларнинг тадбиркорлар манфаатиغا қанчалик мослигига, давлатнинг уларни рағбатлантириш, молиялаштириш имкониятларига ҳамда режаларнинг илмийлик даражасига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини тартибга солишни таъминлашда Иқтисодиёт вазирлиги муҳим роль ўйнамоқда. Унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг концепциялари қисқа ва узоқ муддатли режалари, республика ва минтақаларга оид тармоқ дастурларини ишлаб чиқиш; аҳолини социал ҳимоялашга оид таклифларни асослаб бериш, меҳнат фаолияти ва тадбиркорлик имкониятларини кўпайтириш, иқтисодий аҳволни соғломлаштириш йўллари белгилаш; бозор муносабатларига ўтишнинг асосий қоида ва йўналишларини . шакллантириш

ва унга мос равишда хўжалик механизми, бошқарув шакллари ва услубларини такомиллаштириш; халқ хўжалиги тузилмасини қайта қуришга, ишлаб чиқарувчи кучларини оқилона жойлаштиришга оид таклифлар тайёрлаш; халқ хўжалиги балансларини тузиш асосида иқтисодий номутаносибликларни бартараф этишга оид таклифларни ишлаб чиқиш; экспорт-импорт ишларини давлат йўли билан тартибга солиш ва рағбатлантириш соҳасидаги йўналишларни белгилаш. Иқтисодиёт вазирлиги ушбу вазифаларни бажариш орқали иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида муҳим ўрин тутди.

5.2. Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишнинг методологик асослари.

Ўзбекистон Республикаси худудлари ижтимоий-иқтисодий даражаси ва иқтисодий-табiiй салоҳиятидаги фарқлар уларни истикболда худудий ва тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш жараёнларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Худудни иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш стратегиясини асослашнинг қуйидаги йўналишларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир:

- худуд ривожланишини бошқариш самарадорлигини ошириш мақсадида иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш; бу босқичда худуднинг эришган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси таҳлил қилинади;

- худудни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясини асослаш; ривожланишни прогноз қилиш; стратегия асосланиб, худуд ривожланишини тартибга солиш методлари танланади;

- концепция ишлаб чиқиш ва худуд ривожланишини давлат ва бозор механизмлари орқали тартиблаш методларини танлаш;

- худуднинг молиявий ресурслари ўсишини прогноз қилиш; бюджет

даромад қисмини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлларини излаш; бюджет даромад қисмини тўлдиришнинг янги манбаларини аниқлаш, турли мулкчилик шаклларига асосланган тадбиркорликдан, хорижий инвесторлардан ва нобюджет жамғармаларидан қўшимча маблағларни жалб этиш¹.

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини тузишда маълум тамойилларга асосланиш керак бўлади. Бу тамойиллар минтақавий иқтисодий фан нуктаи назаридан қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- худудни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларининг мақсадлилиги;
- худудни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича ресурсларни тўплаш ва йўналтириш;
- белгиланган ҳаракатни назорат қилиш ва тартиблаш имкониятларининг очиклиги;
- худуд ривожланишини қўллаб-қувватлашнинг индивидуаллиги;
- қўллаб-қувватлаш механизмнинг таъсирчанлиги;
- республика ва маҳаллий ҳокимият органларининг ҳамкорлиги ҳамда улар фаолиятининг уйғунлиги.

Худудий дастурларни ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши худудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Худудий дастурларни бажаришга тўсқинлик қиладиган ҳолатлар ва омилларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Худудларни ривожлантириш бўйича қабул қилинадиган дастурларнинг бажарилишига кўпгина ҳолларда қуйидаги омиллар тўсқинлик қилиши мумкин:

- республика ва худудий мақсадли дастурларни танлашнинг синалган тизимларининг мавжуд эмаслиги, уларни амалга ошириш кетма-кетлигининг

¹ Қаранг: Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики / Под ред. Б.М.Штульберга. -М., 1993-С 73; Содықов А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика– Т.: IQTISOD-MOLIYA; 2005. – С 165.

етарли даражада асосланмаганлиги;

- республика тармоқ дастурлари ҳудудий жиҳатларининг етарли даражада ишланмаганлиги;

- тармоқ дастурлари ҳудудий жиҳатлари мониторингининг йўқлиги;

- республика ва ҳудудий дастурларни амалга ошириш механизмнинг мустаҳкам эмаслиги;

Республика ва ҳудудий дастурларни ишлаб чиқишда мақсадли-дастурлаш услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу услуб пировард натижага эришиш учун иқтисодий ресурсларни йўналтиришни таъминлашни ифодалайди. Унинг ёрдамида энг муҳим иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техникавий ривожланиш муаммолари ҳал этилади. Бу муаммолар амалда тармоқлараро ёки ҳудудлараро тавсифга эга бўлиб, халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлади.

Мақсадли дастурлар ўрта ва узоқ муддатга мўлжаллаб корхона, мамлакат ва халқаро миқёсда тузилади. Дастурлар ўз ичига пировард ва оралиқ мақсадларни, вазифаларни, уларни амалга ошириш чора-тадбирларни, ресурслар таъминотини олиши керак.

Дастур мақсади ўлчамга эга бўлиши, чора-тадбирлар тизими эса пировард ва оралиқ мақсадларни амалга ошириш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилиши лозим.

Мақсадли ҳудудий дастурлар ҳудудий ривожланишни тартибга солишнинг самарали методи сифатида давлат, маҳаллий, жамоавий, шахсий манфаатларни уйғунлаштириши ҳамда жамиятнинг барча аҳоли табақаларини давлатнинг ҳудудий сиёсатини амалга оширишга даъват этадиган, йўналтирадиган бўлиши керак. Шунингдек, ҳудудни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурлари мамлакатда амал қилаётган қонунлар, ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқилиши лозим.

Ҳудудни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад ҳудудий иқтисодиётни унинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва ташқи

манбаларни жалб этиш йўли билан мутаносиб ва оқилона ривожлантиришдан иборатдир.

Ушбулардан келиб чиқиб, ҳудудий дастурларни ишлаб чиқишда кўйидаги вазифаларни бажаришга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади;

- ҳудуд ижтимоий-иқтисодий аҳволини умумий баҳолаш ва иқтисодий ривожланишнинг асосий тенденциялари, иқтисодий ўсиш муаммоларини ва резервларини аниқлаш;

- ҳудуднинг маҳаллий минерал-хом ашё, ер-сув ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг миқдор ва сифат даражаларини таҳлил қилиш;

- ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, истиқболли тармоқлар ва ҳудуднинг ихтисослашиш соҳасини, иқтисодиётнинг базавий тармоқлари ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш;

- маҳаллий қишлоқ хўжалиги ва минерал хом ашёлардан самарали фойдаланишга асосланган, янги экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришларни шакллантиришнинг аниқ йўллари белгилаш, жаҳон даражасидаги тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича кам чиқиндилли ва чиқиндисиз технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни вужудга келтириш;

- ҳудудда қулай, жозибадор инвестицион муҳитни яратиш, хорижий инвесторлар, маҳаллий корхоналар, тадбиркорлар, аҳоли маблағлари ва ресурсларини кенгроқ жалб этиш;

- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлаш механизминини ишлаб чиқиш;

- хўжалик субъектлари ўртасида рақобат шароити ва тўлақонли бозор инфратузилмасини вужудга келтириш;

- ҳудудни озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқа оммавий истеъмол моллари билан ўзини-ўзи таъминлашини ошириш;

- қишлоқ аҳоли пунктларини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришни жадаллаштириш учун қулай шароитни шакллантириш.

Бунинг учун ҳудудга маҳаллий солиқлар бўйича имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқдир.

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш орқали унинг ҳудуд ялпи ички маҳсулотигаги улушини ошириш;

- ҳудуднинг ташқи иқтисодий фаолиятини кенгайтириш, экспорт ва импорт таркибини оқилонлаштириш, ҳудудда фаолият юритаётган хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини янада яхшилаш ва янги қўшма корхоналарни ташкил этиш.

5.3. Ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишда ижтимоий-иқтисодий вазиятни баҳолаш.

Ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш учун, авваламбор, ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни умумий баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилади:

1. Ҳудуднинг ўтган даврдаги иқтисодий-ижтимоий ривожланишига тавсиф берилади. Бунда ҳудуднинг саноат, қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий салоҳиятини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлади.

2. Ҳудуднинг иқтисодий ҳамда ижтимоий ривожланиш даражаси ва аҳволи тўғрисидаги таҳлилга асосланиб, унинг ривожланишидаги ижобий ва салбий тенденциялар, иқтисодий ривожланиш резервлари ва фойдаланилмаган имкониятлари аниқланади. Шунингдек, келгусида ҳал этилиши лозим бўлган муҳим иқтисодий ва ижтимоий муаммолар аниқланади.

3. Амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий ислохотларнинг натижалари, кўп укладли иқтисодиётнинг вужудга келиши ва ривожланиши, шунингдек, ҳудудий бозор инфратузилмаси аҳволи баҳоланади.

4. Ҳудуддаги тармоқлар ва йирик саноат корхоналарининг ўтган даврдаги фаолияти таҳлил қилинади, уларнинг иш натижалари ёки орқада

қолишининг сабаблари ва омиллари аниқланади.

5. Саноат ривожланиши ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиши даражаси белгиланади, ишлаб чиқариш қувватларини экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қайта ихтисослаштириш ва кенгайтириш учун қўшимча захиралар ва ресурслар аниқланади. Ҳудуд имкониятларини ҳисобга олган ҳолда устувор аҳамиятли тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар аниқланади.

6. Ҳудуд аҳолисини ўзида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминланганлиги, уларни ҳудуддан чиқариш ва киритиш баланси, агроресурс салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлиги, шунингдек, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги, ва чорва моллари маҳсулдорлигининг ўсиши (пасайиши) омиллари ҳамда сабаблари баҳоланади.

Ҳудуднинг табиий-иқтисодий салоҳиятини баҳолаш қўйидагиларни ўз ичига олади:

1. Ҳудуднинг меҳнат, ер-сув ва минерал хом ашё ресурслари билан таъминланганлигига миқдорий ва сифат баҳоси берилади.

2. Ҳудуддаги демографик вазият, аҳолининг иш билан бандлиги кейинги ўн йиллик давр бўйича баҳоланади.

Ишсизлик даражаси, шу жумладан, унинг яширин шакллари баҳоланиб, аҳоли ва меҳнат ресурслари сони прогноз қилинади.

3. Фойдали қазилма бойликлари захиралари, уларнинг ўзлаштирилиш аҳволи таҳлил қилинади. Ҳудуд минерал-хом ашё базаси имкониятлари, қўшимча молиявий ресурсларни жалб этишни ҳисобга олган ҳолда баҳоланади. Шунингдек, қазиб чиқарувчи корхоналарнинг фойдали қазилма бойликлари билан таъминлангани, уларнинг конларни ўзлаштириш харажатлари ўрганилади.

4. Ҳудуднинг ер-сув ресурслари билан таъминланиш ҳамда ерларнинг мелиоратив аҳволи, ер бонитетлари ўрганилиб, мелиоратив яхшилаш истиқболлари ўрганилади.

5. Худуднинг ишлаб чиқариш, транспорт ва алоқа инфратузилма салоҳияти ўрганилади. Аҳолининг ижтимоий инфратузилма объектлари ва хизматлари билан таъминланганлик даражаси баҳоланади.

6. Худудда ишлаб чиқарувчи кучлар, янги корхоналарни жойлаштириш учун истиқболли туман, шаҳар, йирик аҳоли яшаш пунктлари танланади.

5.4. Худудни ривожлантириш дастурларини амалга ошириш йўналишларини белгилаш.

Худудни ривожлантириш дастурларини амалга ошириш йўналишлари белгиланади. Ривожлантириш дастурларини амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дастурда худудни иқтисодий ва ижтимоий истиқболда ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва кўрсаткичлари баён қилинади. Бунда асосий эътибор янги ишчи ўринлари, табиий, молиявий, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланишга қаратилади.

Бу йўналишлар қуйидаги тадбирларга қаратилиши лозим:

1. Худуднинг истиқболдаги эҳтиёжлари ва худудлараро айрибошлаш имкониятларини кенгайтириш асосида иқтисодий мақбул тармоқ ва ишлаб чиқаришлар аниқланади. Истиқболда тармоқларни ривожлантиришнинг иқтисодий кўрсаткичлари, тармоқ таркибининг ўзгариши, экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ҳажми прогноз қилинади. Бунда амалдаги корхоналарни техник, технологик ва ташкилий жиҳатдан янгилаш муаммоларига алоҳида эътибор қаратилади. Бунинг учун ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш янада чуқурлаштирилади, нисбатан кичик корхоналар ривожлантирилади. Бу корхоналарда маҳаллий минерал-хом ашё ва қишлоқ хўжалик ресурсларидан фойдаланилади.

2. Худудда янги корхоналарни қуриш, фаолият юритаётган корхоналарни реконструкция қилиш, ихтисослигини ўзгартириш зарурлиги асосланади; йирик объектларга қўшимча маблағлар жалб қилиш ҳисоб-

китоблари амалга оширилади.

3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, экин майдонлари таркибининг ўзгариши, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг натурал ҳажми прогноз қилинади. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги ҳамда чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш йўллари ва манбалари белгиланади. Янги технологияларни жорий этиш кўзда тутилади.

4. Худудда хом ашёларни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган тугалланган циклдаги ишлаб чиқариш тармоқлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва сотиш шаҳобчаларини вужудга келтириш, хорижий инвестицияли қўшма корхоналарни вужудга келтириш орқали янги замонавий технологияларни, хўжалик юритиш шакллари ва бошқариш усулларини жорий этиш.

5. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва табиий ресурслардан фойдаланиш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида транспорт тизими ва коммуникацияларни ривожлантириш истиқболларини асослаш.

6. Мулкдорлар синфини вужудга келтириш бўйича вазифаларни ҳал этиш мақсадида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, уларнинг иқтисодийдаги улушини кўпайтириш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш.

7. Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш кўлами, параметрлари белгиланади. Бунда ташқи савдо таркибий тузилишини такомиллаштиришга, маҳаллий хом ашё ресурсларини ҳисобга олган ҳолда хорижий инвестицияли корхоналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқдир.

8. Дастурда табиий ташқи муҳитни, табиатни муҳофаза қилиш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқариш тадбирлари, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш чора-тадбирлари ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳар бир ҳудудий дастурда уни амалга ошириш механизми кўзда тутилиши керак. Бу механизмда дастурни молиявий, иқтисодий ресурслар

билан таъминланиши муҳим ўрин тутати.

Дастурни ишлаб чиқишда ҳар бир тадбир ва тармоқ бўйича турли ресурсларга бўлган талаб, эҳтиёж ҳисоб-китоб қилинади. Шундан сўнг дастур бўйича унинг ресурслар билан таъминланиш манбалари аниқланади. Дастурларда ресурслар баланслаштирилади. Мақсадлар ва ресурслар ўртасидаги мувофиқлик таъминланади.

Дастурларни молиялаштириш манбаларини аниқлаштиришда, авваламбор маҳаллий ресурслар ва имкониятлар ҳисобга олинади.

Жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари маҳаллий бюджет, тадбиркорлар ва корхоналар ўз маблағлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, аҳоли маблағларини жалб қилинадиган хорижий инвесторлар, ҳудуддан ташқаридаги ташкилот, корхоналар маблағларини ҳамда банк кредитларини ҳудудий дастурни амалга оширишга жалб қилиш чора-тадбирларини амалга оширишлари лозим бўлади.

Шунингдек, ҳудудий дастурларни амалга оширишда республика бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар, Ўзбекистон Республика тараққиёт ва тикланиш жамғармаси маблағларини ҳам жалб этиш мумкин.

Дастурларни ишлаб чиқишда ундан кутилаётган натижалар қандай бўлиши олдиндан белгиланиши лозим. Дастурларни амалга оширишнинг ижтимоий-иқтисодий натижалари сифатида ҳудудий ялпи ички маҳсулот, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, умумий ҳажми аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш суръатлари олинади. Шунингдек, аҳоли турмуш даражаси ва унинг иш билан бандлиги, аҳоли жон бошига даромадларнинг ўсиши, ҳудуд аҳолисининг газ, электр энергия, тоза ичимлик суви, уй-жой билан таъминланишининг яхшиланиши, ҳудуднинг ўзини-ўзи озиқ-овқат, бошқа истеъмол товарлари билан таъминланишининг яхшиланиши кўрсаткичлари дастурларнинг бажарилиши натижалари ҳисобланади.

Дастурларнинг бажарилишини ташкилий жиҳатдан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Дастурларни амалга оширишда бутун масъулият

жойлардаги маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари зиммасига юклатилади. Мақсадли ҳудудий дастурни эксперт баҳолаш, умумий назорат қилишни Вазирлар Маҳкамасининг тегишли бошқарма ва бўлинмалари амалга оширадилар.

Бунда республика ҳукумати ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият органларининг мақсадли ҳудудий дастурларни ишлаб чиқиш, амалга оширишдаги ваколатлари ҳамда вазифалари аниқ белгиланиши лозим бўлади.

5.5. Ҳудудий дастурларнинг самарадорлигини ошириш йўналишлари.

Ҳудудий дастурларнинг самарадорлигини ошириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- етарли даражада ривожланмаган, умумреспублика даражасидан орқада қолаётган ҳудудларни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишнинг ягона методикасини тасдиқлаш;

- республика шаҳар ва қишлоқ туманларидаги иқтисодий ва ижтимоий аҳволни мониторинг қилиш, уларни ривожланиш даражаларига кўра типологиясини ишлаб чиқиш;

- ҳудудий дастурларни, орқада қолган туман ва шаҳарларни қўллаб-қувватлаш дастурларининг лойиҳаларини экспертизадан ўтказишни ташкил этиш.

Жойларда ҳудудларни ривожлантириш дастурларини самарали бошқариш мақсадида вилоят, шаҳар, туман ҳокимликларига қуйидаги вазифаларни юклаш мақсадга мувофиқ бўлади:

- ҳудудий ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, ҳудудий дастурни тузиш бўйича таклифлар бериш;

- дастур асосида қўллаб-қувватлашга муҳтож, муаммоли шаҳар, туман, аҳоли пунктларини ажратиш ва белгилаш;

- улар асосида маҳаллий дастурларни шакллантириш ва амалга ошириш

худудий дастурларни республиканинг худудий сиёсати устуворликлари ҳамда тамойилларига мувофиқлаштириш;

- маҳаллий дастурлар лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва улар асосида ягона худудий дастурларни шакллантириш ҳамда уларни кўриб чиқиш, тасдиқлаш учун худудий ривожлантириш бўйича Республика комиссиясига тақдим этиш;

- маҳаллий дастурларни амалга оширишга раҳбарлик қилиб бажарилишини назорат қилиш, дастур бўйича жорий ахборотлар ва ҳисоботларни мунтазам бериб бориш.

5.6. Ўзбекистонда худудий ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, худудий (минтақавий) сиёсат тартибга солиш усуллари орқали мамлакат иқтисодиёти таркибий тузилишини ўзгартиришга таъсир этади.

Ўзбекистонда худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солишдан кўзланган бош мақсад худудларни барқарор ривожлантиришни рағбатлантириш ва иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражалари ўртасида кескин фарқларнинг вужудга келишига йўл қўймаслик учун шароит яратишдан иборат.

Мамлакат худудларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тартибга солиш мақсадини амалга оширишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- мамлакатнинг барча худудларини барқарор ривожлантириш учун уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаларини имкон даражада тенглаштириш;

- худудларнинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш;

- ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлаштирилиши ва ривожланишидаги асоссиз вужудга келтирилган номутаносибликни бартараф этиш;

- худудлар ихтисослашувини оқилонлаштириш ва туманлараро

иқтисодий алоқаларни оптималлаштириш;

- ҳудудларнинг ҳудудлараро ва ташқи иқтисодий интеграциялашуви, айрим ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий биқиклигига барҳам бериш.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг ҳуқуқий шакллари сифатида қонунлар, қонуности ва суд ҳуқуқий ҳужжатлар, актлар хизмат қилади. Ўзбекистонда ҳудудлар ривожланишини тартибга солишда Президент фармонлари, қарор, фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари муҳим роль ўйнамоқда.

Ҳудудлар ривожланишини тартибга солишнинг ташкилий-институционал таркиби республика ижро ҳокимияти даражасида Вазирлар Маҳкамаси, кўпгина вазирлик ва идоралар томонидан шакллантирилади.

Ҳудудларни ривожлантириш умумий сиёсати Иқтисодиёт вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Айрим иқтисодиёт секторлари ва йўналишлари бўйича ҳудудий муаммолар билан Марказий банк, Молия вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, “Ўздавмулк”, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат кўмитаси, Қурилиш ва архитектура бўйича кўмита, “Ўзкоммунхизмат” агентлиги ва бошқалар шуғулланадилар.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш кўйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилди:

- ҳудудлар, туманлар гуруҳи ва туманларни комплекс ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;

- ҳудудлар минерал-ҳом ашё ресурсларини комплекс ўзлаштириш, ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, ташқи атроф муҳитни муҳофаза қилиш;

- саноат ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг ҳудудий ва республика дастурларини ишлаб чиқиш, фаолият юритаётган ишлаб чиқариш қувватлари профилини ўзгартириш, хорижий инвестицияли янги

корхоналарни куриш;

- ҳудудлар қишлоқ хўжалигини уларнинг табиий-иқлим хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ихтисослаштириш, қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни ривожлантириш ва янада чуқурлаштириш бўйича республика, ҳудудий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- иш билан бандлик, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, қишлоқ аҳолисини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш бўйича республика дастурларини амалга ошириш;

- республика ва маҳаллий бошқарув тизимларини такомиллаштириш;

- маҳаллий бюджетни мустаҳкамлаш, ҳудудларга дотация ва субвенциялар ажратиш;

- бошқаришнинг ҳудудий-хўжалик тизимини оқилона ташкил этиш мақсадида мамлакатни маъмурий-ҳудудий бўлинишини такомиллаштириш.

Ҳудуд ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари иқтисодий базаси, мамлакатдаги бюджет тизими, тадбиркорликнинг ривожланиш кўлами, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари ҳамда усулларига, тезлигига, солиқ имтиёзларини қўллаш тажрибаси, бюджетдан ташқари жамғармалар, молиявий ресурсларга, ҳудуднинг инвестициявий ва экспорт имкониятлари, вилоятлар ва туманлараро, шунингдек, ташқи иқтисодий алоқалар, бозор инфратузилмаси объектлари ривожланиш даражаси, аҳолининг иш билан бандлик муаммоларининг хусусиятлари ва ҳудуддаги экологик вазиятга боғлиқ.

Ҳудуд ривожланишини давлат томонидан тўғридан-тўғри тартибга солиш республика бюджети, дотация ва субвенциялар ҳисобига мақсадли дастурлар ва йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш орқали бўлади.

Давлат томонидан ҳудудларни ривожлантиришни тартибга солиш мақсадида қуйидаги дастурлар ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда:

1. Саноатни ривожлантириш дастурлари.

2. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни тартибга солиш. Бунда қуйидаги тартиблаш усулларидан фойдаланилмоқда:

- ҳудудларда маҳсулот ҳажми, қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ва ҳудудларнинг ихтисослашувини тартибга солиш;

- қишлоқда ижтимоий ва бозор инфратузилмасини вужудга келтириш;

- қишлоқ хўжалиги ерларининг мелиоратив аҳволини яхшилаш;

- қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника базасини яхшилаш ва мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича корхоналар тармоғини яратиш;

- табиатни муҳофаза қилувчи ва гидротехник қурилмаларни қуриш;

- зарар кўриб ишловчи ва паст рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиявий қўллаб-қувватлаш.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурига мувофиқ қишлоқда мулкдорлар синфини, фермер хўжаликларини шакллантириш жараёнлари давом эттирилди, тупроқ унумдорлигини ошириш, селекция ва уруғчиликни яхшилаш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмларини ўстириш чора-тадбирлари кўрилади.

3. Ҳудудлар экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва қўшма корхоналарни ташкил этишни тартибга солиш.

Эндиликда, республика ҳудудида, айниқса, кам ривожланган ҳудудларда қўшма корхоналар ташкил этиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун мақсадли дастурлар тузиш ва уларни рағбатлантириш учун солиқ, бож, кредит имтиёзлари механизминини яратиш мақсадга мувофиқдир.

4. Транспорт-коммуникация тизимини ривожлантириш. Ҳудудларда темир йўллар, автомобиль йўлларини қуриш ҳудудий сиёсатнинг муҳим қисми ҳисобланади. Бунинг оқибатида ҳудудларнинг вилоятлараро, туманлараро ташқи иқтисодий алоқалари кучаяди, тадбиркорлик, бизнес ривожланиши, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун қулай муҳит яратилади.

5. Ҳудудларнинг ижтимоий ривожланишини тартибга солиш.

Ижтимоий соҳани тартибга солишда республика, ҳудудий ва маҳаллий бошқариш даражалари мавжуд бўлади. Ҳудудларнинг ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш территориал дастурлар орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда қабул қилинган дастурларни амалга ошириш ва ҳудудларнинг ривожланишини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- ҳудудларни ривожлантириш бўйича республика ва ҳудудий дастурларни танлаш ва уларни амалга оширишни асослаш ҳамда навбатга кўйиш тизимини шакллантириш;

- республика ва ҳудудий дастурларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш, бунинг учун маҳаллий ҳокимликлар ва тегишли вазирликларнинг масъулиятини ошириш;

- иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича давлат дастурларининг ҳудудий жиҳатларини кучайтириш;

- тармоқ дастурларининг ҳудудий жиҳатлари мониторингини ташкил этиш;

- ҳудудлар ва тармоқ имкониятлари, заҳираларини чуқур ўрганиш ва ҳисобга олиш асосида прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;

- дастурларни амалга ошириш устидан қатъий назоратни кучайтириш, назорат тизимини яратиш.

Ҳудудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш учун маъмурий қарорлар қабул қилиш билангина чекланиб қолмасдан, шу билан бирга, иқтисодий рағбатлантириш тавсифига эга бўлган дастак ва усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун ҳудудни танлашда ҳудуддаги муаммоли ҳолатларни чуқур ўрганиш лозим бўлади.

Ҳукумат томонидан ҳудудларни ташкилий-ахборот, ташқи иқтисодий

фаолият, хорижий кредитлар, грантлар олиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, халқаро дастурлар ва техник кўмаклар лойиҳаларида иштирок этишида ёрдам бериш ва қўллаб-қувватлаш керак бўлади.

Худудий ривожланишни тартибга солишда молиявий механизмлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Худудларни ривожлантириш учун 1999 йилгача мавжуд бўлган бюджетлараро трансфертлар ўз маблағлари минимал харажатларни қоплай олмайдиган худудларга субвенциялар шаклида берилар эди.

Субвенциялар ҳажми Давлат бюджети лойиҳаси билан биргаликда тасдиқланади. Маблағлар, биринчи, навбатда худудларнинг иш ҳақи, стипендиялар, нафақа ва пенсияларни молиялаштиришга ажратилади.

2000 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуни бу тизимга баъзи ўзгартиришлар киритди. Бу ўзгаришлар жумласига маҳаллий бюджетларнинг дефицитсизлиги тўғрисидаги қоида киритилди. Шунингдек, маҳаллий ҳокимликларга тасдиқланган кўрсаткичлардан юқори, қўшимча тарзда тушган даромадлардан ўз эҳтиёжлари учун ишлатиш ҳуқуқи берилди.

Маҳаллий бюджетларни баланслаштириш умумдавлат солиқлардан ажратмалар нормативларини ва берилган дотацияларни тартибга солиш орқали амалга оширилади.

Республика ҳукумати томонидан маҳаллий ҳокимият органлари ва ўзини ўзи бошқариш органларига давлат бошқаруви ваколатлари бир қисмининг ўтказилиши оқибатида худудий маҳаллий бюджетларнинг роли ошади.

Асосий тушунча ва атамалар

Иқтисодий дастур, иқтисодиётни дастурлаш, прогноз, прогнозлаштириш, режа, режалаштириш, режа турлари, дастурлашнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги роли, директив режалаштириш, индикатив режалаштириш, минтақавий сиёсат, минтақа (худуд)ни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини дастурлаш, тармоқ дастурлари.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодий дастур нима?
2. Иқтисодий дастурлаш усуллари нималардан иборат?
3. Прогноз нима?
4. Прогнозлаштириш нима ва у қандай амалга оширилади?
5. Режалаштириш нима ва унинг қандай турларини биласиз?
6. Режалаштириш қандай амалга оширилади?
7. Иқтисодиётни дастурлаш,прогнозлаштириш, режалаштириш уни давлат томонидан тартибга солишда қандай рол ўйнайди?
8. Ҳудудий дастурлар нима учун керак ва улар қандай мақсадларга хизмат қилади?
9. Ҳудудий дастурлар қандай тузилади?
10. Тармоқ ва ҳудудий ривожланиш давлат томонидан қандай тартибга солинади?
11. Ўзбекистонда амалга оширилаётган қандай дастурларни биласиз?
12. ”Обод турмуш йили” давлат дастури тўғрисида қандай тасавурларга эгасиз?

6-БОБ. ИҚТИСОДИЙ МОНОПОЛИЗМГА ҚАРШИ СИЁСАТ ВА РАҚОБАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ.

6.1. Рақобатнинг моҳияти, вазифалари, шакл ва усуллари

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва умуман, товар хўжалигининг энг муҳим белгиси, уни ривожлантириш воситаси ҳисобланади.

Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш учун унга турли томондан ёндашиш талаб қилинади. **Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат** товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман, иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат.

Ресурсларни етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, табиий ресурслар, ишчи кучи) юқори нархларда сотиш учун рақобатлашадилар.

Рақобат **истеъмолчилар ўртасида** ҳам юз беради: улар товарларни қулай ва арзон нархларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни харидор ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафга эга бўлишга ҳаракат қиладилар.

Рақобат – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафга эга бўлиш учун курашни англатади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида рақобатнинг қуйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) тартибга солиш вазифаси;
- 2) ресурсларни жойлаштириш вазифаси;
- 3) инновацион вазифа;
- 4) мослаштириш вазифаси;
- 5) тақсимлаш вазифаси;
- 6) назорат қилиш вазифаси.

Рақобатнинг **тартибга солиш вазифаси** ишлаб чиқаришни талаб (истеъмол)га мувофиқлаштириш мақсадида таклифга таъсир ўтказишдан иборат. Айнан шу вазифа ёрдамида иқтисодиётда таклифнинг талаб орқали, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмининг яқка тартибдаги ва ижтимоий эҳтиёжлар орқали белгиланишига эришилади, яъни иқтисодиёт бозор қонунлари асосида тартибга солинади.

Рақобатнинг **ресурсларни жойлаштириш вазифаси** ишлаб чиқариш омилларини улар энг кўп самара берадиган корхона, ҳудуд ва минтақаларга оқилона жойлаштириш имконини беради.

Рақобатнинг **инновацион вазифаси** фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланувчи ҳамда бозор иқтисодиёти субъектларининг ривожланишини тақозо этувчи турли кўринишдаги янгиликларнинг жорий этилишини аниқлатади.

Рақобатнинг **мослаштириш вазифаси** корхона (фирма)ларнинг ички ва ташқи муҳит шароитларига рационал тарзда мослашишига йўналтирилган бўлиб, уларнинг шунчаки ўзини-ўзи сақлаб, иқтисодий жиҳатдан яшаб қолишидан хўжалик фаолияти соҳаларининг экспансияси (кенгайиши)га ўтишини билдиради.

Рақобатнинг **тақсимлаш вазифаси** ишлаб чиқарилган неъматлар ялпи ҳажми (ялпи ички маҳсулот)нинг истеъмолчилар ўртасида тақсимланишига бевоқифа ва билвоқифа таъсир ўтказиши.

Ниҳоят, рақобатнинг **назорат қилиш вазифаси** бозордаги баъзи иштирокчиларнинг бошқа бир иштирокчилар устидан монополистик ҳукмронлик ўрнатишига йўл қўймасликка йўналтирилади.

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. **Ўз миқёсига кўра**, рақобат икки турга – тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқ ичидаги рақобат товар ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ

корхоналари ўртасида боради. Тармоқ ичидаги рақобат натижасида техника даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар кўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатдан ночор корхоналар эса ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқ корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат капиталнинг фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга оқиб ўтишига сабаб бўлади. Демак, тармоқлараро рақобат капитал қайси тармоққа киритилмасин, худди шу тармоқ фойда меъёрларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Иқтисодий адабиётларда **бир тармоқ ичидаги рақобатнинг** тўртта шакли алоҳида ажратиб кўрсатилади. Булар: соф рақобат, соф монополия, монополистик рақобат ва олигополиядир.

Соф рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлади. Аини пайтда, ушбу маҳсулот харидор ва истеъмолчиларининг сони ҳам жуда кўп бўлади. Соф рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан назорат ўрната олмайди ёки назорат сезиларсиз даражада бўлади.

Соф монополияда тармоқ битта фирмадан иборат бўлганлиги сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яккахукмронлик шаклланади. Монополия шароитида фирма нарх устидан сезиларли назоратни амалга оширади

Монополистик рақобат ўз ичига ҳам монополия, ҳам рақобат унсурларини олади. Бунда тармоқдаги бир турдаги маҳсулотнинг ўнлаб ишлаб чиқарувчилари бир-бирлари билан қулай нарх ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш борасида рақобатлашадилар. Бироқ, аини пайтда, ҳар бир ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини табақалаштириш, яъни шу турдаги бошқа маҳсулотлардан қайси бир жиҳати (сифат даражаси, шакли, қадоқланиши, сотиш шароитлари ва ҳ.к.) бўйича фарқлаш орқали унинг монопол ишлаб чиқарувчисига айланади.

Олигополия – тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда **фирром ва ҳалол рақобатлашув** усуллари ҳам ажратиб кўрсатилади. Рақобатлашувнинг ноанъанавий, жамият томонидан эътироф этилмаган, ижтимоий ахлоқ қоидалари доирасидан четга чиқувчи, ноиқтисодий (яъни, жисмоний куч ишлатиш, мажбурлаш, рақибларнинг обрўсига путур етказиш ва ҳ.к.) усулларидан фойдаланиш фирром рақобат деб юритилади.

Ҳалол рақобат – рақобат курашида жамият томонидан тан олинган иқтисодий усуллари кўллаш, ўзининг мақсад ва манфаатларига эришишда умумжамят манфаатларига зид келувчи ҳолатларни кўлламаслик каби қоидаларга асосланади.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашув курашнинг асосий усули бўлиб, ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нарhini бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади.

Нархсиз рақобатда рақобат урашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори ҳисобланади.

Шундай қилиб, монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда нархсиз рақобат муҳим ўрин тутди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини кўпайтириши мумкин. Иккинчидан, улар молиявий жиҳатдан кучли бўлганлиги сабабли маҳсулотини янгилаш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ва рекламага зарур бўлган маблағни сарфлаш имкониятига эгадирлар.

6.2. Иқтисодий монополизмга қарши чора-тадбирлар.

Давлат бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосларидан бири бўлган рақобат механизмининг тўлиқ ишлаши учун ҳамда аҳолини маълум даражада ижтимоий ҳимоялаш мақсадида иқтисодий монополизмга қарши чора-тадбирларни амалга оширади.

Маълумки, собиқ социалистик мамлакатларда, шу жумладан, собиқ совет иттифоқида давлат мулкининг яккаҳокимлиги, режали хўжалик юритиш тизимининг амал қилиши оқибатида иқтисодий рақобат учун шароит бўлмади. Тадбиркорлик ва танлаш эркинлиги ҳам мавжуд эмасди. Шу боисдан Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш учун рақобатчиликни тиклаш лозим бўлади. Бунинг учун давлат мулкни унинг ихтиёридан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки янгидан ташкил топадиган акционерлик жамиятлари, концерн, уюшмалар, хусусий фирмалар яна иқтисодий яккаҳоким бўлиб қолишлари мумкин. Шу боисдан ривожланган мамлакатларда тўпланган яккаҳокимлиikka қарши кураш тажрибалари асосида антимонопол сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Дастлабки монополизмга қарши қонун 1890 йилда (трестларга қарши Шерман қонуни) АҚШда қабул қилинган. Ҳозирги даврда ана шунга ўхшаш қонунлар деярли барча ривожланган мамлакатларда қабул қилинган бўлиб, мазкур қонунчилик асосан уч йўналишга эга. Биринчидан, ҳар қандай йирик фирма, корпорация маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 40-50 фоиздан ортиғини ўз қўлида тўпламаслиги зарур.

Иккинчидан, барча йирик корхоналар жисмоний ва юридик шахслар учун ўзининг ва бошқа ҳиссадорлик жамиятлари акцияларининг тўпланадиган улушлари миқдори чеклаб қўйилади. Учинчидан, бозор баҳоларини талаб ва таклиф нисбатини инобатга олмай, ўзаро келишиб белгилаш ва ушлаб туришга қаратилган келишувлар, бозорларни ўзаро тақсимлаб олишлар ман қилинади.

Монополияга қарши қонунчиликни татбиқ этиш учун махсус маъмурий муассасалар, кўмиталар тузилади. Улар корхоналарнинг тузилишига,

қимматбаҳо қоғозларнинг тақсимланишига аралашадилар ва барча учун мажбурий қарор ишлаб чиқаради. Бунда Япония тажрибаси қўл келиши мумкин. Японияда Иккинчи жаҳон урушидан кейин яккаҳоқим монополияларни ман қилувчи қонунга амал қилишни назорат қилувчи одилона келишувлар юзасидан ташкил топган қўмита кенг ваколатларга эга бўлиб, мазкур қўмита мустақил равишда иш юритади. Агар амалдаги қонунчиликнинг бузилишини қўмита аниқласа ва бу ҳолат суд томонидан тасдиқланса, уни бузган фирмага жуда катта жарима солинади. Қўмита ўзаро рақобат қилувчи корпорацияларнинг бир-бирлари билан картель шартномалари тузишларини ман қилади. Агарда ана шундай шартномалар иқтисодий зарурат сифатида тузилса, қисқа муддатли бўлиши назорат қилинади.

6.3. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётда монополистик фаолиятни тартибга солиш мақсадлари ва йўналишлари.

Ўзбекистон Республикасида ҳам иқтисодиётда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш мақсадида 1992 йилнинг август ойида “Монопол фаолиятни чеклаш тўғрисида”ги Қонун кучга киритилди. Мазкур Қонун асосида иқтисодиётда рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир қатор норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, амалга оширила бошланди.

1996 йил 27 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги, 1996 йил 26 апрелда “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлари қабул қилинди. Ушбу қонун меъёр ва талабларини амалга ошириш, монополияларга қарши курашиш ва уларнинг фаолияти устидан назорат қилишга йўналтирилган функционал идора сифатида 1992 йилда Молия вазирлиги ҳузуридаги Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Бош бошқармаси ташкил этилди ва у 1996 йил 15 майда Молия вазирлиги ҳузуридаги Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитасига айлантирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 2 августдаги 2676-сонли Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 300-сонли Қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ташкил этилди.

Иқтисодиётнинг хусусий секторини жадал ривожлантиришни рағбатлантириш, монополия компаниялари фаолияти устидан назоратни кучайтириш, банкрот ва монополист компанияларни қайта ташкил этиш, рақобат муҳитини шакллантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 30 апрелдаги 3602-сонли Фармони ва 2005 йил 2 майдаги 66-сонли Қарорига мувофиқ мазкур қўмита Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасига айлантирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 февралдаги “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4191-сонли Фармони билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитанинг асосий вазифалари қаторидан чиқарилди.

Ўзбекистон Республикасида антимонопол сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- республикада соғлом рақобат муҳитини яратиш учун зарур ташкилий, иқтисодий ва молиявий шарт-шароитлар, мустаҳкам ҳуқуқий базани шакллантирувчи ва мувофиқлаштирувчи марказ функцияларини амалга ошириш;

- бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи рақобат қонунлари, умумий қабул қилинган нормалар ва қоидаларни самарали амалга оширишни таъминловчи монополияга қарши тартибга солишнинг кучли тизимини барпо этиш;

- рақобатни ва тадбиркорликни ривожлантириш асосида бозор қайта ўзгартиришлари чуқурлашишига қўмаклашиш;

- инсофсиз рақобатчилар томонидан товар ва молия бозорлари, биринчи навбатда, истеъмол товарлари бозорини монополлаштириш юзасидан ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш, уларни чеклаш ва уларга барҳам бериш;

- монополияга қарши давлат сиёсати концепциясини амалга ошириш, монополиядан чиқариш бўйича республика, тармоқ ва минтақавий дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

- монополияга қарши қонунчилик ҳужжатларига риоя қилиниши, шунингдек, ўз ваколати доирасида табиий монополиялар субъектлари фаолияти устидан назоратни амалга ошириш;

- реклама ва истеъмолчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларига риоя қилиниши устидан назоратни амалга ошириш;

- истеъмол товарлари нархлари ва хизматларга тарифлар мониторингини ўтказиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятлари билан биргаликда нархларнинг асоссиз равишда ўсиб кетиши, бозорда сифатсиз истеъмол товарлари сотилиши ва хизматлар кўрсатилишига олиб келувчи инсофсиз рақобатнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш;

- монопол хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан самарали тартибга солиш ва назорат қилишга, рақобат муҳитини ривожлантириш, истеъмолчилар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва реклама фаолиятига йўналтирилган норматив-методологик базани такомиллаштириш ва ҳ.к.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида товарлар бозорида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат муҳитини сақлаш, ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинган. Бу Қонунга биноан монополистик фаолиятга хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатга йўл қўймасликка, уни чеклаш ёки бартараф этишга қаратилган ҳаракатлари ёки

харакатсизлиги деб таъриф берилади¹. 2012 йилда Ўзбекистон республикаси Монополияга қарши қонунчиликда монополистик фаолият учун асос бўладиган “устун мавқе ўрнини босувчиси бўлмаган товар бозорида ёки бир-бирининг ўрнини босадиган товарлар бозорида хўжалик юритувчи субъектнинг (бир гуруҳ шахсларнинг) ўзига (ўзларига) рақобатни чеклашга ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш, бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бозорга кириш эркинлигини қийинлаштириш ёки уларнинг иқтисодий эркинлигини бошқача тарзда чеклаш имкониятини берадиган ҳукмрон мавқе деб қаралади. Бозордаги улуши олтмиш беш (65%) ва ундан ортиқ фоизни ташкил этадиган хўжалик юритувчи субъектнинг (бир гуруҳ шахсларнинг) мавқеи устун мавқе деб эътироф этилади”².

Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг бозордаги улуши ўттиз беш (35%)дан олтмиш беш (65%)гача бўлиб, бу ҳол монополияга қарши давлат органи томонидан қуйидаги ҳолларга қараб, яъни:

- хўжалик юритувчи субъектнинг бозордаги улуши барқарорлигига;
- бозордаги рақобатчиларга тегишли улушларнинг нисбий миқдорига;
- муайян товар бозорини тафсифловчи бошқа мезонларга қараб аниқланган бўлса, унинг бозордаги мавқеи устун мавқе деб ҳисобланади³.

Устун мавқени эгаллаб турган хўжалик юритувчи субъектнинг рақобатни чеклайдиган ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг манфаатларини камситган ёхуд камситиши мумкин бўлган ҳаракатлари тақиқланади. Хўжалик юритувчи субъектнинг ўз юқори мавқеини суиистеъмол қиладиган хатти-ҳаракатларига қуйидагилар қиради:

- бозорларда тақчилликни келтириш ёки уни сақлаш ва нархларни ошириш мақсадида товарларни муомаладан олиб қўйиш;
- монопол қиммат ёки монопол арзон нархларни белгилаш. Монопол қиммат нарх товар бозорида устун мавқега эга бўлган хўжалик юритувчи

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни. –Т.: 1996.

² Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни.. –Т.: 1996.

³ Ўша манба.

субъектнинг ишлаб чиқариш қувватидан тўлалигича фойдаланмаслик туфайли қилган асоссиз харажатларини қоплаш ёки товар сифатини пасайтириш натижасида қўшимча фойда олиш мақсадида товарга белгилаган нарх ҳисобланади.

Монопол арзон нарх эса ушбу хўжалик субъектининг сотиб олаётган товарига қўшимча фойда олиш ёки қилинган асоссиз харажатларни сотувчи ҳисобига қоплаш мақсадида белгилайдиган нархидир. Шунингдек, рақобатчини бозордан сиқиб чиқариш учун монополистик мавқедаги хўжалик субъекти белгилаган зарар кўрадиган даражадаги нарх ҳисобланади. Бундай нархларнинг белгиланиши оқибатида рақобат чекланади.

Инсофсиз рақобат, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятида устунликни қўлга киритишга қаратилган улар ўртасида мусобақалашувни истисно этадиган, истеъмолчиларни чалғитиш усуллари қўлланувчи рақобатдир.

Ўзбекистонда монополияга қарши давлат органи монополистик фаолият ва инсофсиз рақобатни чеклаш ҳамда тўхтатиб қўйиш соҳасида давлат сиёсатини олиб боради.

Монополияга қарши давлат органи хўжалик субъектларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш, тугатиш устидан давлат назоратини амалга оширади. Агар хўжалик субъектларининг қўшилиши, бирлаштирилиши, холдинг компанияларига айлантирилиши оқибатида монополия вужудга келадиган бўлса, у ҳолда уларнинг илтимосномалари рад этилади.

Ушбу орган акциялар, улушлар ва бошқа мулкый ҳуқуқларни олиш вақтида монополияга қарши курашга доир қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади. Зарурий ва мумкин бўлган ҳолларда монополистик корхоналар мажбурий тарзда бўлиб ҳам юборилади. Монополияга қарши қонун ҳужжатлари бузилганда ушбу орган уни бузган хўжалик субъектларига қонунда белгиланган жарималарни солади ёки уларнинг ишини судга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиий монополиялар тўғрисида”ги Қонунига (янги таҳрири) асосан табиий монополия субъектлари билан истеъмолчи ва давлат манфаатларининг мутаносиблиги таъминланади. Ушбу қонунга кўра табиий монополия товар бозорининг технологик хусусиятлари туфайли муайян товарлар (ишлар, хизматлар) турларига бўлган талабни қондиришнинг рақобатли шароитларини яратиш мумкин бўлмаган ёки иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмаган ҳолати ҳисобланади¹.

Ўзбекистонда табиий монополия субъектларининг фаолияти қуйидаги соҳаларда давлат томонидан тартибга солинади:

- нефть, нефть маҳсулотлари ва газни қувур орқали транспортировка қилиш;
- электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш ҳамда транспортировка қилиш;
- темир йўллари инфратузилмасидан фойдаланиш;
- умумий эркин фойдаланиладиган почта алоқаси хизматлари;
- сув қувурлари ва канализация хизматлари;
- аэронавигациялар, портлар ва аэропортлар хизмати;
- транспорт терминаллари хизматлари.

Қонунда табиий монополия субъектлари фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва у ваколат берган орган, яъни Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги органлари табиий монополия субъектлари фаолиятини тартибга солади.

Монополияга қарши орган қонун ҳужжатларининг бузилишига йўл қўйган табиий монополия субъектларига жарима солади ёки қонун бузилиши ҳолатларини тўхтатиш ва бартараф этиш бўйича бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатмалар юборади, шу билан бирга, судга даъво аризаси билан мурожаат этади.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонунлари. Табиий монополиялар тўғрисида. –Т.: Адолат, 2000, 33-бет.

Шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига бажарилиши мажбурий бўлган, улар томонидан ушбу қонунга зид тарзда қабул қилинган ҳужжатларни бекор қилиш ёки ўзгартириш киритиш тўғрисида кўрсатмалар юборади. Монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат муҳитини яратишдан кўзланган мақсадларидан бири истеъмолчиларнинг танлаш эркинлигини таъминлаш ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ истеъмолчи фойда чиқариб олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳамда шахсий истеъмол ёки хусусий хўжаликда фойдаланиш мақсадида товар сотиб олувчи ёки иш, хизматга буюртма берувчи ёхуд шу ниятда бўлган фуқаро (жисмоний шахс) ҳисобланади.

Давлат истеъмолчиларнинг товар (иш, хизмат) сотиб олиш ва ундан фойдаланиш чоғидаги ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

6.4. Рақобатни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни кучайтириш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида 2010 йил 12 ноябрда қилган маърузасида: “Ҳаммамиз яхши тушунамизки, бозор муносабатларининг асоси бўлган рақобатни ривожлантиришда монополияга қарши қонун ҳужжатлари катта роль ўйнайди. Аммо амалдаги “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонун бугунги кунда эскирди ва замон талабларига жавоб бермай қолди. Шунини эътиборга олган ҳолда, “Рақобат тўғрисида”ги янги қонунни ишлаб чиқишимиз ва қабул қилишимиз зарур”¹, – деб таъкидлади.

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Т.: Ўзбекистон, 2010, 52-бет.

Ҳозирги даврда “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонун замон талабларига жавоб бермай қолганлиги кўйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- товар бозорларида жиддий таркибий ўзгаришлар юз бердики, бунинг натижасида амалдаги монополияга қарши қонунчилик уларга мос келмай қолиши;

- рақобат тўғрисидаги қонунчиликни молиявий бозор соҳасида ҳам қўллаш зарурати;

- иқтисодиётнинг глобаллашуви ва янги интеграцион алоқаларнинг кучайиши туфайли Ўзбекистон Республикасидаги монополияга қарши қонунчиликни жаҳон тажрибаси ва бошқа мамлакатлар қонунчилиги билан уйғунлаштириш зарурати;

- монополияга қарши давлат органлари вазифалари ҳамда ваколатларини аниқ белгилаш зарурати;

- давлатнинг рақобат сиёсатини амалга оширилиши оқибатида товар бозорларининг монополлашув даражаси камайди. Монополлашган бозорларида хўжалик субъектларининг амалдаги қонунчиликни бузиш шакллари, ҳолатлари, турлари хилма-хиллашиб мураккаблашиши;

- монополияга қарши қонунчиликни бузувчилар таркиби ўзгариб, улар ичида хўжалик субъектлари бирлашмалари улушининг ўсиши.

Шу боисдан ҳам монополиядан чиқариш, рақобат муҳитини яратиш ва ривожлантириш вазифалари билан бир қаторда, рақобатни ҳимоя қилиш вазифаси ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда. Қабул қилиниши мўлжалланаётган “Рақобат тўғрисида”ги Қонун рақобат муҳитини яратишга кўмаклашиш билан бир қаторда товар бозорларидаги таркибий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда рақобатни ҳимоя қилишга, жаҳон тажрибасига асосан монополияга қарши тартибга солиш механизм самарадорлигини оширишга йўналтиради.

Президент И.А.Каримов, “ушбу қонунда монополистик фаолиятни нафақат товарлар бозорида, балки молия бозорларида ҳам тартибга солишни

назарда тутиш лозим. Шунингдек, биржа савдоларида ҳам монополияга қарши механизмларни, акцияларни сотиб олиш, қўшиш ва бирлаштириш битимларини тартибга солиш ва назорат қилиш тартиб-қоидаларини соддалаштириш бўйича нормаларни ушбу қонунга киритиш мақсадга мувофиқдир”¹, – деб таъкидлаган.

2012 йил 6 январда Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Ушбу қонун қуйидаги боблардан иборат:

1-боб. Умумий қоидалар.

2-боб. Рақобатга қарши ҳаракатлар.

3-боб. Савдоларни ва иқтисодий концентрация монополияга қарши тарзда тартибга солиш.

4-боб. Монополияга қарши орган.

5-боб. Рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш.

6-боб. Рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик ҳақидаги ишларни қўзғатиш ва кўриб чиқиш. Монополияга қарши органнинг қарори ва кўрсатмаларини ижро этиш ҳамда бундай қарор ва кўрсатма устидан шикоят бериш.

7-боб. Яқунловчи қоидалар.

“Рақобат тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши натижасида қуйидагиларга эришилиши мумкин:

- рақобатни ҳимоя қилиш товар ва молиявий бозорларни ҳам қамраб олади;

- иқтисодий, капитал концентрацияси (акцияларни сотиш-сотиб олиш, қўшилиш, бирлаштириш ва ҳ.к.) бўйича битимларни назорат қилиш кучаяди. Бозор, капитал концентрацияси бўйича битимларга монополияга қарши органлардан рухсат олиш процедуралари, тартиб-қоидалари бу соҳадаги халқаро меъёрларга мувофиқлаштирилади;

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010, 52-бет.

- монополист-корхоналарнинг товар ва хизматларига нархни шакллантиришда нархларни тартибга солишнинг бозор механизмини ҳимоя қилиш кучаяди. Бу борада янги усул ва дастаклар ишлаб чиқилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонунининг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши миллий иқтисодиётни модернизация қилиш ва рақобатбардошлигини ошириш ҳамда эркин рақобатни ҳимоя қилиш мақсадида қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш бўйича чоратadbирларни ишлаб чиқишни тақозо этади:

- монополист-корхоналар ва айрим давлат бошқарув органларининг рақобатга қарши фаолиятининг олдини олиш, тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш, хўжалик субъектларининг рақобатлашиш маданиятини ошириш;

- рақобатни жадаллаштириш чораларини ишлаб чиқиш, монополияга қарши органлар таркибий тузилишини ўзгартириш, уларнинг ваколатлари, вазифалари ва фаолиятини такомиллаштириш тадбирларини амалга ошириш;

- монополияга қарши курашувчи органлар учун кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини шакллантириш ҳамда мунтазам равишда такомиллаштириш, улар фаолиятининг очиқлигини таъминлаш, рақобатни ҳимоя қилиш бўйича амалга ошираётган ишларини оммавий ахборот воситаларида кенг ёритиб бориш.

Асосий тушунча ва атамалар

Рақобат, рақобат муҳити, рақобат турлари, рақобат усуллари, монополия, иқтисодий монополия, табиий монополия, антимонопол сиёсат, антимонопол сиёсат усуллари, рақобатни ҳимоя қилиш, рақобатни ривожлантириш.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Рақобат нима?
2. Қандай рақобат турларини биласиз?

3. Қандай рабатлашиш усуллари мавжуд?
4. Рақобат бозор иқтисодиёти шароитида қандай вазифаларни бажаради ва қандай аҳамиятга эга?
5. Нима учун давлат рақобатни ривожлантиришга интилиши ва уни ҳимоя қилиши керак?
6. Монополия нима ва унинг қандай шакллари мавжуд?
7. Монополия ва монополистик фаолият бозор иқтисодиётида қандай рол ўйнайди?
8. Монополиялар фаолиятини нима учун тартибга солиш керак?
9. Давлатнинг антимонопол сиёсатининг мақсадлари қандай?
10. Давлат монополияга ва монополистик фаолиятни қандай усуллар ёрдамида тартибга солади?
11. Табиий монополиялар қандай тартибга солинади?
12. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги қонунинг мазмуни ва асосий талаблари бўйича қандай тасаввурга эгасиз?

7-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА НАРХНИНГ РЕГУЛЯТОРЛИК ВАЗИФАСИ ВА УНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

7.1. Қиймат ва нархнинг замонавий назарияси. Уларнинг меҳнат қиймати ва нафлилик назарияларидан фарқи.

Ҳозирги замон иқтисодиётида нарх, нарх белгилаш тизими – бу иқтисодий муносабатларнинг муҳим тизимчаси ва бозор механизмининг таркибий қисмларидан биридир. Нарх – бу ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ҳаракатларини белгиловчи кўрсаткичи ва бозор иқтисодиётининг асосидир. Давлат иқтисодиётни тартибга солишда нарх ва нарх белгилаш орқали таъсир кўрсатади.

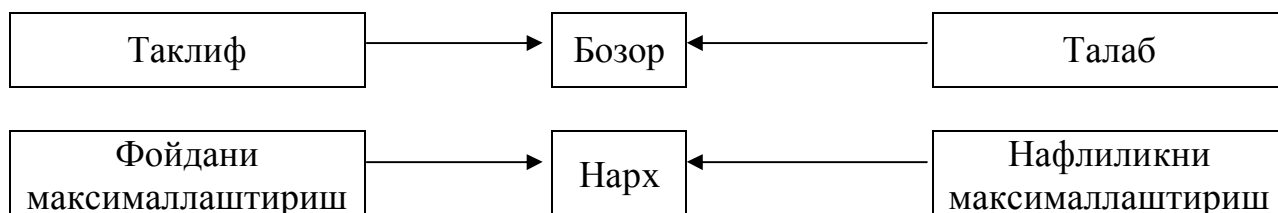
Ҳозирги замон қиймат ва нарх назарияси – бу иқтисодий назария фанининг узоқ муддатли ривожланиши натижасидир. Иқтисодий назарияда қиймат, нарх ва уларни аниқловчи омиллар муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Замонавий назария – бу меҳнатнинг қиймат назарияси ва нафлилик назарияларининг ўзаро алоқалари ва фарқлари нуқтаи назаридан, яъни маржиналистик назария таҳлиллари натижасидир. Инглиз классик сиёсий иқтисод намоёндалари А.Смит ва Д.Рикардолар қийматнинг меҳнат назариясини асосчилари ҳисобланади. Жамият учун ишлаб чиқариш зарур бўлган маҳсулот қийматини ижтимоий-зарурий меҳнат сарфлари яратади, деган ғоя ушбу назариянинг асосини ташкил этади.

Қиймат сифат (харидорлар ва сотувчилар ўртасидаги, товарларни олди-сотди жараёнида инсонлар ўртасидиги иқтисодий муносабатларни намоён қилади) ва миқдор (қийматнинг миқдори унга кетган ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан аниқланади) жиҳатларига эга. Маржиналистларнинг фикрига кўра нарх – бу қийматнинг пулдаги ифодасидир. Агар қийматнинг миқдори унга кетган ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан аниқланса, у ҳолда нархнинг асосида товарнинг қиймати ётади, бироқ талаб ва таклиф мутаносиблигига боғлиқ ҳолда нарх миқдори товар қийматига нисбатан ўзгаради.

Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорларининг қиймат ижтимоий зарурий меҳнат сарфлар билан аниқланади деган қарашлари қийматни товарнинг нафлилиги белгилайди, деган маржинал назария, нафлилик назариясининг вужудга келишига сабаб бўлди. Ушбу назариянинг асосчилари австрия мактаби намоёндалари К.Менгера, Е.Бем-Баверка ва Ф.Визерлар ҳисобланишади. Бу мактаб XIX асрнинг охиригача учинчи қисмида юзага келган. Бу назарияга асосан қиммат (қиймат) куйидагиларга боғлиқ: 1) истеъмолни қондиришнинг муҳимлигига(нафлиликка); 2) нафлиликни таъминланганлик даражасига. Нафлилик назарияси – бу субъектив қиймат назариясидир, яъни ҳар бир харидор товарнинг нафлилиги, қиммати ҳақида ўзини тасаввурдан, дидидан келиб чиққан ҳолда хулоса қилади. Ушбу мактаб намоёндалари харажатларни ҳисобга олишмайди. Қийматнинг меҳнат назарияси намоёндалари эса аксинча, товарнинг нафлилигини ҳисобга олишмаган.

Юқорида номлари келтирилган назарияларнинг энг катта камчилиги – бу қиймат миқдорини белгиловчи ягона манбани топишга уриниш ҳисобланади: бирида ижтимоий меҳнат сарфлари, бошқасида эса, товарнинг нафлилиги ва бозорда уни таъминланганлик даражасига урғу берилади. Амалиёт, қиймат меҳнат сарфларига қандай боғлиқ бўлса, товарнинг нафлилигига, истеъмолчиларни унга берган баҳосига ҳам шундай боғлиқликда эканлигини кўрсатди. Бу назарияларни умумлаштирилади(синтез), яъни меҳнат сарфлари ҳамда, меҳнат натижалари нафлилигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Бундай синтез А.Маршал, Дж.Кларком, П.Самуэльсонлар томонидан амалга оширилган. Замонавий нарх ва қиммат (қиймат) назариялари йўналиши асосчиси таниқли инглиз иқтисодчиси А.Маршал ҳисобланади. У қийматнинг ягона манбаини аниқлашга уринишдан воз кечиб, нафлилик назариясини талаб ва таклиф назарияси ва ишлаб чиқариш харажатлари(сарфлари) назарияси билан бирлаштирди. Товарнинг қиймати ижтимоий сарфлар ҳамда, унинг нафлилиги билан аниқланишини ёритиб берди.

Қиймат бозор орқали аниқланади. Бозор – бу сотувчи ва харидорлар (талаб ва таклиф) манфаатлари тўқнашуви орқали нарх шаклланишига олиб келувчи иқтисодий жараён дир. Буни қуйидаги схема бўйича тасвирлаш мумкин:

Нарх ахборот бериш, тақсимлаш ва рағбатлантирувчилик функцияларини бажаради.

Бозор муносабатлари шароитида нархларнинг турли кўринишлари мавжуд бўлади. Хусусан: корхоналарнинг улгуржи нархлари, чакана нархлар, давлат буюртма нархлари, таърифлар ва б.

Шунингдек қуйидаги нархлардан фарқланади: жорий, ҳақиқий бозор муносабатларида амал қилувчи нархлар ва иқтисодий кўрсаткичларни (ишлаб чиқариш хажми, нарх индекси ва б.) ўзгаришини аниқлашда фойдаланилувчи таққослама нархлар.

7.2. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари

Товарлар қиймати ва уларнинг нафлилиги ўзларининг намоён бўлишини нархда топади. Амалий ҳаётда қиймат товар ишлаб чиқарувчиларни, нафлилик эса истеъмолчиларни рағбатлантирувчи, уларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида амал қилади.

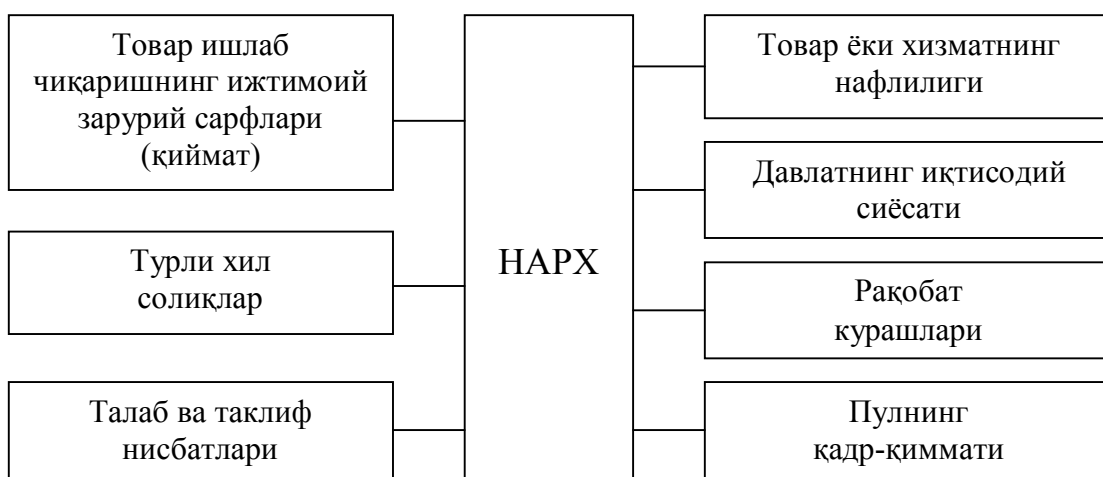
Нарх – реал бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлилигининг пулдаги ифодасидир.

Бу ерда шуни яна бир бор таъкидлаш жоизки, нархда алоҳида олинган ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал сарфлари эмас ёки алоҳида олинган индивидуал шахсларнинг психологик жиҳатдан нафлиликка берган баҳоси ҳам

эмас, балки жамият томонидан тан олинган ижтимоий сарфлар ва жамият учун зарур бўлган миқдорда ва сифатда яратилган ва тан олинган ижтимоий нафлилик (истеъмол қиймат) ўз ифодасини топади. Товарлар ва хизматлар учун қилинган ижтимоий сарфларнинг асосли равишда ўсиши ёки товар ва хизматдаги сифат кўрсаткичларининг ўсиши ушбу товар нархининг ошишига олиб келади.

Масалан, автомобиль двигателида от кучининг ошиши, салони, бошқарув тизими ва тезлигида бўлган ўзгаришлар унинг нархи ошишига сабаб бўлади. Чунки шу ўзгаришлар билан бир вақтда унга сарфланган харажатлар ҳам ошган бўлади. Бундай икки томонлама ўзгаришлар натижасида нархларнинг ўзгариши ҳамма товарлар ва хизматларга хосдир. Нарх товар ва хизматлардаги икки хусусиятнинг пулдаги ифодаси сифатида, уларнинг ўзгариши натижасида ўзгаради.

Нархнинг мазмунини тўлароқ тушунишда, унинг даражасига таъсир этувчи омилларни билиш муҳим аҳамиятга эгадир. Булардан асосийлари бўлиб қиймат ёки ишлаб чиқариш сарфлари; товарнинг нафлилик даражаси; мазкур товарга талаб ва таклиф нисбати; рақобат ҳолати; давлатнинг иқтисодий сиёсати ва ҳ.к. ҳисобланади. Бу омиллар ичида товар қиймати ва нафлилиги унинг нархини белгиловчи асос бўлиб хизмат қилади (7.2.1-расм).

7.2.1-Расм. Нархга таъсир қилувчи омиллар

Бошқа омиллар эса нархнинг ижтимоий қиймат билан ижтимоий нафлилик миқдори атрофида гоҳ биринчисининг, гоҳ иккинчисининг фойдасига тебранишига сабаб бўлади. Масалан, талаб ва таклиф нисбатини олайлик. Агар товарларнинг айрим турига талаб таклифга нисбатан баланд бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси нисбатан юқори бўлади, ёки аксинча, таклиф талабга нисбатан кўпроқ бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси унга нисбатан паст бўлади.

Ҳозирги даврда иқтисодиёт назарияси бўйича кўплаб чоп этилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларда нарх даражасига таъсир кўрсатувчи омиллар каторида пулнинг кадр-қиммати эътибордан четда қолмоқда. Ҳолбуки, пулнинг кадр-қимматининг ўзгариши ҳам нарх даражасига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу, айниқса, миллий валютани чет эл валюталарига айирбошлаш нисбатининг ўзгариши орқали яққолроқ намоён бўлади. Масалан, 1 АҚШ доллари 1300 сўмга тенг бўлган чоғда 10 доллар турувчи қандайдир товарнинг нархи 13000 сўм бўлади. Агар, сўмнинг кадри ошиб, 1 доллар 1000 сўмга тенглашса, у ҳолда шу товарнинг нархи 10000 сўм бўлади.

Нарх даражасига бошқа омилларнинг таъсирига алоҳида тўхталмаса ҳам бўлади. Чунки солиқ миқдори қанча кўп бўлса, нарх даражаси шунча юқори бўлиши ҳаммага аён дир.

Нархнинг иқтисодий мазмуни унинг вазифалари кўриб чиқилганда янада яққол намоён бўлади. Нарх куйидаги асосий вазифаларни бажаради:

1. Мувозанатликни таъминлаш вазифаси. Бунда нарх бозорда талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради. Бозор нархи – бу мувозанатлашган нарх бўлиб, у биринчидан, товарларнинг сотилиши таъминлайди, иккинчидан, бозорда товарлар тақчиллигини юзага келтирмайди.

2. Қиймат ва нафлиликни ўлчаш вазифаси. Нарх қиймат ва нафлиликнинг пулдаги ифодаси деб айтамыз, чунки қилинган сарф-харажатлар ва олинган натижалар (фойда ёки зарар) нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Ишлаб чиқариш ва унинг натижаларининг натурал

кўрсаткичлари ҳам мавжуд (тонна, кг, м², м³, квт-соат ва ҳоказо). Бу кўрсаткичларни шу ҳолича таққослаб, умумий кўрсаткичга келтириб бўлмайди. Барча натурал кўрсаткичларнинг умумий ўлчови уларнинг пулда ифодаланган нархидир. Ҳисоб-китоб учун жорий ва қиёсий нархлар қўлланилади. Жорий нархлар амалдаги нархлар бўлиб, улар ёрдамида йил давомидаги ишлаб чиқариш натижалари ҳисобланади. Қиёсий нархларда маълум йил (базис йил) асос қилиб олиниб, ишлаб чиқаришнинг натижалари шу нархда ҳисобланади ва бошқа йиллар билан таққосланади. Ялпи миллий маҳсулот, миллий даромад, реал иш ҳақи ва шу каби кўрсаткичлар динамикаси қиёсий нархларда ҳисобланади. Чунки жорий нархлар инфляция туфайли ўзгариши ва реал иқтисодий натижани кўрсатмаслиги мумкин.

3. Тартибга солиш вазифаси. Бозор ҳолати (конъюнктураси) талаб ва таклиф ҳамда уларнинг нисбатига боғлиқ. Талабнинг ортиши муайян товарни ишлаб чиқаришни кенгайтиришни, аскинча ҳолатда эса товар ортиқчалигини, уни ишлаб чиқаришни қисқартириш зарурлигини билдиради. Нарх товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига уларнинг даромадлари орқали таъсир кўрсатади. Муайян ишлаб чиқариш харажатлари сақланган ҳолда нарх юқори бўлса, фойда миқдори ортади, нарх тушса, фойда камаяди ва ҳатто ишлаб чиқарувчилар зарар кўриши ҳам мумкин. Бу ишлаб чиқарувчилар фаолиятига таъсир кўрсатади. Нарх ошса, ишлаб чиқариш кенгайди. Бошқа капиталлар ҳам фойда юқори бўлган соҳа ва тармоқларга оқиб кела бошлайди. Хуллас, нарх ишлаб чиқаришни тартибга солиб, уни ўзгартириб туради ва ривожини таъминлайди.

4. Рақобат воситаси вазифаси. Нарх рақобат курашининг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчилар ўз рақибларини енгиш учун нархни пасайтириш усулидан фойдаланишлари мумкин. Демак, нархни ўзгартириб туриш усули рақобатда кенг қўлланилади.

5. Ижтимоий ҳимоя вазифаси. Нарх аҳолининг кам даромад олувчи айрим қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш вазифасини ҳам бажаради. Нархнинг бу вазифаси товар (хизмат)лар ижтимоий дотацияланган нархлар

бўйича сотилганда бажарилади. Бунда улар давлат бюджети ва турли хайрия маблағлари ҳисобига молиявий таъминланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида ижтимоий ҳимоя вазифасини ўтовчи нархлар, аҳолининг кенг қатламларини ҳаётий зарур истеъмолчилик товарлари билан минимал даражада таъминлаш мақсадида ҳам қўлланилади. Масалан, бизнинг республикамизда 1991 йилдан 1995 йилгача ун ва ун маҳсулотлари, канд-шакар, гўшт, ўсимлик мойи, чой, совун каби маҳсулотлар дотацияланган нархларда, чекланган миқдорда сотилди. Уларнинг дотацияланган ва ҳақиқий нархлари ўртасидаги фарқ бюджет маблағлари ҳисобига қоплаб борилди. Шундай қилиб, нарх бозор муносабатларининг воситаси сифатида бир-бири билан узвий боғланган муҳим вазифаларни бажаради.

7.3. Нарх турлари ва уларнинг мазмуни

Иқтисодиётнинг турли соҳалари ва тармоқларидаги ишлаб чиқариш ва сотиш шароитларининг хилма хиллиги ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиши даражасидаги фарқлар нарх турларини фарқлаш заруратини туғдиради. **Иқтисодиётда амал қилиб турган барча нарх турлари нарх тизимини ташкил қилади.** Нархлар тизимида уларнинг айрим турларининг иқтисодий мазмунини қисқача қараб чиқамиз.

Улгуржи нарх – ишлаб чиқарувчилар томонидан катта миқдордаги товарлар бир йўла кўтарасига сотилганда қўлланиладиган нарх. Улгуржи нарх ишлаб чиқарувчилар ва таъминлаш-сотиш ташкилотлари харажатларини қоплаши ҳамда уларнинг маълум миқдорда фойда кўришини таъминлаши зарур. Улгуржи нарх товар биржалари ва савдо уйларида ҳам қўлланилади.

Шартнома нарх – сотувчи ва харидорнинг розилиги билан белгиланадиган, улар томонидан тузилган шартномада қайд қилинган нарх. Шартнома нарх одатда шартнома битими амал қилиб турган даврда

ўзгармайди. Мазкур нарх ҳам миллий, ҳам халқаро бозорларда қўлланилади. У халқаро бозорда қўлланилганда товар (хизмат)ларнинг жаҳон нархларига яқин туради.

Чакана нарх – товарлар бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нарх. Чакана нархга товарнинг улгуржи нархи, чакана савдо ташкилотларининг харажатлари ва уларнинг оладиган фойдаси киради. Чакана нарх товарларга бўлган талаб ва таклифни боғловчи ролини ўйнайди ҳамда уларнинг нисбатига қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин.

Давлатнинг нархларни тартибга солиш фаолияти чегараланган (лимитланган) ва дотацияланган нархларни вужудга келтиради.

Чегараланган нарх – давлат томонидан юқори ва қуйи чегаралари белгиланиб, шу доирада ўзгариши мумкин бўлган нарх. Бундай нарх ёрдамида давлат инфляцияни жиловлайди, нарх даражасини назорат қилади. **Дотацияланган нарх – давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нарх.** Бундай нархдан кам даромадли оилалар, бева-бечоралар, ишсиз ва ногиронларни ҳаётий зарур неъматлар билан энг кам даражада таъминлаб туришда фойдаланилади.

Демпинг нарх – бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини бозордан сиқиб чиқариш учун фирмалар томонидан фойдаланиладиган махсус нарх. У «бозорга кириб олиш нархи» деб ҳам аталади. Демпинг нархда расмий нархнинг бир қисмидан кечиб юборилади.

Нуфузли нарх – сотиш ҳажмини ўзгартирмасдан, юқори фойда олишга эришиш учун фирмалар томонидан фойдаланиладиган нарх. Бу нархни қўллаш учун бозорда рақобат чекланган бўлиб, монопол вазият мавжуд бўлиши зарур. Мазкур вазиятда талаб нархга боғлиқ бўлмайди, шу сабабли нархнинг кўтарилиши товар сотилишини кескин камайтирмайди. Бундан ташқари аҳолининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган нуфузли товарлар ҳам мавжудки, улар нуфузли нархларда сотилади.

Ривожланган мамлакатларда юқори даромад олувчи аҳоли қатлами учун дала ҳовлига эга бўлиш, машҳур курортларда дам олиш, сўнгги нусхадаги

кийимлар кийиш, янги моделдаги автомашинада юриш – мартабали ёки обрўталаб истеъмол ҳисобланади. Мартабали истеъмол нуфузли нархларни юзага келтиради. Улар одатдаги нархлардан анча юқори бўлади. Нуфузли нархларни қўллашда товарларни ишлаб чиқариш харажатлари ва рентабеллик даражаси, бозордаги талаб, унинг ўзгариши ва бозордаги рақобатлашув шароити ҳисобга олинади. Шунга қараб, **маълум давргача ўзгармайдиган қатъи (стандарт) нарх ва ўзгарувчан нарх қўлланилади.** Шундай товарлар борки, истеъмолчилар уларнинг нархи ўзгармаслигини афзал кўради. Масалан, коммунал хизмат, транспорт хизмати тарифлари шундай нархлар жумласига киради.

Эркин бозор нархи – бу талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган бозор нархидир. Маданийлашган бозор шароитларини вужудга келтиришда эркин нарх жамият ва бозор муносабатлари барча субъектлари манфаатларини энг мақбул тарзда уйғунлаштиришга имкон беради.

Нарх диапазони нархлар оралиғининг пулдаги ифодасидир. Нарх диапазони қуйи, ўрта ва юқори нархларни ўз ичига олади. Нарх диапазони қанчалик кенг бўлса, товар муомаласи шунчалик тез юз беради, чунки талаб билан нарх ўзаро боғланади.

Бозор кўлами ҳисобга олинганда ҳудудий (минтақавий), миллий ва халқаро нархлар мавжуд бўлади. **Ҳудудий нарх фақат маълум ҳудудий бозорга хос бўлиб, у шу ҳудуд доирасидаги омиллар таъсирида ҳосил бўлади. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва уларнинг хусусиятини акс эттирувчи нархдир.** Миллий нарх мамлакат доирасидаги ижтимоий сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни, товар нафлилигини, унинг қанчалик қадрланишини ҳисобга олади. **Жаҳон бозори нархи муайян товарни ишлаб чиқаришга сарфланган байналминал харажатларни, товарнинг жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини ва халқаро бозордаги талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олади.**

Нархнинг хилма-хил турлари мавжуд бўлса-да, улар бир-бири билан ўзаро боғланган, чунки уларда жамиятдаги иқтисодий ресурсларнинг ишлатилиш самараси ўз ифодасини топади. **Иқтисодиёт назариясида “нарх нисбати” деган тушунча бор, у “нарх паритети” деб ҳам юритилади.** Иқтисодиёт ва ундаги жараёнлар бир-бирига боғлиқ бўлганидан нархлар бир-бирини юзага чиқаради. Масалан, руда нархи металл нархига, металл нархи машина нархига, машина нархи кийим нархи таркибига киради, чунки бу нархларнинг ҳар бири ўзидан кейинги маҳсулот харажатларини шакллантиради. Бозорга шундай ўзига хос товарлар чиқадики, улар кўпчилик соҳаларда ишлатиладиган энг муҳим иқтисодий ресурслар ҳисобланади. Булар металл, нефть, кўмир, газ, ёғоч, буғдой, пахта каби товарлар бўлиб, улар нархининг ўзгариши бутун нархлар нисбатини ўзгартиради.

7.4. Нархларни давлат томонидан тартибга солинишининг мақсади ва асосий усуллари.

Бозор иқтисодиёти шароитида нархни давлат томонидан тартибга солиш марказлашган-режали иқтисодиётдагидан фарқли ўлароқ кенг қамровли характер касб этмайди. Шу ўринда бозор иқтисодиёти мамлакатларида нарх шаклланиши стихияли юз беради деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Бу мамлакатларда нарх ҳар доим давлатнинг эътиборида бўлиб, давлат томонидан тартибга солиб турилади. Хусусан, жамиятнинг ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ нархлар давлатнинг диққат марказида бўлади. Давлатнинг нарх орқали тартибга солиши – бу давлатнинг иқтисодиётга таъсир этишининг асосий кўринишларидан бири ҳисобланади.

Нархни давлат томонидан тартибга солишдан мақсад:

- 1) такрор ишлаб чиқаришнинг зарурий мутаносиблигига эришиш;
- 2) инфляция суръатини пасайтириш;
- 3) нарх ўсиши ва иш ҳақлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш;
- 4) давлат корхоналарини субсидиялаш;
- 5) давлат бюджетига зарур ресурсларни жалб этиш.

Давлат нарх шаклланишига бевосита ва билвосита таъсир этади. Нархни тартибга солишнинг тўғри ва эгри усуллари фарқланади. Уларнинг бўлиниши қуйидагича: нархни тўғридан-тўғри тартибга солиш усулига қуйидагилар тааллуқли:

- 1) нархни маъмурий ўрнатиш;
- 2) нархни музлатиш;
- 3) нархни юқори даражасини ўрнатиш;
- 4) самарадорлик даражасини регламентлаш;
- 5) давлат харажатларини тартибга солиш;
- 6) амортизация меъёрини ўрнатиш ва б.

Давлат спиртли махсулотларга монопол «акциз» нархларини ва транспорт тарифларига, хизматларга, алоқага бошқа қатор товарларга нархларни, божхона тарифларини белгилайди.

Давлатнинг нархга таъсир этиш шаклларида бири – бу давлатнинг ишлаб чиқариш харажатларига ва у орқали орқали нархга таъсир этишидир. Бунга тезлаштирилган амортизация харажатлари усулини мисол қилиб келтириш мумкин. Давлат нарх шаклланишига, ишлаб чиқарувчига ёки харидорга давлат томонидан махсус қўшимча тўлаб бериш йўли билан нархларни пасайтириши назарда тутилувчи нарх субсидияси орқали ҳам таъсир кўрсатади. Нархни тартибга солишда давлатнинг қатъий ўрнатган нархлари, давлат томонидан буюртма қилинган ишлаб чиқарувчилар махсулотига нархлар муҳим ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалиги махсулотлари ишлаб чиқаришни нарх, дотация ва субсидия орқали тартибга солишда давлатнинг роли жуда юқоридир. Давлат нарх даражаси ва нарх барқарорлиги мутаносиблигини қўллаб-қувватлайди. Барча ривожланган мамлакатларда бозор тебранишини юмшатиш мақсадида давлат томонидан анчагина ресурслар аграр соҳага йўналтирилади. Нархлар, қўшимча тўловлар орқали махсулот ишлаб чиқарувчиларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришларини амалга оширишлари даражасида давлат фермерлик

нархларини қўллаб қувватлайди. Шу йўл билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажми тартибга солинади.

Барча ғарб мамлакатларида нархларни давлат томонидан тартибга солиш тизими жуда ҳам бир-бирига яқин. Бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг алоҳида турларига нархларни тебранишининг юқори ва қуйи чегараларини ўрнатиш ҳисобланади.

Европа ҳамкорлик мамлакатларида умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати юритилади. Бу сиёсатнинг дастаги бўлиб, ички ва импорт нархлари ўртасидаги фарқларни қопловчи божхона бождари ва компенсацион тўловлар шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилувчиларга маҳсулотларини Европадан жаҳон бозорларига нисбатан паст нархларда олиб чиқиш имкониятини берувчи компенсацион тўловлар ҳисобланади. Бундай тизим нафақат Европа қишлоқ хўжалиги салоҳиятини сақлаб қолиш, қишлоқ хўжалигида илмий-техника инқилобининг амалга ошириш, балки, Ғарбий Европани йирик маҳсулот экспортчисига айлантириш имконининг беради. Европа ҳамкорлик мамлакатларида қишлоқ хўжалиги ва қора металлургия соҳасида(нархларни 15% гача қамраб олади) нархларни миллий тартибга солиш хусусиятлари мавжуд. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари бўйича қарорни Европа ҳамкорлигининг вазирлар Кенгаши қабул қилади, бироқ қора металлургия маҳсулотлари нархлари эса базис нархлари орқали ўрнатилади.

7.5. Хорижий давлатларда нархни тартибга солиш тажрибалари.

АҚШ да 10-15% нархлар давлат томонидан тартибга солинади. Давлат томонидан нархларни тартибга солиш ишлаб чиқариш харажатларининг субсидиялаш воситасида ҳамда ишлаб чиқарувчиларга сотиш нархларининг кафолатлаш ёрдамида ҳам амалга оширилади. АҚШ да бозор нархи кафолатланган қуйи чегарадан тушиб кетган тақдирда давлат бюджетидан ишлаб чиқарувчиларга субсидиялар ажратилади. Махсус ҳукумат ташкилоти

кафолатланган нарх бўйича фермерлардан кафилликка қишлоқ хўжалиги махсулотларини қабул қилади. Агар кафилликка олинган муддат давомида (одатда бир йил) бозордаги нарх кафолатланган нархдан қўтарилса, у ҳолда фермер ўз махсулотини қайтиб сотиб олиб, уни бозорда сотиши мумкин бўлади. Агар бозор нархи кафолатланган нархдан пастлигича қолса, товар фермерлар томонидан қайтиб сотиб олинмайди ва корпорация мулкига ўтади. АҚШ да 10-15 йил мобайнида мамлакат ичида шакарнинг чакана нархи жуда қатъий тарзда кузатиб борилди. Бир килограмм шакар 1 доллардан ошиши мумкин эмас. Нархни макроиқтисодий барқарор бўлиши учун субсидия киритилди.

Японияда нархларни тартибга солиш учун ҳукуматнинг махсус нарх бюроси мавжуд. Бюро вазирликларни минимал нархлар бўйича берган таклифларига ҳулоса беради. Францияда қишлоқ хўжалиги махсулотлари, газ, электр энергияси, транспорт хизматлари нархлари тўғридан-тўғри тартибга солинади. Швецарияда нархларни назорат қилиш бўйича федерал муассаса мавжуд. Нархлар асосан давлат томонидан молиялаштириладиган тармоқларда, хусусан қишлоқ хўжалиги, транспорт, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларида тартибга солинади.

Россия Федерациясида нархни тартибга солишда қатъий нархларни(тарифлар) киритиш, юқори самарадорлик даражасини, нархни ўзгариш коэффициенти, савдо, савдо-таъминот ва сотув нархларининг юқори даражасини ўрнатиш ва декларация нархларини ўрнатиш усуллари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасида давлат буюртмаси асосида пахта хом ашёсига ва буғдойга (ялпи ҳосилнинг маълум қисмига, масалан, пахта хом ашёсини 50% давлат буюртма нархи бўйича бозордан арзон нархда сотиб олинади) нархнинг юқори чегараси ўрнатилади. Қишлоқ хўжалиги махсулотлари эса қўшилган қиймат солиғига тортилмайди.

Нархни тартибга солиш тизими қишлоқ хўжалигида барқарорликка эришишга қаратилган. Бу соҳадаги нарх кичик фарқ билан тебранади. Ғарб

мамлакатларида давлат қишлоқ хўжалигига анчагина маблағ сарфлайди. Таъкидлаш жойизки, қишлоқ хўжалигидан бюджетга тушадиган маблағ, шу соҳага қилинадиган харажатдан бир неча бор камни ташкил этади. ЕИРХТ нинг 25 та мамлакатларида, кўпроқ ривожланган Ғарб мамлакатларида қишлоқ хўжалигига бюджетдан ажратилган маблағлар шу тармоқдан бюджетга тушадиган маблағдан 9 мартаба кўпни, агар нарх субсидиясини ҳам қўшадиган бўлсак 18 баробар кўпни ташкил этади.

Умуман ЕИРХТ мамлакатлари бўйича, 1994 йилда бюджетдан ва нарх орқали қишлоқ хўжалигига ажратиладиган маблағ қишлоқ хўжалигида банд бўлган бир кишига 16342 долларни, шу жумладан, АҚШ да 39957 долларни ташкил этади. Бу мамлакатларда субсидиялар ва махсулот нархига қўшимча тўловлар улушини ҳисобга олсак у ҳолда: буғдой нархида – 48%, гуручда – 86%, деҳқончилик махсулотларида – 50%, чорвачилик махсулотларида – 43 % ни ташкил этади.

7.6. Давлатнинг инфляцияга қарши сиёсати иқтисодиётни тартибга солиш шаклларида бири сифатида.

Товар ва хизматларни сифатига боғлиқ бўлмаган ҳолда нархнинг ошиши бевосита инфляцияни юзага келтиради. Инфляция пул бирлигини қадрсизлантиради ва харид қобилиятини пасайтиради. Ишлаб чиқаришдаги номутаносиблик, аввало, пул массасининг товар ва хизматлар массасига мутаносиб эмаслиги инфляцияни келтириб чиқарувчи сабаб ҳисобланади ва у товар ва хизматлар билан таъминланмаган пулни чиқарилиши билан боғлиқдир.

Инфляция даражаси жорий давр нархларида баҳоланган товар ва хизматлар йиғиндисини ўтган давр нархларидаги баҳосига нисбатан фоизларда аниқланади.

Инфляция жамиятни барқарор ривожланишини издан чиқаради, кўзда тутилмаган тақсимлаш жараёнларини, капитални қайта тақсимлашни,

банкдаги жамғармаларининг қадрсизланиши ва бошқа муаммоларни келтириб чиқаради.

Давлатнинг инфляцияга қарши сиёсати ва унинг зарурлиги инфляция иқтисодий ўсишни пасайтириши ва баъзи ҳолларда ишлаб чиқаришни инқироз сабабларидан бири бўлиши билан асосланади.

Инфляцияга қарши сиёсат – у ёки бу мамлакатда инфляцияни келтириб чиқарувчи аниқ сабаблар, унинг даражасига боғлиқ ҳолда юритилади. Инфляцияга қарши курашишнинг турли усуллари мавжуд, хусусан:

- 1) номонетар усуллар – иқтисодий фаолликни ўсишини, иқтисодий самарадорликни ўсишини солиқлар орқали рағбатлантириш;
- 2) монетар усуллар.

Ҳозирги даврда Ғарб мамлакатларида инфляция нисбатан юқори даражада эмас, йилига 3,5%-4% оралиғини ташкил этади.

Марказлашган-режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида МДХ мамлакатларида инфляция ўзига хос хусусиятларига эга бўлади. 1991-1995 йилларда инфляция юқори даражалиги билан характерланади. 1996-2003 йилларда эса инфляция даражасининг пасайиши ва барқарорлиги билан характерланади. Буни ЯИМ дефлятор кўрсаткичида ҳам кўриш мумкин, Ўзбекистон Республикасида 1993 йилда у 1170% ни, 2002 йилда 152,7% ни, 2004 йилда эса 104,7% ни ташкил этди.

Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлаштириш дастури доирасида куйидагилар амалга оширилди:

- миллий валюта жорий қилиниб, мустақил пул муомаласи йўлга қўйилди;
- пул муомаласида илгари юзага келган гиперинфляцион жараёнлар сўндирилиб, инфляция даражаси назорат қилиш мумкин бўлган даражага туширилди;
- товарлар ва хизматлар бозорида тўловга қобил жами талаб билан жами таклифни муайян даражада бараварлаштиришга эришилди;

- қатъий молиявий сиёсатни ўтказиш асосида давлат бюджетдаги камомад йўл қўйилган энг кам даража (ялпи ички маҳсулотнинг 3-4%и атрофида) доирасида ушлаб турилди;
- ёнилғи-энергетика ресурслари ҳамда ғалла импортини кескин камайтириш, шунингдек, энергетика ресурслари ва рангли металлларни экспорт қилишни ошириш ҳисобига ташқи савдода ижобий сальдога эришилди.

Ўзбекистонда бундай сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида ислохотларнинг биринчи босқичида 1991 йилга нисбатан иқтисодий пасайиш бошқа МДҲ давлатларидек оғир кечмади. Ялпи ички маҳсулот 1995 йилда 1991 йилга нисбатан 18,8%га камайди. Макроиқтисодий барқарорлаштириш сиёсатининг асоси сифатида қаттиқ монетар ёндашувни қабул қилган бошқа МДҲ давлатларида ЯИМ ҳажми 40-60%, шу жумладан, Россияда 53%, Украинада 52 %гача, Белоруссияда -54,6%, Қозоғистонда 75,4%га тенг бўлди.

Ўзбекистонда ЯИМнинг энг катта пасайиши 1992 йилда кузатилган. Шу йили ЯИМ 11 %га камайган. 1995 йилда эса 1,2 %га пасайган, холос. Республикада 1996 йилдан эътиборан иқтисодий ўсиш давом этмоқда. Ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши 1996 йилда 1,7%ни, 1997 йилда 5,2%ни, 1998 ва 1999 йилларда 4,4%ни, 2000 йилда 4,0%ни, 2001 ва 2002 йилларда 4,2%ни, 2003 йилда 4,4%ни, 2004 йилда 7,7%ни, 2005 йилда 7,0%, 2006 йилда 7,3%ни ташкил этди. 2007 йилда бу кўрсаткич 9,5%га, 2008 йилда эса 9%га, 2009 йилда 8,1%га, 2010 йилда 8,5%га, 2011йилда8,3%га, 2012йилда 8,2%га ўсди. Шу йилларда инфляция даражаси ҳам пасайиб борди. Ўртача йиллик инфляция 1996 йилда 64,3%ни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 28,2 %га, 2002 йилда 21,6 %, 2003 йилда эса 3,8 %га, 2004 йилда 3,7%га пасайди, 2005 йилда 7,8% ни, 2007 йилда 6,8%ни, 2008 йилда 7,8%ни, 2009 йилда 7,4%ни, 2010 йилда 7,3 %ни, 2011йилда 7,6%ни, 2012йилда 7,0%ни ташкил этди¹.

¹ Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.-Т.:Akademiya,2012.- 381-382-бетлар.

Натижада харид қобилияти паритети бўйича ЯИМ 2010 йилда 1990 йилга нисбатан 3,4 баробар, яъни 27,1 миллиард АҚШ долларидан 92,3 миллиард АҚШ долларига ошди¹.

Бундай иқтисодий ўсишга эришишда, авваламбор, кенг кўламли бозор ислохотларини жорий этиш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш, экспортга ихтисослашган янги тармоқ ва корхоналар барпо этиш, бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсатнинг амалга оширилаётгани принципиал аҳамиятга эга бўлмоқда².

Ўзбекистон Республикасининг инфляцияга қарши сиёсатида 1994 йилда миллий валютанинг жорий этилишидан кейинги давр муҳим босқичи бўлди. Инфляцияга қарши сиёсат – иқтисодиётни барқарорлаштириш воситаларидан бири бўлиб, 1996 йилдан иқтисодий ўсиш даври босқичига ўтилди. Миллий валютани мустахкамлаш – Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида «Валютанинг мустахкамлиги – иқтисодий ислохотлар янги босқичининг асосий муаммоси» параграфида таъкидланганидек миллий валюта иқтисодий барқарорликнинг, корхона ва тармоқларни молиявий ҳолатини мустахкамлашнинг қудратли омили, республика истеъмол бозорини ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг омили эканлиги маълум бўлди.

Асосий тушунча ва атамалар

Нарх, нархнинг функциялари, давлат буюртмаси нархлари, қиймат, келишилган нарх, юқори нарх, давлат субсидияси, монопол нархлар.

¹ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йил) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. –Т.: Ўзбекистон, 2011.-14-бет.

² Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.-Т.:Akademiya,2012.-382-383-бетлар.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Қиймат ва нарх назарияларини моҳиятини тушунтиринг?
2. Маржиналистларнинг қиймат ва нарх назариясини ва унинг қийматнинг меҳнат назариясидан фарқини тавсифлаб беринг?
3. Замонавий нарх ва қиймат назария қийматнинг меҳнат назарияси ва юқори нафлилик назарияларининг синтези эканлигини тушунтириб беринг?
4. Нархнинг регуляторлик ролини қандай аҳамияти бор?
5. Нархни давлат томонидан тартибга солишнинг қандай асосий усуллари мавжуд?
6. Нархни тартибга солишнинг тўғри ва эгри усуллари деганда нимани тушунаси?
7. Нархлар қандай ҳолатларда маъмурий усуллар ёрдамида тартибга солинади?
8. Нархларни тартибга солишнинг монетар ва номонетар усуллари нималардан иборат?
9. Аграр сектордаги нархни давлат томонидан тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари ва шакллари нималардан иборат?
10. Ўзбекистонда нархни давлат томонидан тартибга солиш усуллари ва шакллари тушунтиринг.
11. Инфляцияга қарши сиёсат нархни давлат томонидан тартибга солиш шаклларида бири эканлигини тушунтириб беринг.

8-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ БЮДЖЕТ-СОЛИҚ ВОСИТАЛАРИ

8.1. Давлат бюджети – давлат пул ресурсларининг асосий фонди ва иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг воситаси.

Миллий иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмида тартибга солишнинг бюджет-солиқ ва кредит шакллари муҳим ўринни эгаллайди.

Давлат бюджетига жамият иқтисодий муносабатларининг давлат даромадларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ қисми намоён бўлади. Солиқлар, заёмлар ва бошқалар асосида давлат бюджети даромадлари шакллантирилиши орқали йирик молиявий ресурслар жамланади. Ушбу ресурсларнинг умумий ҳажми ЯИМ га нисбатан давлат бюджети харажатларида намоён бўлади. 2009 йилда ривожланган мамлакатларда давлат бюджети харажатлари ЯИМ га нисбатан фоиз ҳисобида АҚШда 29% дан Францияда 51% гача тебранганлигини кузатиш мумкин. Бутун ЕИРХТ мамлакатлари бўйича – 36,5%, шулардан, Италияда – 46,7%, Германияда – 43%, Японияда – 38,2%, Канадада – 37,8%. Ўзбекистон Республикасида 2012йилда давлат бюджети харажатлари ЯИМ га нисбатан 21,9% ни ташкил этади. Бу эса давлат бюджети иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишда муҳим восита эканлигини кўрсатади. Давлат бюджетининг бошқарувчанлик роли қайта тақсимланган миллий даромаднинг бир қисмини давлат мулки шаклига айлантириш кўринишида намоён бўлади. Бюджет орқали, унинг ресурсларидан фойдаланиш орқали ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида, моддий ва номоддий соҳалар ўртасида, тармоқлар ўртасида, ҳудудий бирликлар ва аҳолини ижтимоий гуруҳлари ўртасида миллий даромадни қайта тақсимлаш амалга оширилади. Бюджет макроиқтисодий мутаносибликка эришиш ва уни қўллаб-қувватлашда муҳим дастак бўлиб ҳисобланади. Асосан истеъмол ва жамғариш фондлари

Ўртасидаги зарур мутаносибликни сақлаб туришда давлат бюджетининг роли каттадир. Бюджетнинг такрор ишлаб чиқаришга таъсири, иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириш, таркибий қайта қуришни амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминлашда намоён бўлади. Бюджет давлатнинг иқтисодий сиёсатини юритишда муҳим восита бўлиб ҳисобланади.

Бюджетга иқтисодий ривожланишни тартибга солиш дастаги, такрор ишлаб чиқаришни олдиндан аниқлаш жараёнида, яъни ишлаб чиқариш кучларига ва ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришга таъсир этувчи воситаси сифатида қаралади. Алоҳида даврларда эса, хўжалик-ташкилий фаолиятига, давлат сиёсати ва иқтисодий сиёсатни илмийлик даражасига боғлиқ ҳолда ислотларни амалга оширишда бюджетнинг роли каттадир.

Асосий ишлаб чиқариш кучлари бўлган ишлаб чиқариш ходимлари малакасини оширишдаги муҳим вазифалар ҳам бюджетга боғлиқдир.

Давлат молияси ўз ичига марказий давлат, маҳаллий ҳокимият бюджети, ҳамда социал суғурта тизимини олади. Давлат бюджети орқали миллий даромаднинг 50 фоиздан ортиғи қайта тақсимланади. Ўзбекистон давлат бюджети халқ хўжалигини, айниқса, мамлакатнинг миллий мустақиллигини таъминлайдиган тармоқларни ривожлантириш, ижтимоий соҳаларни молиялаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, миллий мудофаа ҳамда бошқаришга кетадиган харажатларга ишлатилади. Иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири бўлган қишлоқ хўжалигини молиялаштиришда ҳам давлат бюджети муҳим ўрин тутди.

Давлат бюджети - давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбаи ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Давлат бюджети икки асосий қисм – даромадлар ва харажатлар қисмидан иборат.

Бюджет тизими турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндиси, бюджетларни ташкил этиш ва тузиш принциплари, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди.

Ўзбекистон Республикасида Молия вазирлиги давлат фискал сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун масъул ҳисобланади. У давлат бюджети лойиҳасини тайёрлайди, давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи тартибини белгилайди ҳамда улар устидан назоратни амалга оширади; республика бюджети харажатларини амалга оширади; бюджет маблағлари олувчиларнинг давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шунингдек, умуммажбурий тусдаги бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади.

Қуйидагилар ***давлат бюджети даромадларининг асосий манбалари*** ҳисобланади:

1. Солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар.
2. Давлатнинг молиявий ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар.
3. Мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари.
4. Юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари.
5. Резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар ва бошқалар.

Ушбу давлат бюджети даромадларининг таркибий ўзгаришлари охириги йиллар бўйича бевосита солиқларда пасайиш, билвосита солиқларда эса ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда (8.1.1-жадвал.)

8.1.1-жадвал.

Давлат бюджети даромад қисми ижроси (%ҳисобида)¹

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2011	2012
Даромад – жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Тўғри солиқлар	27,4	24,8	25,0	25,8	25,0
Ҳуқуқий шахслар даромад солиғи	4,9	5,0	6,5	7,2	6,9
Жисмоний шахслар даромад солиғи	12,7	12,1	11,7	11,2	10,8
Билвосита солиқлар	47,1	50,2	50,4	48,2	49,1
ҚҚС	28,6	28,5	28,7	27,9	28,0
Акцизлар	12,8	16,6	16,3	14,9	15,0
Ресурс тўловлари ва мулк солиғи	15,1	16,3	15,4	15,4	15,6
Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	3,3	3,1	2,8	2,6	2,6
Бошқа даромадлар	7,1	5,7	6,3	7,9	7,7

Давлат бюджети харажатларининг таркиби. Давлат бюджети харажатлари қуйидаги йўналишларда сарфланади:

1. Бюджет маблағлари олувчиларнинг жорий харажатлари.
2. Жорий бюджет трансфертлари.
3. Капитал харажатлар:
 - асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш;
 - чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш;
 - давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш;
 - давлат захираларини вужудга келтириш.
4. Капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари.
5. Резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари.
6. Давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари.

¹ Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012 год. - Т.: ЦЭИ, 2013. - Стр. 41.

7. Давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар ва бошқа харажатлар.

8.1.2-жадвал.

Давлат бюджети харажатлари (ЯИМга %ҳисобида)¹

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2011	2012
Харажатлар –жами	22,2	22,9	21,7	21,5	21,6
Ижтимоий соҳа	9,6	10,2	10,6	10,7	11,0
Ижтимоий ҳимоя	1,9	2,3	2,1	1,8	1,8
Иқтисодиётга харажатлар	2,5	2,7	2,5	2,5	2,4
Марказлашган инвестицияларга харажатлар	1,7	1,8	1,4	1,4	1,2
Давлат ҳокимияти бошқаруви ва суд органлари	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8
Бошқа харажатлар	5,7	5,1	4,4	4,3	4,4

Давлат бюджети харажатлари ҳисобига буюртмалар асосида маҳсулот харид қилиш бозори вужудга келади. Бюджет даромад қисмининг асосини солиқлардан тушган тушумлар ҳосил қилади.

Ўзбекистонда зарур такрор ишлаб чиқариш пропорциясига эришишда бюджетнинг роли ва бундай пропорцияга эришиш учун миллий даромадни қайта тақсимлашдаги бюджетнинг роли ҳақидаги баъзи тасаввурлар қуйидаги далиллар беради: мисол учун, бюджетга енгил ва озиқ-овқат саноатидан тушган тушумлардан шу тармоқларга бюджетдан қилинган харажатлар бир неча марта кўп бўлади. Бу бошқа тармоқларда яратилган миллий даромаднинг бир қисмини юқорида саналган тармоқларга йўналтирилишини аниқлатади ва тармоқлар ўртасида, шу жумладан моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш юзага келади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини таркибий қайта қуришда бюджет муҳим ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети даромадларининг таркиби унинг зарур такрор ишлаб чиқариш мутаносиблигини таъминлаш,

¹ Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012 год. - Т.: ЦЭИ, 2013. - Стр. 41.

иқтисодий сиёсатининг муҳим вазифаларини хал этишдаги ўрни хақида яққол тасаввурларни имконини беради.

Давлат бюджет орқали илмни, илмий тадқиқот ишларини молиялаштиришда фаол иштирок этади. Бир қатор мамлакатларда илмий техник тараққиёт лойиҳа ишлари (ИТТЛИ) га умумий бюджет харажатларнинг 50% ажратилади. (АҚШ – 46,4%, Францияда – 49,3%)¹

Бюджет ресурслари ИТТЛИ билан бир қатор транспорт ва информацион тузилмани яратишга, ҳамда аҳолини маълумот даражасини оширишга йўналтирилади.

8.2. Солиқлар давлат бюджети даромадининг асосий манбаи ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тартибга солиш воситаси сифатида.

Солиқлар ва уларнинг хажми давлат бюджети харажатлари миқдорига боғлиқ бўлиб, бюджет даромад қисмининг 90 ва ундан ортиқроқ қисмини ташкил этади. Солиқлар – миллий даромаднинг бир қисмини давлат мулкига айланиш хусусиятига эга. Шунинг учун солиқларнинг ундирилиши – бу миллий даромаднинг бир қисмини давлат ихтиёрига ўтказиш жараёни ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда солиқлар ЯИМ га нисбатан 30% дан 50%гача ташкил этади. Солиқлар иқтисодий ўсишга муҳим таъсир кўрсатади.

Солиқлар молиявий категория сифатида ЯИМ нинг қандай қисми давлат тасарруфига келиб тушишини характерлайди.

Солиқлар қайта тақсимлаш муносабатларининг фаол қатнашчиси сифатида капитал йиғишни кучайтириш ёки камайтириш, аҳолининг тўловга қодирлигини кенгайтириш ёки камайтириш орқали такрор ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини рағбатлантиради ёки камайтиради ва шу каби дастаклар орқали бутун такрор ишлаб чиқариш жараёнига жиддий таъсир кўрсатади.

¹ Общество и экономика, 1997 г №6, стр.12

Солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб, солиқ моҳиятини кўрсатиб туриши зарур¹.

Давлатнинг солиқ сиёсати иқтисодиётда қуйидаги муҳим вазифаларни бажаради:

- фискал, яъни давлат бюджети даромадларини шакллантириш;
- даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва рақобатни кучайтириш;
- назорат қилиш;
- давлат иқтисодий сиёсатини тартибга солиш.

Ўзбекистонда вужудга келтирилаётган солиқ тизими ўзининг структураси ва қурилиш принципига асосан жаҳон солиқ тизими амалиётида кенг тарқалган тизимни акс эттиради.

Бюджет даромадларини тўлиқ ва ўз вақтида сафарбар қилиш билан бирга солиқ тизимини ишлаб чиқариш ва истеъмолга ўз таъсирини ўтказиш, солиққа тортиш тизимининг ўзгарувчан ва ҳаракатчанлигини таъминлаш ва уни янада оқилона қилиш керак².

Шу ўринда айнан солиқнинг фискал моҳияти ва унинг иқтисодий жараёнларни рағбатлантириш воситаси сифатидаги вазифаси ўртасида бўлган мувозанатни белгилайдиган мезонни аниқлаб олиш зарур. Зеро, юқори даражадаги солиқлар иқтисодиётнинг тараққиётига тўсқинлик қилади. Солиқлар оқилона қисқартирилганда бюджетга кўпроқ пул тушиши мумкин.

Бизнинг республикамызда солиқ тизими бевосита ва билвосита солиқларни ўз ичига олади. Бевосита солиқлар аслида олинган даромад суммасига нисбатан фоизларда белгиланади. Шунинг учун ҳам корхоналарнинг молиявий хўжалик фаолиятига бевосита таъсир қилади. Бу корхоналарнинг даромадлари ва мол-мулкига солинадиган солиқлар

¹ Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар маркази нашриёти, 2003. 12-бет.

² Ўша манба, 15-бет.

хамда фуқаролардан олинадиган даромад солиғидир. Бевосита солиқлар товар (хизмат) баҳосининг элементи ҳисобланади ва унга автоматик тарзда қўйилади. Бундай солиқлар қаторига қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, республика ҳудудидан четга чиқариладиган маҳсулотларга солинадиган солиқлар киради. Бу бевосита ва билвосита солиқлар йиғиндиси давлат бюджетига тушадиган тушумларнинг асосий қисмини ташкил қилади.

Солиқнинг фискал функцияси орқали солиққа тортишнинг асосий вазифаси, яъни давлат молиявий маблағларининг шаклланиши, шунингдек, давлатнинг умумдавлат ва мақсадли дастурларини амалга ошириш учун маблағларни жамғариш вазифалари амалга оширилади. Солиқ тушумлари давлат бюджети даромадларининг асосини ташкил қилади.

Давлат ўз тасарруфига ишлаб чиқарилган ЯИМ нинг анчагина қисмини солиққа тортиш йўли билан олади ва қайта тақсимлайди.

Солиқларнинг фискал функцияси ва тақсимлаш функциялари уйғунлашади, десак хато қилмаймиз. Солиқлар тўғрисидаги дарсликларда қайд этилишича, корхоналарнинг қўшимча қиймати ёки даромадлари аввал тақсимланади, сўнгра бюджетга берилади. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, аввал ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатлари таъминланади ва сўнгра даромадларнинг бир қисми бюджетга ўтказилади¹. Бундан ташқари, солиқларнинг тақсимловчилик функцияси аҳолининг турли категориялари ўртасида умумий даромадларнинг қайта тақсимланишини таъминлаши нуқтаи назаридан ижтимоий функцияни ҳам бажаради, деган қарашлар ҳам мавжуд. Солиққа тортиш орқали “алоҳида ижтимоий гуруҳлар ўртасида тенгсизликни камайтириш мақсадида уларнинг даромадлари бўйича ўзаро муносабатларни ўзгартириш йўли билан ижтимоий мувозанат қўллаб-қувватлашга эришилади”¹. Бошқача айтганда, солиқ юкининг имконияти юқори бўлган солиқ тўловчиларга кўпроқ тушиши ҳисобидан фуқароларнинг

¹ Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар маркази нашриёти, 2003, 15-бет.

¹ Булатов А. Экономика. -М.: Бек, 1994, стр.309.

ижтимоий ёрдамга мухтож қисми фойдасига маблағлар олиниши содир бўлади.

Солиқлар орқали давлат аҳоли ва корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятини, шунингдек, даромад ва харажатларнинг манбалари устидан назорат қилади. Солиқ суммасини пул кўринишида баҳолашнинг мавжудлиги давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини даромадлар кўрсаткичлари билан миқдорий қиёслаш мумкинлиги имконини беради. Солиқларнинг назорат функциясини амалга ошириш натижасида солиқ тизимининг самарадорлиги баҳоланади, фаолият турлари ва молиявий оқимлар устидан назорат ўрнатилади. Бундан ташқари, солиққа тортишнинг назорат функцияси орқали солиқ тизими ва бюджет сиёсатига ўзгартиришлар киритишнинг зарурлиги аниқланади.

Солиқлар ёрдамида тадбиркорлар фаоллигини рағбатлантириш ёки аксинча, чеклаб қўйиш ва демак, тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу тармоғи ривожланишига таъсир кўрсатиш мумкин¹. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва жаҳон бозорида миллий корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш учун шарт-шароит яратишда ҳам солиқларнинг рағбатлантириш функцияси муҳим роль ўйнайди.

Дискрецион ва нодискрецион фискал сиёсат. Давлат томонидан амалга ошириладиган фискал сиёсат одатда икки йўналишда бўлади: дискрецион фискал сиёсат ва нодискрецион фискал сиёсат. Дискрецион фискал сиёсатда ҳукуматнинг махсус қарорлари натижасида давлат харажатлари, солиқлар ва давлат бюджети қолдиғи миқдорининг мақсадли ўзгариши амалга оширилади. Бу қарорлар иқтисодиётдаги бандлик даражаси, ишлаб чиқариш ҳажми ва инфляция суръатларини ўзгартиришга қаратилган бўлади.

Нодискрецион фискал сиёсатда давлат харажатлари, солиқлар ва давлат бюджети қолдиғининг автоматик равишда ўзгариши рўй беради. Бу ўзгаришлар «автоматик стабилизаторлар» ҳаракати таъсирида жами даромаднинг даврий тебранишлари натижасида пайдо бўлади.

¹ Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. -Т.: Академия, 2002, 53-бет.

«Автоматик стабилизатор» – давлат томонидан махсус чораларни кўлламасдан автоматик равишда иқтисодиётдаги даврий тебранишларни силлиқлашга имконият беради. Масалан: солиқ солишнинг прогрессив шкаласи, трансфертлар тизими, ишсизлик бўйича нафақалар ва бошқалар.

Корхоналар учун даромад (фойда) солиғи ставкаси 1996 йилдаги 37 фоиздан 2012 йилга келиб 9 фоизга, жисмоний шахслар даромадидан олинadиган солиқнинг юқори чегараси 1999 йилдаги 45 фоиздан 22 фоизга камайтирилди. Кичик корхоналар учун солиқ солишнинг енгиллашган тартиби, қишлоқ хўжалиги корхоналари учун эса ягона ер солиғи киритилган.

Солиқ тизимини енгиллаштириш ва оптималлаштириш бўйича тадбирлар натижасида солиқ юқини (жамланган бюджет даромадларининг ЯИМ даги улуши) 1996 йилдаги 45 фоиздан 2010 йилда 22 фоизгача камайтиришга эришилди.

Солиқ тизимини таҳлил қилишда тўрт жиҳатни кўрсатиб бериш муҳимдир: фискал, соф иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-техник.

Фискал жиҳат солиқлар тизимини бюджет даромадлари, солиққа тортиш механизминини шакллантириш нуқтаи назарини характерлайди. Иқтисодий жиҳатдан солиқларнинг ишлаб чиқаришга таъсирини ифодалайди.

Ижтимоий-иқтисодий жиҳат турли аҳоли қатламларини оқилона солиққа тортиш тизимини таъминлашнинг ташкилий-техник шакллари билан боғлиқдир. Маълумки, солиқ қонунларига жорий ўзгаришлар киритилиши табиий ҳол, лекин улар ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг узок вақтга мўлжалланган мақсадини кўзлаши керак.

Тўғри ташкил этилган солиқ сиёсати иқтисодий тангликни енгиб ўтишда муҳим роль ўйнаши мумкин. Бунинг учун молиявий нуқтаи назардан қараладиган бўлса, у солиққа тортиладиган объектларнинг барчасини қамраб олиши ва бюджетни зарур маблағлар билан

таъминлашга қаратилмоғи лозим. Иқтисодий нуқтаи назардан солиқ ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантирмоғи керак. Ижтимоий нуқтаи назардан қараладиган бўлса солиқлар бўйича бериладиган имтиёзлар ҳаддан ташқари кўп бўлиб кетмаслигига эришиш лозим бўлади. Ташкилий нуқтаи назардан қараладиган эса, солиқ аппаратини кучайтириш зарурати туғилади.

Солиқ тизими экологик ҳалокатнинг олдини олишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун ер-сув солиғи жорий қилиниб, аграр корхоналарни ердан унумли фойдаланишга йўналтириш лозим.

Умуман, солиқлар даромадларнинг бир қисмигагина солиниши, айти вақтда, халқ хўжалиги ва аҳолига керакли маҳсулот ҳамда молларни кўпроқ ва яхшироқ ишлаб чиқаришга интилаётган корхоналарни, кишиларни ҳар жиҳатдан рағбатлантириши ҳам лозим.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар шароитида молия ва солиқ сиёсати соҳасида қуйидаги чоратadbирлар ва устувор йўналишлар илгари сурилиб амалга оширилди:

- қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети дефицитини иложи борица камайтириш, бюджетдан бериладиган дотациялар ва субсидияларнинг барча турларини босқичма-босқич қисқартириб бориш;

- бюджет маблағлари даромад тушганидан кейингина тақсимланадиган йўлдан оғишмай бориш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш;

- халқ хўжалиги тармоқларини, айрим корхоналарни ривожлантириш учун бюджетдан пул билан қайтарилмайдиган қилиб таъминлаш амалиётидан воз кечиш. Ана шу мақсадлар учун сармоя кредитларидан кенг фойдаланиш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш, бюджет даромадлари барқарор суръатда тўлдирилиб турилишини таъминлайдиган, кичик ва хусусий корхоналарнинг, чет эл капитали иштирокидаги, қишлоқ хўжалик

маҳсулотини қайта ишлайдиган ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган кўшма корхоналарнинг ривожлантирилишини рағбатлантирадиган пишиқ пухта солиқ сиёсатини олиб бориш¹.

Ушбу устувор йўналишларнинг амалга оширилиши оқибатида иқтисодий ислохотлар социал ларзаларсиз, кучли ижтимоий химоялаш механизмининг яратилиши билан кўшиб олиб борилди. Бюджет камомади жаҳон тажрибасида маъқул топилган даражадан ошмайди.

Солиқ юки юқори бўлган, яъни солиқ миқдори ЯИМга нисбати юқори бўлган шароитда иқтисодий ўсиш секинлашади, оптимал солиқ юки аксинча, иқтисодий ўсишни кучайтиради ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондиради. Шу ўринда солиқ юкининг иқтисодий ўсишга таъсири бўйича тадқиқот натижаларини келтириш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодчи Дж.Скали дунёнинг 103 мамлакати бўйича маълумотларни умумлаштириш асосида тадқиқот ўтказган. Унинг тадқиқотлари шуни кўрсатдики, бюджетга ундириладиган даромадлар паст солиқ ставкали (19,3% атрофида) мамлакатларда иқтисодий ўсиш ўртача йилига 2,4% ни ташкил этади, юқори ставкали (43,2%) мамлакатларда эса иқтисодий ўсиш 0,4% дан ошмаслиги маълум бўлди². Бундан муаллиф паст пропорционал солиқлар мақсадга мувофиқ эканлиги хусусида хулоса қилади. Бошқа тадқиқотчилар солиқ ставкалари муайян оптимал даражадан ошмаслиги лозим деб ҳисоблайдилар. Айнан солиқ юкининг оптимал даражаси бу давлат бюджети эҳтиёжлари билан тадбиркорлар манфаатлари ўртасида қарама-қаршилиқларни хал этишда энг мақсадга мувофиқ ечим ҳисобланади.

Юқоридагиларга мувофиқ, бир қатор давлатларда, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам замонавий молиявий сиёсатнинг муҳим йўналишлардан бири солиқ юкини пасайтириш ҳисобланади.

Солиқлар давлат бюджетининг даромадлар қисмини молиявий ресурслар билан таъминлашда асосий фискал функцияси билан бирга,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 21-бет.

² Ўзбекистон Республикаси солиқ кодекси.-Т.,1997й.

тақсимлаш вазифаси ва маҳсулотларни алоҳида турларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш вазифаларини бажаради. Ёки аксинча, солиқларни барқарор тутиб туриш, баъзи ишлаб чиқаришнинг ўсишини чеклайди.

Аҳоли даромадларига солинадиган прогрессив солиқ ставкалари, солиқ ундирилмайдиган минимумларнинг ўрнатилиши, кам даромадларга мос тарзда паст солиқ ставкалари ва юқори даромадларга юқори солиқ ставкаларининг ўрнатилиши солиқларнинг тақсимлаш вазифаларига мисол бўла олади. АҚШ да шахсий даромадлар бўйича минимал солиқ ставкаси 12% ни, юқори даражаси эса 36% ни, Японияда эса мос тарзда 10% ва 50% ни, Германияда 19% ва 53% ни, Белгияда 25% ва 55% ни, Нидерландияда 7,1% ва 60% ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида аҳоли даромадларига солинадиган минимал солиқ ставкаси 2013 йилда 7,5% ни, юқори солиқ ставкаси эса 22% ни ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси норезидентлари даромадларини четга олиб чиқишларини чегаралаш мақсадида даромад (фойда) солиғига қўшимчалар киритилган бўлиб, четга чиқадиган даромадларга қўшимча 10 % миқдорда солиқ ундириш қонунда кўрсатилган. Товар ва хизматлар экспортини рағбатлантириш учун бу товар ва хизматлар қўшилган қиймат солиғидан озод этилади.

Аҳолини баъзи турдаги товарларнинг истеъмолини чегаралаш мақсадида алоҳида товарлардан акциз эгри солиқларини ундириш кенг қўлланилади

8.3. Иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш усуллари ва воситалари тизимида солиқ имтиёзлари.

Турли кўринишдаги ва шаклдаги солиқ имтиёзлари иқтисодий давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим шакли ҳисобланади. Имтиёзлардан иқтисодий жараёнларни тартибга солиш мақсадида фойдаланилади. Улар инвестицияларни, тадбиркорлик фаолиятини, чет эл капиталини жалб этишни, пул ва моддий ресурсларни тежашни, ишлаб

чиқариш самарадорлигини оширишни ва бандликни оширишни рағбатлантириш мақсадида қўлланилади.

Иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни тартибга солиш мақсадида қўлланилган солиқ имтиёзлари турли шаклларда намоён бўлади. Энг кенг тарқалганлари қуйидагилар:

1) Чегирма кўринишида солиқ кредитлари бериш, яъни фойдани камайтирилган солиқлар ҳисобига ошириш. Масалан, АҚШ да 1962 йилдан буён 20 йил мобайнида турли инвестицион (солиқ) кредитлар қўлланиб келинмоқда, яъни фойдаланиш муддати 8 ва ундан ортиқ йил бўлган, ишлаб чиқаришга киритилган ускуналар қийматининг 7 % га тенг миқдорда фойда солиғи қисқартирилади.

Японияда ҳам худди шундай янги техника ва технологияларга қилинган инвестициянинг 7% миқдорида солиқ кредити қўлланилади. Канадада мос тарзда солиқ чегирмалари 7%дан 20% гача ўзгариб туради. Бир қатор мамлакатларда тадбиркорнинг ИТТЛИ га қилган харажатлари ўртача йиллик фойдани белгиланган улушидан ортиқ бўлса, қисқартирилган солиқ шаклидаги солиқ кредити қўлланилади. Масалан, АҚШ да базис даврига нисбатан ўртача йиллик меъеридан ИТТЛИ га қўшимча қилинган харажатларнинг 20%га тенг миқдорда фойда солиғи камайтирилади. Францияда ИТТЛИ га қўшимча қилинган харажатларнинг 50% га тенг миқдорда фойда солиғи қисқартирилади, Канадада эса қўшимча қилинган харажатларнинг 100% га тенг миқдорда фойда солиғи камайтиради¹.

Солиқ кредити шаклидаги имтиёзлар таълим олиш (асосан олий маълумот) учун яқка тартибдаги ҳақ тўловчиларга ҳам қўлланилади. АҚШ дан кейинги таълим учун тўлов миқдорининг дастлабки 5 минг долларига 20 % чегирма миқдорида «Таълим солиқ кредити» ҳамда 13-17 ёшдаги хар бир ўқувчига йилига 500 доллар миқдорда солиқ имтиёзи жорий этилган².

¹ Денги и кредит. 1996, №3, стр.61

² Мировая экономика и международные отношения. 2001, №4, стр.27

2) Имтиёзнинг иккинчи шакли – солиқдан бутунлай озод этиш ёки пасайтирилган солиқ ставкаларини ўрнатишдир. Бундай имтиёзлар кичик тадбиркорликни рағбатлантириш мақсадида қўлланилади. Бунга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қўшилган қиймат солиғидан озод этилишини ҳам киритиш мумкин. Бундай имтиёзлар республикамизда ҳам кенг қўлланилади.

3) Солиқ имтиёзларининг учинчи шакли – тезлаштирилган амортизация усулини қўлланилиши, яъни олинадиган фойданинг хажмини тезлаштирилган амортизация миқдорига қискартириш усулидир. Ҳукумат томонидан белгиланган оширилган амортизация харажатларини ишлаб чиқариш харажатларига қўшишга рухсат беради. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш харажатлари ошади, бироқ солиқ миқдорини қисқариши ҳисобига олинадиган фойда миқдори ўзгармайди.

Мутаносибликни тартибга солиш учун бошқа имтиёзлар ҳам қўлланилади. Мисол учун, АҚШ да фойданинг ижтимоий инфратузилма объектлари қурилишига йўналтирилган қисми солиқлардан озод этилади. Баъзи мамлакатларда меҳнатга ҳақ тўлаш ва ишлаб чиқаришни техник қайта қуроллантиришга сарфланадиган маблағларни солиққа тортишнинг алоҳида тизимлари қўлланилади. Мисол учун, Францияда техник қайта қуролланишга сарфланадиган маблағларга солинадиган солиқлар жуда ҳам паст. Германия ва Францияда қўшимча иш ўринларини яратиш учун қилинган харажатларга махсус солиқ имтиёзлари киритилган¹.

Республикамизда ҳам иқтисодий ривожланишни тартибга солиш мақсадида солиқ имтиёзлари тизимидан кенг қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ чет эл инвестицияси билан ташкил этилган, импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарадиган ишлаб чиқариш корхонаси даромади (фойдаси) ишлаб чиқаришни бошлагандан 5 йил муддатгача солиқлардан озод этилади. Агар, ишлаб чиқариш хажмининг 25% дан ортиғини болалар ассортиментидagi товарлар ташкил этса ва корхона устав фондида чет эл капитали улуши 50%

¹ Экономист. 1992. №10. стр. 37

дан ортиқ бўлса 2 йилгача солиқлардан озод этилади. Қишлоқ жойларда ва аҳоли пунктлари ҳудудида янги ташкил этилган халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар ишлаб чиқаришни бошлагандан то 3 йил муддатгача солиқлардан озод этилади. Умумий ишчилар сонининг 75%дан кам бўлмаган қисми ўрта мактаб ўқувчиларидан ва касб-хунар ўқув юртлари ўқувчиларидан ташкил топган юридик шахсларнинг даромадлари(фойда) солиқлардан озод этилади.

Экологияга, соғломлаштириш ва хайрия фондларига, маданият муассасаларига, халқ таълими ва соғлиқни сақлашга бадаллар тўлаш ҳисобига даромадни(фойдани) солиққа тортишни камайтириш шаклидаги имтиёзлар ҳам мавжуд.

Республика минтақаларига хорижий сармоялар ва замонавий технологиялар жалб этилиши рағбатлантирилишини кучайтириш, хорижий инвесторлар ҳамда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун кафолатлар ва имтиёзлар тизимини янада мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги **“Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”**ги ПФ-4434-сон Фармони қабул қилинди. Ушбу фармонга кўра хорижий инвесторнинг пул шаклидаги улуши **5 миллион АҚШ долларидан кам бўлмаган** янгидан ташкил этилаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатидан ўтган санадан бошлаб **10 йил** мобайнида солиқ қонунчилигида ўзгаришлар юз берган ҳолларда, юридик шахслардан олинadиган **фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, шунингдек Республика йўл ҳамда Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармаларига мажбурий ажратмалар** тўлашнинг мазкур корхоналар давлат рўйхатидан ўтиш санасида амал қилган меъёрлари ва қоидаларини қўллашга ҳақли эканликлари белгилаб берилди.

Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун кафолатлар, имтиёзлар ва афзалликлар тизими кўлами янада кенгайтирилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги **ПФ-3594-сон Фармонида кўзда тутилган солиқ имтиёзлари** авваллари 8 та тармоқ фаолиятига тегишли бўлган бўлса, ушбу Фармон билан 2012 йилнинг II чорагидан бошлаб, хорижий инвестициялар учун имтиёзлар **20 та** йўналишдаги иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган чет эл инвестиция иштирокидаги корхоналарга татбиқ этиладиган бўлди.

Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган иқтисодиёт тармоқлари корхоналари инвестициялар ҳажмидан келиб чиқиб, **фойда солиғи, мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлови, шунингдек Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилиш кўринишида** солиқ имтиёзлари берилган.

Тўғридан-тўғри хусусий хорижий жалб қилинган инвестициялар ҳажми: 300 минг АҚШ долларидан 3 млн. АҚШ долларигача бўлганда – 3 йил муддатга;

3 миллиондан 10 млн. АҚШ долларигача бўлганда - 5 йил муддатга;

10 млн. АҚШ долларидан ортиқ бўлганда - 7 йил муддатга солиқ имтиёзларидан фойдаланиши мумкинлиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги ПҚ-1754-сонли қарорига асосан 1) қишлоқ жойлардаги маҳаллалар ҳудудида маиший хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи якка тартибдаги тадбиркорлар (сартарошлар, тикувчилар, пойафзал, маиший техникани таъмирлаш бўйича уста ва бошқалар) қатъий белгиланган солиқ тўлашдан 3 йил муддатга; 2) қишлоқ жойларда якка тартибда уй-жой қурилиши асосида барпо этилаётган массивларда ташкил қилинаётган кирхоналар хизматларини кўрсатадиган микрофирмалар, кичик корхоналар ва якка тартибдаги

тадбиркорлар тегишли равишда ягона солиқ тўлови ҳамда қатъий белгиланган солиқ тўловини тўлашдан 5 йил муддатга озод этилди.

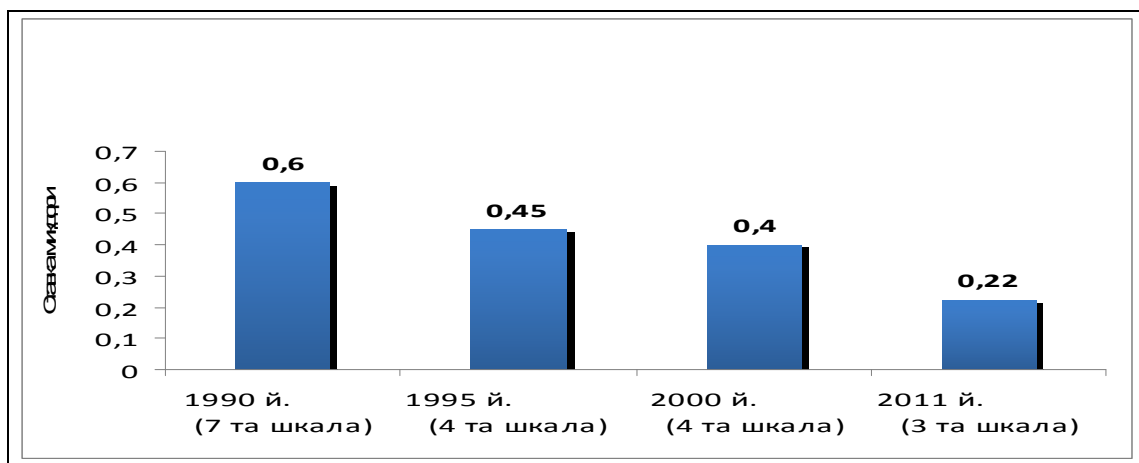
Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 5 сентябрдаги ПФ-4469-сонли Фармонига асосан Оилавий бизнесни юритишга кенг йўл очиб бериш мақсадида оилавий корхоналар ўзи ишлаб чиқарган халқ бадий хунармандчилиги ва амалий санъати буюмларини реализация қилишдан олинган тушум бўйича ягона солиқ тўловини тўлашдан 2014 йил 1 январгача озод қилинди.

Давлатимиз Рахбари томонидан белгилаб берилган ишбилармонлик муҳитини тубдан яхшилаш, тадбиркорлик субъектлари учун қулай имконият ва шарт-шароитлар яратиш вазифаларидан, шунингдек солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишларидан келиб чиқиб, уни мунтазам равишда такомиллаштирилиб борилмоқда.

8.4. Иқтисодий тартибга солишда солиқ тизимини такомиллаштириш

Мамлакатимиз мустақиллиги қўлга киритилган дастлабки даврдан бошлаб жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юқини камайтириш, уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш муҳим устувор вазифалардан бири бўлиб келмоқда. Мазкур йўналишда олиб борилган тадбирлар натижаларини қуйидаги 8.4.1-расмдан кўришимиз мумкин.

Республикада аҳоли бандлигини ошириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўналишида олиб борилган иқтисодий ислохотлар натижасида бир неча юз минглаб янги иш жойлари яратилди. Шу каби аҳоли даромадларини кўпайтириш мақсадида жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи юқори ставкаси 2006 йилги 29 фоиздан 2010 йилга 22 фоизгача пасайтирилишига қарамасдан, солиқ тушумлари мос равишда 567,7 млрд.сўмдан 1594,0 млрд.сўмга ёки 2,8 бараварга ошганлигини қуйидаги 8.4.2-расмдан кўришимиз мумкин.

8.4.1-Расм. Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи шкаласининг ўзгариши ва максимал ставкасининг пасайтирилиши¹

Мамлакатимиз солиқ тизимида жисмоний шахслар даромадларини ягона ставкада солиққа тортиш ўзининг бир қанча афзалликларига эга:

- солиқни ҳисоблаш тартиби имкон қадар осонлашади;

- жисмоний шахсларнинг кўпроқ даромад топишга бўлган мойиллиги кучаяди ва реал даромадларини оширишга бўлган интилишлари ортади. Бу эса, жисмоний шахсларнинг меҳнат қилишга қизиқиши, ишсизлар сонининг камайиши ҳамда турмуш даражасини кўтаришга солиқ воситасида рағбат бериш имконини беради;

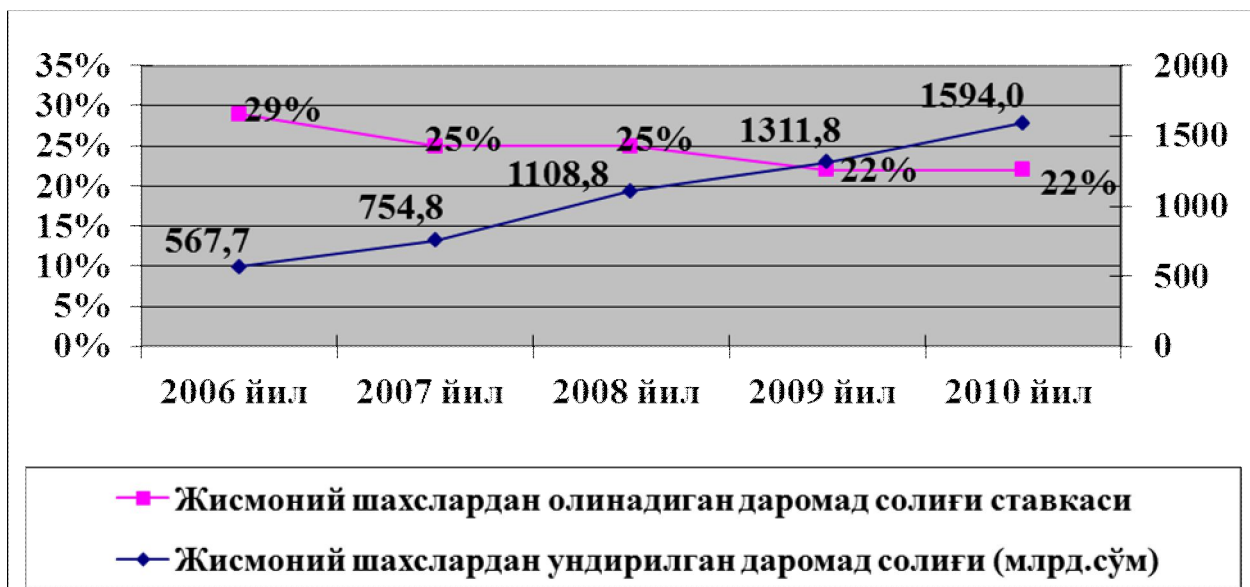
- яширин тарзда даромад топаётган жисмоний шахсларга даромадларини очик-ойдин ошкор этиш имкониятини беради, улар солиқ ставкаси пастлиги ҳисобига солиқдан чўчимайдилар;

- бу ставка ҳамма жисмоний шахслар учун бир хил бўлишини белгилайди. Бозор иқтисодиёти шароитида барча жисмоний шахслар тенг ҳуқуқли бўлгани учун солиқ солинишида ҳам тенг бўлиши лозим;

- давлат солиқ хизмати органлари томонидан жисмоний шахслар даромад солиғи бўйича солиқдан қочиш ва бўйин товлаш бўйича қилинадиган маъмурий харажатлар тежалади;

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари

- энг асосийси, бундай тизим барча жисмоний шахсларга тушунарли бўлиб, турли ноаниқликлар барҳам топади, улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладилар.

8.4.2-Расм. Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкаси ва ундирилган солиқ суммасининг 2006-2010 йиллар давомида ўзгариш динамикаси¹

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи тартибини такомиллаштириш масалаларидан бири бўлган солиққа тортилмайдиган миқдорнинг жорий этилиши аҳолидан олинадиган даромад солиғи тартибини давр талабига мос ҳолда такомиллаштиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади.

Жисмоний шахслар даромадларини декларация усулида солиққа тортишда, ривожланган давлатлар тажрибасидан фойдаланган ҳолда, жами йиллик даромаддан ушбу даромадни олиш билан боғлиқ бўлган харажатларни, бюджетга тўланган бошқа солиқ ва тўловларни чиқариб ташлаш лозим.

Республикаимиз солиққа тортиш амалиётида жисмоний шахсларнинг иш ҳақи шаклидаги даромадларини солиққа тортишда уч босқичли ставкалардан икки босқичлисига ўтиш ва аста-секин ягона ставка жорий этиш лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Ҳозирги пайтда ягона ставка қўлланилаётган мамлакатлар амалиётида бу механизм ўзининг самарасини кўрсатмоқда.

Мамлакатимизда меҳнат шароитлари ўта зарарли, ўта оғир, зарарли ва оғир бўлган ишлаб чиқаришларда ишловчи ходимларнинг (аёлларнинг) даромадларига солиқ солишнинг амалдаги имтиёзли тартиби белгиланган. Уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш шаклидаги даромадларига белгиланган солиқ ставкаларини қайтадан кўриб чиқиш лозим. Бизнингча, оғир ва зарарли, ўта оғир ва ўта зарарли шароитларда ишловчилар учун имтиёзли солиқ ставкасига даромад солиғининг қуйи ставкаси ва ўрта ставкаси жорий этилиши мақсадга мувофиқ.

Жисмоний шахсларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш шаклидаги даромадларидан айрим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган харажатларни (масалан дори-дармон учун, медицина харажатлари) чегириш ва уларнинг йиллик даромадларини умумий декларациялаш тизимига тезроқ ўтказиш лозим.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини такомиллаштиришни иқтисодий муносабатлар билан ўзаро боғлиқ ва уйғунликда такомиллаштириш зарур. Чунки аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини ошириш уларнинг фаровонлигини ўстиришнинг ишончли йўлидир. Шу билан бирга, солиққа тортиладиган даромадларнинг ортиши бюджет манфаатларига ҳам тўлиқ мос келади.

Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикасида маҳаллий солиқларнинг ҳуқуқий асоси сифатида Солиқ кодексига қадар “Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида”ги Қонун (1993 йил май ойида қабул қилинган) хизмат қилар эди. Бу қонун Солиқ кодекси қабул қилингандан сўнг ўз кучини йўқотди, унинг асосий мазмуни эса кодексда ўз аксини топди. Бироқ, қайд этиш зарурки, “Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида”ги Қонунда маҳаллий солиқлар бўйича маҳаллий ҳокимиятларнинг солиқ ва бюджет ҳуқуқлари аниқ ёритиб берилган эди. Аммо, бу ҳолат Солиқ кодексига тўлиқ акс эттирилмаган, яъни бунда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича фақат уларни турларини кўрсатиш билан чекланган ва маҳаллий ҳокимиятларнинг

солиқ ҳуқуқлари мавҳум ҳолда қолган. Шу боисдан, бизнинг фикримизча, маҳаллий солиқларнинг ўрни ортиб борар экан, бу солиқларни жорий этиш, бекор қилиш ва амал қилиш ҳолатларини янада тўлароқ акс эттириш лозим. Бунинг учун Солиқ кодексининг 23-моддасига қўшимча киритиш ва унда маҳаллий ҳокимиятларининг солиқ ҳуқуқлари аниқ-равшан қилиб белгиланиши зарур, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, ер солиғи солиқ тўловларининг молиявий натижаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ундирилади, яъни ернинг физикавий, химиявий хусусияти ҳамда уларнинг жойланиши солиқларни белгилашда асос қилиб олинади. Аммо, қайд этиш жоизки, ҳозирга қадар республикамизда ерларнинг бонитети анча йиллар олдинги маълумотлар бўйича юритилмоқда. Шунинг эътиборга олиб ерларнинг бонитетини қайтадан объектив аниқлаш ва шу асосда солиқ ставкасини ҳам қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Солиқ тизимини такомиллаштириш, унинг бир қатор вазифаларини реал бажарилишига эришиб боришни ҳам ўз ичига олади. Булар қуйидагилар:

- солиқ юкини солиқ тўловчилар ўртасида тўғри тақсимлашга эришиш, шу билан бирга уни имкони борича камайтириш;
- солиқларнинг мазмунини солиқ тўловчиларга тўлиқ очиб берган ҳолда тушунтириш, уларда солиқ маданиятини шакллантириш ва уни ошириб бориш;
- солиқларни ихчамлаштириш, яъни уларни ягоналаштириш.

Солиқ тизимининг самарадорлигини оширишга қулайлик туғдирувчи омиллардан бири бу солиқ юкининг тўғри тақсимланганлиги ва имкони борича уни камайтиришдир. Солиқ юкини тўғри тақсимланганлиги иқтисодий ривожланишга олиб келади. Солиқ юкини иқтисодиёт тармоқлари бўйича, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар ўртасида тўғри тақсимланиши катта аҳамият касб этади

Мавжуд солиқ тизимини янада такомиллаштириш мақсадида қуйидаги бир қатор масалаларга эътибор беришни кучайтириш лозим:

- солиқларни жорий этиш ва уларни тўлаш тартибига илмий томондан ёндашишни кучайтириш;
- мамлакат иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда хорижий тажрибалардан унумли фойдаланиш;
- ихчамлаштирилган солиқлар амал қилиш доирасини кенгайтириш;
- солиқ соҳасидаги ҳар қандай ўзгаришларни солиқ тўловчиларга оммавий тарзда тушунтириб боришни кенг йўлга қўйиш;
- солиқ соҳасидаги қонунбузарликларнинг келиб чиқишига йўл қўймаслик, унга қарши қатъий курашиш;
- солиқ имтиёзларини, асосан, солиқ ставкаларини камайтириш эвазига эмас, балки бошқа хилдаги имтиёزلардан унумли фойдаланиш, хусусан тезкор амортизацияни қўллаш, солиқ кредитларининг миқдорини кўпайтириш каби воситаларни қўллаш орқали рўёбга чиқариш;
- қатъий ставкали солиқларни камайтириш, бу орқали тадбиркорларни ҳақиқий даромадидан келиб чиққан ҳолда солиқ ундириб олишни кучайтириш.

Давлатимиз Раҳбари томонидан белгилаб берилган ишбилармонлик муҳитини тубдан яхшилаш, тадбиркорлик субъектлари учун қулай имконият ва шарт-шароитлар яратиш вазифаларидан, шунингдек 2013 йил учун солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишларидан келиб чиқиб, бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Жумладан, солиқ ва бюджет сиёсатининг 2013 йилги йўналишлари асосида ўтган йилнинг декабрь ойида тадбиркорлар ва аҳоли учун солиқ юкини янада пасайтиришга, солиқ тизимини соддалаштиришга ва солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришга қаратилган **3 та муҳим** ҳужжат қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилга мўлжалланган асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ва солиқ-бюджет концепциясидан келиб чиқадиган солиқ соҳасидаги ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 25 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси-нинг 2013 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-1887-сонли

қарори билан тасдиқланди. **Солиқ юқини камайтириш борасида** 1) Тадбикорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича, шунингдек якка тадбикорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкаси ҳам энг кам иш ҳақининг йил бошидаги миқдоридан, яъни, йил давомида энг кам иш ҳақи миқдорининг ўзгаришидан қатъий назар 79590 сўмдан келиб чиққан ҳолда ҳисобланиши белгиланди;

2) Автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш бўйича пулли хизмат кўрсатувчи юридик шахслар томонидан тўланадиган қатъий белгиланган солиқ ставкалари *(Тошкент шаҳрида жойлашганларидан ташқари)* пасайтирилди. Жумладан:

- вилоят бўйсинувидаги шаҳарларда – ойига 1 м² учун ЭКИХнинг 0,06 баравари, яъни 4775 сўм 40 тийин (2012 йилда ЭКИХнинг 0,09 баравари бўлган);

- бошқа аҳоли пунктларида – ойига 1 м² учун ЭКИХнинг 0,04 баравари, яъни 3183 сўм 60 тийин миқдорида белгиланди (2012 йилда ЭКИХнинг 0,06 баравари бўлган).

Давлат бюджети барқарорлигини таъминлаш борасида 1) 2013 йилнинг 1 январидан бошлаб ихтисос-лаштирилган “Шаробсавдо” ҳудудий базалари учун чакана ва улгуржи товар айланмаси бўйича ягона солиқ тўлови ставкаси 5 фоиз миқдорида белгиланди. 2012 йилда «Шаробсавдо» ихтисослаштирилган улгуржи савдо базалари улгуржи савдо учун ягона солиқ тўловини 5 фоизли ставкада, чакана савдо учун эса, турғун савдо шохобчасининг жойлашган жойига қараб 1 фоиздан 4 фоизгача ставкани қўллар эдилар. Эндиликда, «Шаробсавдо» базалари улгуржи ва чакана савдо фаолияти учун бир хилда, яъни 5 фоизли ставкада солиқ тўлайдиган бўлдилар. 2) Республикада ишлаб чиқариладиган акциз ости товарлари учун **акциз солиғи ставкаси индексация қилинди.**

Яъни акциз солиғи ставкаси:

— **табiiй вино учун 5 фоизга** *(1 дал тайёр маҳсулотга акциз солиғи 5 230 сўм қилиб белгиланди);*

- **қувватлантирилган вино учун 15 фоизга** (1 дал тайёр маҳсулотга акциз солиғи 5 728 сўм);
- **спирт учун 15 фоизга** (1 дал спиртга акциз солиғи 3031 сўм);
- **коньяк, ароқ ва бошқа алкоголь маҳсулотлари учун 20 фоизга** (1 дал тайёр маҳсулот учун 26 160 сўм, ҳажмида этил спирти улуши 40 фоиздан юқори бўлганлари учун 43 105 сўм);
- **пиво учун 15 фоизга** (1 дал тайёр маҳсулот учун 2 975 сўм);
- **филтрли ва филтрсиз сигаретлар ҳамда папирослар учун 25 фоизга** (1 000 дона филтрли сигаретлар учун 13 424 сўм, филтрсиз сигаретлар ҳамда папирослар учун 6 479 сўм);
- **ўсимлик (пахта) ва техник ёғ учун 10 фоизга** индексация қилинди (яъни, 1 тонна ўсимлик ёғи учун 796 059 сўм, техник ёғ учун 437 899 сўм миқдоридан белгиланди). Шунингдек, алкоголь маҳсулотларини улгуржи ва чакана сотиш нархларининг қатъий минимал миқдорлари оширилди.
- 1 литр тайёр маҳсулот учун минимал нарх қуйидагича белгиланди:
- **Улгуржи-сотиш нархлари:**
 - Ароқ ва бошқа алкоголь ичимликларга – 6250 сўм (2012 йилда – 5000 сўм);
 - Вино учун – 2750 сўм (2012 йилда – 2200 сўм).
- **Чакана нархлар:**
 - Ароқ ва бошқа алкоголь ичимликларга – 7600 сўм (2012 йилда - 6100 сўм);
 - Вино учун – 3350 сўм (2012 йилда – 2700 сўм).
- 3) **Ер солиғи, жисмоний шахсларнинг мол–мулк солиғи** ставкалари ўртача **15 фоизга** ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ставкаси **20 фоизга** индексация қилинди.
- 4) **Транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ** ишлатганлик учун солиқ ставкаси **20 фоизга** оширилиб, бензин ва

дизель ёқилғисининг 1 литри учун 240 сўм миқдорида белгиланди (2012 йилда 200 сўм эди);

— Суюлтирилган газнинг 1 литри учун 165 сўм ва сиқилган газнинг 1 куб. метри учун 200 сўм миқдорида амалдаги ставкалар сақланиб қолинди.

— 5) Бюджетдан ташқари мақсадли жамғарма-ларга мажбурий ажратмалар ставкалари сақлаб қолинган ҳолда, **фуқароларнинг бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига суғурта бадали ставкаси** 2012 йилдаги 5,5 фоиз ўрнига **6 фоиз** қилиб белгиланди.

— 6) Уяли алоқа компанияларидан абонентлик рақамларидан фойдаланганлик учун олинадиган тўлов ойига **500 сўм** миқдорида белгиланди (2012 йилда 400 сўм эди).

2013 йилдан бошлаб эса **солиқ тўловчининг мол-мулки ҳисобидан ундириш** учун судларга мурожаат қилинадиган солиқ қарзларининг **энг кам меъёрлари** белгилаб берилди. Унга кўра, Солиқ кодексига солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш мажбурияти юклатилган **юримдик шахслар ва уларнинг қуйи тузилмалари** учун солиқ қарзлари **ЭКИХнинг 20 бараваригача** (яъни, 1 591 800 сўмгача), **жисмоний шахсларнинг** солиқ қарзлари **ЭКИХнинг 5 бараваригача** (яъни, 397 950 сўмгача) бўлган ҳолларда ушбу солиқ қарзларини мол-мулки ҳисобидан ундириш учун судларга мурожаат қилинмаслиги белгиланди.

Ушбу меъёрнинг киритилиши, бир томондан ҳозирда суд тартибида ундирилаётган унча катта бўлмаган солиқ қарзи бўлган солиқ тўловчиларнинг чиқимларини камайтирса, иккинчи томондан солиқ органларининг ушбу қарзларни ундириш бўйича харажатларини ҳам қисқартиради.

Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги ЎРҚ-343-сонли Қонуни билан Солиқ кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар: Солиқ кодексининг 50-моддасига киритилган ўзгартиришлар юримдик шахс хўжалик суди томонидан банкрот деб топилган тақдирда, тугатишга доир иш юримишнинг бутун даврида мол-мулк солиғи, ер солиғи,

шунингдек аввал ҳисобланган ва ундирилмаган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар бўйича пеня ва жарималар ҳисоблашни тўхтатиб турилишини назарда тутди. Президентимизнинг 2012 йил 18 июлдаги ПФ-4455-сонли Фармони билан корхона банкрот деб топилганда тугатишга доир иш юритиш даврида мол-мулк солиғи, ер солиғи, шунингдек аввал ҳисобланган ва ундирилмаган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича пеня ва жарималарни ҳисоблаш тўхтатиб турилиши белгиланган бўлиб, Кодексга киритилаётган ўзгартириш мазкур меъёрни амал қилишини мустаҳкамлайди.

Солиқ кодексининг 209–моддасига киритилаётган қўшимчага мувофиқ, мижозларнинг ҳисобрақамларига банклар томонидан электрон масофали хизмат кўрсатиш бўйича хизматларни молиявий хизматлар жумласига киритишни ва ушбу хизматларни қўшилган қиймат солиғидан озод қилинишини назарда тутди.

Солиқ кодексининг 266-267-моддаларига киритилган ўзгартиришлар юридик шахсларнинг мол-мулк солиғининг солиқ солиш объектидан ҳамда солиқ солиш базасидан номоддий активларни чиқарилишини назарда тутди. **Солиқ кодексининг 296, 297, 300–моддаларига** киритилган ўзгартиришлар барча юридик шахслар учун ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг ягона тартибини жорий этиш мақсадида, балансида ижтимоий инфратузилма объектлари бўлган солиқ тўловчилар солиқ солинадиган базани ижтимоий инфратузилма объектларини таъминлаш учун ҳақиқатда сарфланган харажатлар суммасига камайтириш тартибини бекор қилишни назарда тутди. Натижада, маҳаллий бюджетларнинг даромадлар базасининг мустаҳкамланиши таъминланади. **Солиқ кодексининг 312 ва 316-моддаларига** киритилган ўзгартиришлар Президентимизнинг 2012 йил 18 июлдаги ПФ-4455-сонли Фармони талабларидан келиб чиққан ҳолда **умумбелгиланган солиқларни тўловчи микрофирмалар ва кичик корхоналарни (акциз тўланадиган**

маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи ва ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ солинадиган фойдали қазилмаларни қазиб олувчилардан ташқари) бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ва Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўловчилар тоифасидан чиқарилишини назарда тутди.

Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 29 декабрдаги ЎРҚ-345-сонли Қонуни билан Солиқ кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар: Мазкур қонун билан ҳам бир қатор қонун ҳужжатларига, шу жумладан Солиқ кодексининг 11 та моддасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу ўзгартириш ва қўшимчалар 2012 йилда янги таҳрирда қабул қилинган «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонун, «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонун, шунингдек ишбилармонлик муҳитини тубдан яхшилаш борасида Президентимизнинг Фармонлари асосида тадбиркорлар учун яратилган имтиёз ва қулайликларни Солиқ кодекси меъёрларига мувофиқлаштириш мақсадида киритилди.

Юқоридаги фикрлар асосида айтиш мумкинки, солиқ тизимини янада такомиллаштириш фақатгина унинг самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

Асосий тушунча ва атамалар

Бюджет, бюджет тизими, давлат бюджети. маҳаллий бюджет, солиқлар, солиқларнинг вазифалари, солиқ юки, солиқ имтиёзи, солиқ органлари, иқтисодий ўсиш.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Давлат бюджети нима ва у қандай вазифаларни бажаради?
2. Бюджет орқали давлат иқтисодиётга қандай таъсир кўрсатади?
3. Солиқлар ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги алоқадорликларни тушунтириб беринг?

4. Солиқларнинг вазифалари нималардан иборат?
5. Солиқ имтиёзлари иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш усули ва воситаси эканлигини тавсифлаб беринг?
6. Тезлаштирилган Амортизацияни шаклидаги имтиёзлар мазмунини ёритиб беринг?
7. ИТТЛИ ни рағбатлантиришда қандай солиқ усуллари ва шакллари мавжуд?
8. Ўзбекистонда асосий солиқ имтиёзларини санаб ўтинг.
9. Ўзбекистонда бюджет-солиқ воситалари орқали иқтисодиёт давлат томонидан қандай тартибга солинишини тушунтириб беринг.
10. Ўзбекистонда бюджет даромадлари ва харажатлари нималардан иборат?
11. Ўзбекистонда солиқ юкини камайтириш учун қандай чора-тадбирлар амалга оширилмоқда?
12. Ўзбекистонда бюджет тизимни такомиллаштириш учун қандай чора – тадбирлар амалга оширилмоқда?

9-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ПУЛ-КРЕДИТ ВОСИТАЛАРИ

9.1. Пул ва пул муомаласи, пулга бўлган талаб ва пул таклифи

Пул – умумий эквивалент ролини ўйновчи товардир. Пул — бу ҳамма товарларни сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган, умумий эквивалент ролини ўйновчи махсус товардир.

Пулнинг моҳиятини тўлароқ тушуниш учун унинг қуйидаги **асосий вазифаларини** кўриб чиқамиз: 1) қиймат ўлчови; 2) муомала воситаси; 3) бойлик тўплаш воситаси; 4) тўлов воситаси.

Товар алмашув қийматининг пул билан ифодаланиши унинг нархини англатади. Товарнинг алмашув қийматини ўлчаш учун муайян миқдордаги пул материални бирлик қилиб олиш зарур. Бундай бирлик **нархлар ўлчови (масштаби)** деб аталади. Пул муомаладан чиқарилганда **бойлик тўплаш** вазифасини бажара бошлайди. Натурал хўжалик шароитида бойлик тўплаш, жамғариш маҳсулот жамғариш шаклида амалга оширилган. Товар хўжалигининг ривожланиши бойлик тўплашнинг пул жамғариш шаклини келтириб чиқаради.

Товарлар насияга тўлов муддати кечиктириб сотилганда, пул **тўлов воситаси** вазифасини бажаради. Пулнинг бу вазифаси товар муомаласи доираси билан чекланмай, пул қарз берилганда, рента ва солиқларни тўлашда ҳам тўлов воситаси вазифасини бажаради. Қоғоз пуллар, вексел ва банкнотлар — пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифасидан келиб чиққан.

Пулнинг ўз вазифаларини бажариш жараёнидаги тўхтовсиз харакати пул муомаласи дейилади.

Мамлакат пул тизимининг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- 1) миллий пул бирлиги (сўм, доллар, иена, фунт стерлинг, марка ва ҳ.к.);
- 2) нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қоғоз, танга ва кредит пуллар тизими;

3) пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими;

4) пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

Пул муомаласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади. **Нақд пул муомаласида** банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. **Нақд пулсиз ҳисоблар** чеклар, кредит карточкалари, векселлар, аккредитивлар, тўлов талабномалари ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг ҳаммаси **пул агрегати** деб юритилади. **Муомалада мавжуд бўлган пул массаси** нақд ва кредит пулларни қўшиш йўли билан аниқланади.

Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Муайян даврда (масалан, бир йил давомида) сотилиши ва сотиб олиниши лозим бўлган товарлар суммаси.

2. Пул бирлигининг айланиш тезлиги.

3. Кредитнинг ривожланганлик даражаси, пулдан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олганда, муомала учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\dot{I}_i = \frac{\dot{O}_a - \dot{O}_e + \dot{O}_o}{A_o},$$

бу ерда:

P_m — муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори;

T_b — сотилиши лозим бўлган товарлар суммаси (товарлар миқдори × нархи);

X_k — кредитга сотилган товарлар суммаси;

X_r — тўлаш муддати келган товарлар ва хизматлар ҳамда бошқа тўловлар суммаси;

A_r — пулнинг айланиш тезлиги.

Пул миқдорига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб, пул муомаласининг қуйидаги қонунига таъриф бериш мумкин: **бошқа**

шароитлар ўзгармай қолганда, муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори сотишга чиқариладиган товарлар суммасига тўғри муносиб, пулнинг айланиш тезлигига тескари муносибдир.

Миллий иқтисодиётда давлатнинг, тижорат банклари ва бошқа молиявий муассасаларнинг мажбуриятлари пул сифатида фойдаланади. Пул операцияларининг асосий кўпчилик қисми нақд пулсиз, чеклар ва унга тенглаштирилган молиявий активлар ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли муомалада бўлган пул миқдорини ҳисоблаш учун “ $M_1 \dots M_n$ пул агрегатлари” ёки “таркибий қисми” тушунчасидан фойдаланилади. **Барча пул агрегатлари йиғиндиси ялпи пул массаси ёки ялпи пул таклифини ташкил қилади.**

Бизнинг республикамызда умумий пул миқдори қуйидаги (таркиб)лар асосида ҳисобланади:

M_0 — муомаладаги нақд (қоғоз ва металл) пуллар.

$M_1 = M_0 +$ аҳолининг жорий ҳисоб варақларидаги пул қолдиқлари, корхоналарнинг ҳисоб варақларидаги пул маблағлари, банклардаги талаб қилиб олиш мумкин бўлган пул омонатлари.

$M_2 = M_1 +$ тижорат банкларидаги муддатли омонатлар ва жамғарма ҳисоб варақларидаги пуллар, ихтисослаштирилган молиявий муассасалардаги депозитлар ва бошқа активлар. Мазкур агрегат таркибига кирувчи пул маблағларини бевосита бир шахсдан бошқа бирига ўтказиш ҳамда айирбошлаш битимларида фойдаланиш мумкин эмас. Улар, асосан, жамғариш воситаси вазифасини бажаради.

$M_3 = M_2 +$ банк сертификатлари + аниқ мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Демак, пул массасининг ҳар бир алоҳида агрегати ўзининг ликвидлиги даражасига кўра фарқланади. **Ликвидлик — бу турли активларнинг ўз қийматини йўқотмасдан (энг кам харажатлар асосида) тезлик билан нақд пулга айлана олиш қобилиятидир.**

Пул бозори — бу мамлакатдаги пул миқдори ҳамда фоиз ставкасининг турли даражаларида пул маблағларига бўлган талаб ва пул таклифининг ўзаро нисбатини ифодаловчи механизм.

Пул таклифи — бу бозорда пул сифатида муомалада бўлган турли хил молиявий маблағлар, яъни пул агрегатлари йиғиндиси ҳисобланади.

Мамлакатдаги пул таклифи, асосан, Марказий банк томонидан тартибга солинса-да, у иқтисодиётдаги барча таклифни қамраб ололмайди. Чунки бу жараёнга уй хўжалиги хатти-ҳаракати ҳамда тижорат банкларининг сиёсати ҳам таъсир кўрсатади.

9.2. Кредит ва банк тизимининг вазифалари

Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга муҳтож бўлиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлари учун маълум муддатга, фоиз тўловлари билан қайтариш шарти билан қарзга бериш муносабатларини ифодалайди.

Пул шаклидаги капитал ссуда капитали дейилса, унинг ҳаракати кредитнинг мазмунини ташкил қилади.

Кредит муносабатлари икки субъект ўртасида, яъни пул эгаси (қарз берувчи) ва қарз олувчи ўртасида юзага келади.

Кредит ресурсларининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- 1) корхоналарнинг амортизация ажратмалари;
- 2) маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари;
- 3) корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари;
- 4) корхоналар фойдаси. Улар давлат бюджети ва кредит тизими билан ҳисоб-китоб қилингунча, шунингдек, унинг тегишли қисми корхона эҳтиёжлари учун фойдаланилгунча банкдаги ҳисобларида сақланади;
- 5) банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари;

б) аҳолининг бўш пул маблағлари.

Кредитнинг бир қатор вазифалари мавжуд:

Биринчидан, кредит қайта тақсимлаш вазифасини бажаради. Унинг ёрдамида корхоналар, давлат ва аҳолининг бўш пул маблағлари ссуда фонди шаклида тўпланиб, кейин бу маблағлар кредит механизми орқали иқтисодий тармоқлари эҳтиёжларини ҳисобга олиб қайта тақсимланади.

Иккинчидан, кредит пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (вексель, чек, сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик амалиётига жорий этиш вазифасини бажаради.

Учинчидан, кредит нақд пуллар ўрнига кредит пулларни ривожлантириш ва пул муомаласини жадаллаштириш билан муомала харажатларини тежаш вазифасини бажаради.

Тўртинчидан, кредит ссуда фондининг ҳаракати (қарз бериш ва қарзни ундириш) орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш вазифасини бажаради.

Бешинчидан, кредит ўз муассасалари орқали иқтисодий субъектлар фаолияти устидан назорат қилиш вазифасини бажаради.

Ниҳоят, кредитнинг ўзига хос вазифаси — иқтисодий тартибга солишдир. Бунда кредит учун фоиз ставкаларини табақалаштириш, давлат томонидан кафолатлар ва имтиёзлар бериш каби усуллардан фойдаланилади.

Кредит турли шаклларда амалга оширилади. Тарихий тараққиёт давомида кредитнинг икки — пул ва товар шаклларида фойдаланиб келинган. Ҳозирги вақтда мамлакат ички айланмасида банк, тижорат, давлат, истеъмол ва халқаро кредит шакллари ўз ичига олувчи пул кредитидан кенг фойдаланилади.

Банк кредити — пул эгалари (банклар ва махсус кредит муассасалари) томонидан қарз олувчилар (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги сектори)га пул ссудалари шаклида берилувчи кредит. Банк кредити йўналиши, муддати ва кредит битимлари суммаси бўйича чекланмайди. Унинг фойдаланиш соҳаси ҳам жуда кенг, товар муомаласидан тортиб капитал жамғарилишигача хизмат қилади.

Хўжаликлараро кредит — бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилувчи кредит. У корхоналарнинг капитал қурилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатлари, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўғинлари билан муносабатларига хизмат қилади.

Тижорат кредити — корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредити. Тижорат кредити, аввало, тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида берилади.

Истеъмол кредити — хусусий шахсларга, биринчи навбатда, узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари (мебель, автомобиль, телевизор ва бошқалар) сотиб олиш учун маълум муддатга берилладиган кредит. У чакана савдо магазинлари орқали товарларнинг ҳақини кечиктириб тўлаш билан сотиш шаклида ёки истеъмол мақсадларида банк ссудалари бериш шаклида амалга оширилади. Истеъмол кредитидан фойдаланганлик учун анча юқори фоиз ундирилади.

Ипотека кредити — кўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилувчи кредит. Бундай ссудалар бериш воситаси, банклар ва корхоналар томонидан чиқариладиган ипотека облигациялари ҳисобланади.

Давлат кредити — давлат пул маблағлари қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари бўлиб чиқадиган кредит муносабатларининг ўзига хос шакли. Давлат кредити маблағлари манбаи бўлиб, давлат қарз облигациялари хизмат қилади. Давлат кредитнинг бундай шаклидан, аввало, давлат бюджети камомадини қоплаш учун фойдаланилади.

Халқаро кредит — ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракатини намоён этувчи шакли. Халқаро кредит товар ёки пул (валюта) шаклида берилади. Кредитор ва қарз олувчилар банклар, хусусий фирмалар, давлат, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳисобланади.

Сўнгги вақтларда кредитлашнинг лизинг, факторинг, форфейтинг, траст каби шакллари кенг ривожланиб бормоқда.

Лизинг — бу кредитнинг пулсиз шакли бўлиб, одатда, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа моддий бойликларни кейинчалик фойдаланувчилар томонидан мунтазам равишда ҳақ тўлаб бориб, сотиб олиш шарти билан узок муддатли ижарага беришдан иборат. Лизинг бўйича битимлар 1 йилдан то 10 йилга қадар тузилиши мумкин. Одатда, ишлаб чиқариш воситаларини уларнинг эгалари бевосита эмас, балки махсус лизинг компаниялари орқали ижарага берадилар.

Факторинг — бошқа иқтисодий субъектларнинг қарздорлик бўйича мажбуриятларини сотиб олиш ёки қайта сотиш муносабатлари. Бунда банк корхоналарнинг «дебиторлик ҳисоб варақалари»ни ўзи учун фойдали шартлар асосида нақд пулга сотиб олади, кейин эса бу қарзларни қарздордан ундириб олади.

Форфейтинг — факторинг муносабатларининг узок муддатли шакли. Бунда қарздорлик бўйича ҳуқуқларни сотиб олган банк уларни одатда 1-5 йил вақт ўтгандан сўнг ундириши мумкин бўлади.

Траст — бу мижозларнинг капиталларини бошқариш бўйича операциялар мажмуи.

Кредит бериш қуйидаги тамойилларга асосланади:

- ссуда беришнинг мақсадли тавсифи;
- кредитнинг расмийлаштирилган муддатда қайтарилиши;
- ссуданинг моддий таъминланганлиги ва тўловлиги.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини таъминлашда банклар муҳим роль ўйнайди. Банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасадир. Банклар фаолиятининг асосий томонларидан бири кредит муносабатларига хизмат қилиш бўлиб, улар кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади. Банклар тизими, одатда, икки босқичли бўлиб, ўз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларнинг тармоқ отган шахобчаларини олади.

**Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг асосий
кўрсаткичлари(йил охирига)¹**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Банклар сони	бир	28	30	30	31	30	29
Шу жумладан:							
Давлат банклари	бир	3	3	3	3	3	3
Хорижий капитал иштирокидаги банклар	бир	5	5	5	5	5	4
хусусий банклар	бир	10	11	10	10	9	9
Банк бўлимлари сони	бир	8 224	8 639	9 069	9 293	9 486	9551

Давлат банки мамлакат пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади.

Давлат банки Марказий банк ҳисобланади. Марказий банк қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) бошқа банк муассасаларининг мажбурий захираларини сақлайди. Бу захиралар пул таклифини бошқариш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Марказий банк мамлакатнинг расмий олтин-валюта захираларини сақлаш вазифасини ҳам бажаради;

2) чекларни қайд (инкассация) қилиш механизмини таъминлайди ва банклараро ҳисоб-китобларни амалга оширади, уларга кредитлар беради;

3) давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади;

4) барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар устидан назоратни амалга оширади;

5) халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди;

6) пул таклифи устидан назорат қилиш масъулиятини ўз зиммасига олади, миллий валютани муомалага чиқаради. Иқтисодиётнинг эҳтиёжларига мос равишда пул муомаласини тартибга солади.

Ўзбекистон Марказий банки ўзининг асосий вазифаларини бажариш билан бир қаторда, банк хизматларини эркинлаштиришга қаратилган сиёсатни ҳам олиб боради. Банк томонидан пул-кредит сиёсатининг

¹ Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012 год. - Т.: ЦЭИ, 2013. - Стр. 42.

воситалари сифатида очик бозорда қимматли қоғозлар операцияси, ички валюта бозоридаги операциялар, қайта молиялаштириш ставкаси ва тижорат банкларига мажбурий захира талаблари воситалари ҳам ишга солинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида банклар ва корхоналар тенг ҳуқуқли шериклар сифатида чиқади. Кредит беришда фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг янги сифат даражасига эришишини таъминлайдиган тадбирларга устунлик берилади.

Банклар ўз тасарруфидаги ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги учун моддий жиҳатдан масъул ҳисобланади ва шу сабабли кредит-пул операциялари кўпроқ уларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдалилиги ва самарадорлигига қараб берилади.

Тижорат банклари ўзларининг хўжалик мавқеига кўра акционерлик типидagi муассасалар ҳисобланади. Ҳуқуқий мавқеига кўра, фаолиятнинг бирон-бир турига хизмат кўрсатувчи, ихтисослашган ёки миллий банк бўлиши мумкин.

Халқ банки — мамлакатда омонат ишларини ташкил этиш, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш ва аҳоли учун касса вазифасини амалга ошириш, аҳолига шахсий эҳтиёжларга кредит бериш каби операцияларни амалга оширади.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки экспорт-импорт операцияларини бевосита амалга оширувчи корхона ва муассасаларга кредит беради, қўшма корхоналарга кредит беришда қатнашади, йиғма валюта режасининг ижроси, валюта ресурсларидан тежаб фойдаланишини назорат қилади, шунингдек, ташқи иқтисодий операцияларга оид ҳисоб-китобларни ташкил қилади ва амалга оширишни таъминлайди.

Тижорат банклари тизимида тор ихтисослашуви бўйича инвестицион ва ипотека банкларини ажратиб кўрсатиш лозим.

Инвестицион банклар — махсус кредит муассасалари бўлиб, облигация ҳамда қарз мажбуриятлари бошқа турларини чиқариш йўли билан узок

муддатли ссуда капиталини жалб қилади ва уларни мижозлар (асосан, давлат ва тадбиркорлар)га тақдим қилади.

Инвестицион компаниялар ўзларининг қимматли қоғозларини чиқариш йўли билан ҳуқуқий инвесторлар пул ресурсларини тўплайди ва уларни корхона (миллий ва чет эл)лар акция ва облигацияларига жойлаштиради. Бундай компаниялар тўлиқ инвесторлар манфаатини ифодалайди ва уларнинг асосий мақсади қўйилган капитал ҳисобига фойда олиш ҳисобланади.

Ипотека банклари - бу кўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига узоқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муасасалари. Ипотека банкининг ресурслари ўзларининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади. Олинган ссудадан уй-жой ва бошқа иншоотлар қуриш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади.

9.3. Пул-кредит сиёсати воситаларининг иқтисодиётни тартибга солишдаги роли

Давлатнинг кредит тизими устидан ҳам маълум назорат ўрнатиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бунинг учун пул эмиссия қилиш ҳуқуқига эга бўлган ва пул муомаласини тартибга соладиган Марказий Банк ташкил этилган. Бундан ташқари, давлат ихтиёрида бир қанча ихтисослашган банклар бўлиши лозим.

Оқибатда, ишбилармонларнинг банк операцияларини кредит ва молиявий тизим орқали тартибга солиш имконияти вужудга келади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида кредит-пул сиёсати соҳасида қуйидаги устувор йўналишларни амалга ошириш асосий вазифалар қилиб белгиланди:

- Марказий банк бошчилигида ҳамда кенг тармоқли мустақил тижорат ва хусусий банклар икки босқичли тизимини вужудга келтириш, республика ҳудудида йирик чет эл банкларининг бўлимлари ҳамда ваколатхоналарини очиш учун қулай шароитларни яратиш;

- барқарор пул муомаласини таъминлаш, кредит ва нақд пул эмиссияси, жами пул массасининг асоссиз ўсишини кескин чеклаш;

- Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлар ҳамда имкониятларни яратиш¹.

Ушбу устувор йўналиш ва чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадида “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Унинг асосида икки босқичли банк тизими амалда шаклланди. Марказий банк эмиссия банки бўлиб, унинг зиммасига бошқа ривожланган мамлакатлардаги марказий банкларга хос бўлган вазифалар юклатилди. Собиқ тармоқ доирасида иш юритувчи давлат банклари тугатилиб, Агросаноат банки ва саноат-қурилиш банки ихтисослаштирилган ҳиссадорлик-тижорат банкларига айлантирилди. Шунингдек, ташқи иқтисодий фаолият миллий банки тузилди ва у муваффақиятли иш олиб бормоқда.

Ҳозирги даврда, жаҳон банк амалиётида пулга бўлган талаб ва таклифни, хусусан, пул массаси, молия бозорлари ҳамда банк тизими ликвидлилигини самарали тартибга солишда очиқ бозордаги операциялар, ҳисоб ставкаси сиёсати, мажбурий захиралар сиёсати, валюта сиёсати каби бозор иқтисодиётининг бир қатор замонавий восита ва механизмлари кенг қўлланмоқда.

“Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Қонунда монетар сиёсатнинг: очиқ бозордаги операциялари; Марказий банкнинг ҳисоб операциялари; Марказий банкнинг операциялари бўйича фоиз ставкалари; мажбурий резерв талаблари ва Марказий банкнинг қайта молиявий таъминлаш каби воситалари қайд этилган.

Пул-кредит сиёсатининг воситалари - Марказий банк томонидан пулга бўлган талаб ва таклифни тартибга солиш ҳамда пул-кредит сиёсатини

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995 й. 21-22-бетлар.

амалга ошириш механизмидир. Ўз навбатида, ушбу воситалар бевосита ва билвосита турларга бўлинади. Бевосита воситалар – Марказий банк томонидан тижорат банкларига нисбатан фоиз ставкалари ёки кредит миқдорини белгилаш ва чеклашдан иборат бўлган маъмурий усуллардир. Билвосита воситалар эса – Марказий банк ва тижорат банклари ўртасида ихтиёрий равишда фойдаланиладиган, яъни бозор орқали пулга бўлган талаб ва таклифни ўзгартириш, муомаладаги пул массаси миқдори ва банкларнинг тўловга қобилиятлилигини тартибга солиш усулидир.

Бевосита воситаларга - фоиз ставкаларини чегаралаш, мақсадли кредитлар, ҳар бир банк учун кредитнинг юқори чегарасини белгилаш каби маъмурий усул ва чоралар киради. Улар бир қатор камчиликларга эга бўлиб, бозор иқтисодиёти шароитларига мос келмайди. Хусусан, улар ҳар бир банкка нисбатан қўлланувчи яқка тартибдаги назорат қилиш чораси бўлиб, молия бозорида рақобатни бўғиб қўяди, молия соҳасининг ривожланишини сусайтиради ва банкларнинг молиявий воситачилик ролини пасайтиради. Шунингдек, бир қатор банклар устидан назоратнинг ўрнатилиши натижасида алоҳида тармоқ ва ҳудудларда кредитлаштириш самарасини пасайтиради, катта миқдордаги молиявий маблағларнинг назорат қилиб бўлмайдиган соҳага, яъни хуфиёна иқтисодиётга ёки хорижга чиқиб кетишига олиб келади.

Билвосита воситаларга - очик бозордаги операциялар (давлатнинг ва Марказий банкнинг қимматли қоғозларини бирламчи бозорларда сотиш), иккиламчи бозордаги операциялар (бевосита олди-сотди ёки РЕПО операциялари), қайта молиялаш сиёсати, мажбурий захира талаблари, валюта сиёсати, кредит аукционлари, валюта своплари, векселларни қайта ҳисобга олиш механизми, ломбард ёки овердрафт механизмлари ва бошқалар киради. Улар бозор иқтисодиёти талабларига мос келади ва бевосита воситаларга нисбатан бир қатор афзалликларга эга. Жумладан, Марказий банкка пул-кредит сиёсати самарадорлигини ошириш, пул массаси, молия бозорини самарали тартибга солиш, давлатнинг кредитни тақсимлаш ва пул-кредит

орқали бошқариш жараёнларига аралашувини камайтириш, молия бозорининг ривожланиши ва кенгайишига, банкларнинг воситачилик ролини ошириш, капитал қўйилма ва молиявий жамғармалар ҳажмининг кўпайишига кўшимча қулайликлар яратади.

Марказий банк ўзининг ва давлатнинг қимматли қоғозларини, хорижий валюталарни эркин сотиш ва сотиб олиш, маблағларни депозитларга жалб қилиш ва қайтариш, мажбурий захира талаблари меъёрини ва қайта молиялаш ставкасини ўзгартириш орқали банкларнинг молиявий ҳолатига таъсир қилади (9.3.1-жадвал).

Марказий банк юқорида қайд этилган чора-тадбирларни амалга ошириш орқали муомаладаги ортиқча пул массаси ҳажмини иқтисодиёт учун зарур бўлган миқдоргача камайтиради. Пул массасининг камайиши ҳисобига инфляция даражаси пасаяди ва миллий валюта курсининг барқарорлиги ошади. Бу эса, хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолининг банк тизимига бўлган ишончининг тобора ошишига, мамлакатда жамғармалар ва иқтисодий фаолликнинг ўсиши, иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши ва макроиқтисодий барқарорликнинг мустаҳкамланишига қулай шарт-шароитлар яратади.

9.3.1-жадвал

Монетар сиёсат воситаларининг турлари

Бевосита воситалар	Билвосита воситалар
Фоиз ставкаларини чегаралаш	Очиқ бозордаги операциялар
Мақсадли кредитлар	Мажбурий захиралар
Ҳар бир банк учун кредитлаш миқдорини белгилаш	Векселларни қайта ҳисобга олиш механизми
Ҳар бир банк учун ҳисобга олиш меъёрларини белгилаш ва бошқалар	Қисқа муддатли депозитлар механизми
	Кредит аукционлари
	Ломбард ва овердрафт механизмлари
	Валюта своплари ва бевосита олди-сотди операциялари

Манба: жадвал Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, пул-кредит сиёсатини амалга оширишда билвосита воситалар ихтиёрий равишда қўлланилиши ва сонининг кўплиги жиҳатидан бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб

бериши билан бевосита воситаларга нисбатан афзаллиги яққол кўринмоқда. Шу боис ҳозирги пайтда жаҳоннинг энг тараққий этган давлатларида ҳам пул-кредит сиёсатининг билвосита воситаларини такомиллаштириш жараёнлари давом этмоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда монетар сиёсат соҳасида ҳам бир қатор ижобий натижаларга эришилди. Хусусан, инвестиция лойиҳалари ва давлат бюджети тақчиллигини Марказий банк кредитлари ҳисобидан молиялаштириш амалиётига чек қўйилди. Бу эса Марказий банк мустақиллигини оширди. Тижорат банкларининг бўш пул маблағларини Марказий банкнинг депозит сертификатларига ва махсус депозитларига жалб қилиш бўйича операциялар мунтазам равишда ўтказиб борилмоқда.

Марказий банкнинг облигациялари муомалага чиқарилди, муомаладаги ортиқча ликвидликни камайтиришнинг бозор механизмлари яратилди, инфляция ва фоиз ставкалари сезиларли даражада пасайтирилди. Амалдаги мавжуд алмашув курслари бирхиллаштирилиб, миллий валютанинг барқарорлиги таъминланди. Аҳолининг банклардаги омонатлари миқдори сезиларли даражада ўсди. 2003 йилда Халқаро жорий операциялар бўйича миллий валютанинг конвертация қилиниши таъминланиб, ХВФнинг VIII моддаси талабларига зид келувчи барча чекловлар олиб ташланди.

Умуман, 2003 йилда амалга оширилган қатъий монетар сиёсат миллий валюта барқарорлигини таъминлашга, инфляция даражаси ва фоиз ставкаларини янада пасайтиришга, пул бозорини ривожлантириш, валюта бозорини эркинлаштиришга ҳамда пул маблағларининг банкдан ташқари муомаласини қисқартиришга йўналтирилди. Ўз навбатида, 2003 йилда депозит операциялари пул таклифи ва банк тизими ликвидлигини тартибга солишда энг кўп қўлланилган восита бўлди.

Ўзбекистонда банк тизимини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси, ликвидлиги, яъни тўлов қобилиятини ошириш учун олдиндан чора-тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида молия-банк тизимини мустаҳкамлаш бўйича талай ишлар амалга оширилди. Оқибатда, сўнгги икки йилда тижорат банкларининг умумий капитали 2 баробар кўпайди. 2009 йилнинг ўзида етакчи банкларнинг низом жамғармаларини ошириш учун қўшимча равишда 500 миллиард сўмдан ортиқ давлат маблағлари ажратилди. Банкларимиз капиталининг етарлилик даражаси 23 фоиздан ошади. Мамлакатимизда 28 та тижорат банки “Фитч Рейтингс”, “Мудис” ва “Стандартэнд Пурс” каби етакчи халқаро рейтинг компанияларнинг “барқарор” деган юқори рейтинг баҳосини олишга муваффақ бўлди.

9.3.2-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг асосий кўрсаткичлари
(йил охирига)¹

Кўрсаткичлар	Ўлчов бир.	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Тижорат банклари активлари—жами	млрд. сум.	9 276,1	12 064,7	15703,1	20 739,5	27 453,3	35744,2
Кредит қўйилмалар қолдиғи	млрд. сум.	4 777,6	6 374,4	8 558,2	11 539,3	15 651,5	20391,9
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига берилган кредитлар	млрд. сум.	743,7	1 250,8	1 851,7	2 690,2	4 041,1	5345,8
Инвестицион лойиҳаларга кредитлар	млрд. сум.	1 162,2	1 534,1	2 402,2	3 252,0	4 390,9	5760
Банкларнинг муомалага чиқарилган карталари	тыс. шт.	3 711,0	4 505,8	6 058,9	7 909,4	8 276,5	9502,6
Банк карталарига хизмат қилувчи терминаллар сони	ед.	17 922	27 676	60 631	85 741	99 686	112712
Ўрнатилган банкомат ва инфокиоскалар	ед.	171	318	363	491	905	1417

¹ Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012 год.-Т.:ЦЭИ, 2013.-Стр.42.

Умуман, давлат банк-молия тизимининг барқарорлигини ошириш тижорат банкларини йирик инвестиция институтларига айлантириш орқали иқтисодиётни барқарор ва мутаносиб ривожланиши учун мустаҳкам шарт-шароит яратади.

Асосий тушунча ва атамалар

Пул, пулнинг вазифалари, муомала учун зарур бўлган пул миқдори, пул муомаласи, пул эмиссияси, кредит, кредитнинг турлари, банк кредити, банк, Марказий банк, тижорат банки, банк турлари, монетар сиёсат, монетар воситалар, халқаро кредит.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Пул нима ва у қандай вазифаларни ўтайди?
2. Пул муомаласи қонунини тушунтириб беринг.
3. Пул муомаласи давлат томонидан қандай тартибга солинади?
4. Пул эмиссияси нима ва у қандай назорат қилинади?
5. Кредит нима ва у қандай вазифаларни бажаради?
6. Кредит турларини изоҳлаб беринг.
7. Марказий банк қандай вазифаларни бажаради?
8. Монетар сиёсат нима?
9. Монетар воситалар орқали иқтисодиёт қандай тартибга солинади?
10. Ўзбекистонда пул-кредит воситалар орқали давлат иқтисодиётни қандай тартибга солмоқда?
11. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз давом этаётган шароитда Ўзбекистонда банк тизимини янада мустаҳкамлаш учун қандай чоратadbирлар амалга оширилмоқда?
12. Пул-кредит воситалар орқали давлат иқтисодиётни қандай тартибга солмоқда?

10-БОБ. ЖАМИЯТНИНГ ИЖТИМОЙ СОҲАСИ ВА УНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

10.1. Жамиятнинг ижтимоий соҳаси, унинг мазмуни ва ижтимоий ривожланишдаги роли.

Ижтимоий соҳа – бу аҳолини турмуш даражаси, ҳаёт тарзи ва уларнинг фаровонлиги билан бевосита боғлиқ бўлган тармоқлар, корхоналар мажмуидир. У ўзида хизматлар соҳасининг барча тармоқларини (таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, ижтимоий таъминот, уй-жой коммунал хизматлари, йўловчи ташиш транспортлари, алоқа) мужассамлаштиради.

Ушбу соҳа тармоқлари ва корхоналарининг бир қисми бевосита мустақил хўжалик юритувчи корхона ва ташкилотларга таълуқли бўлса, қолган қисми давлатга тегишли корхона ва ташкилотлар ҳисобланади. Унга мос тарзда, уларнинг таркиби ва ривожланиши хўжалик органлари ресурслари, давлат бюджети ресурслари ва давлат бюджетдан ташқари фондлари ҳисобидан молиялаштирилади. Ижтимоий соҳанинг давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлардан молиялаштириладиган қисмига давлат бевосита тартибга солиш таъсирини кўрсатади, қолган қисмига эса билвосита қонун чиқариш, қарорлар қабул қилиш йўли билан таъсир кўрсатади.

Ижтимоий соҳанинг ривожланганлик даражаси, унинг ҳолати аввалам бор моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги билан боғлиқдир. Бироқ тесқари муносабат ҳам мавжуд, яъни ўз навбатида у ишлаб чиқаришни ривожланишига таъсир кўрсатади. Ижтимоий соҳанинг ривожланганлик даражаси давлатнинг иқтисодий сиёсати ва иқтисодий муносабатлар тизими билан узвий боғлиқдир.

Ҳозирги кунда жамиятнинг ривожланишида ижтимоий соҳанинг роли ошиб бормоқда. Ижтимоий соҳанинг устун даражада ривожланиб бориши ижтимоий соҳада банд бўлганлар улушининг ошиб бориши бунга мисол бўла олади.

Жамият ривожланишида инсон омилининг роли муҳим бўлиб, у доим ошиб боради. Иқтисодий ўсишда илмни ва соғлиқни таъсирини ўсиб бориши ҳақида жаҳон банкининг 1998/1999 йиллар учун «Ривожланишда илмнинг хиссаси» («Знание на службе развития») номли ҳисоботида тўхталиб ўтилади. Ходимларнинг маълумоти, малакасининг ошиши ЯИМ да ушбу омиллар ҳисобига ўсиш улушида намоён бўлади. Масалан, Америка иқтисодчиси Е.Денисон тахминига кўра 1929-1982 йилларда миллий даромад ўсишининг 14% маълумот, малакани ошириш ҳисобига 21% меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳисобига эришилган.

Ишчилар малакасининг ўсиши – меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим манбаидир, бироқ ишлаб чиқарувчи соғлиғини мустаҳкамлаш эса ходимларнинг касалликлари туфайли унумдорликнинг пасайишига ва касаллик даври учун нафақалар тўлаш бўйича харажатларнинг қисқариши олиб келади.

Бу Россия Фанлар Академияси Иқтисодиёт институтига хулоса чиқаришга асос бўлди, яъни «мамлакатнинг ривожланганлик даражаси ижтимоий соҳага қилинган харажатлар билан тўғридан-тўғри боғлиқликда»¹.

Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида давлат бюджети харажатлари ЯИМ га нисбатан 33-50% ташкил этади. Масалан, бу кўрсаткич 2001 йилда: АҚШ – 31,9% ни, Буюк Британияда – 39,7% ни, Германияда – 46,5% ни, Италияда – 47,2% ни, Францияда – 52,1% ни, Швецияда – 59,7% ни, ЕХ мамлакатларида – 46,1% ни ташкил этди. Бундан бюджет харажатларининг салкам ярми ва ундан ошиғи давлат томонидан ижтимоий-маданий мақсадларда фойдаланилади.

Ривожланган давлатнинг асосий бюджет харажатларини ижтимоий-маданий харажатлар ташкил этади. Давлат бюджетининг ижтимоий-маданий харажатларини асосини таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий тўловлар, яъни пенсия, нафақалар тўловлари ташкил этади. Масалан, 1999 йилда 1990 йилга нисбатан аҳолини катта ёшдагиларига таълим беришнинг ўртача йили

¹ Академик Абалкин Л.И. Вопросы экономики. 1998, №6 стр 5.

қуйидагича ошди: Италияда 5,5 йилдан 13,5 йилгача, Японияда 9,9 йилдан 17 йилгача, АҚШ да 11,3 йилдан 19,6 йилгача.

Шу тарзда ХХ асрнинг иккинчи ярмида умумий тенденциянинг ривожланиши, яъни ижтимоий соҳанинг ривожланишида, инсон омилига қўйилмаларнинг ўсишида ва булар орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда давлатнинг роли ошиб борди.

Бу соҳадаги мураккаб ва асосий муаммолардан бири – бу вазифаларни чегаралаш, яъни кўпроқ мақсадга мувофиқ бўладиган қайси вазифаларни давлатдага бериш ва қайсиларини мустақил хўжалик юритувчи субъектларда қолдириш.

Давлат бюджети харажатларида ижтимоий ҳимоя харажатлари асосий ролни эгаллайди. МДҲ ва Ғарб мамлакатларида ушбу харажатларни таққослашда ғарб статистикасида шу гуруҳ харажатларига ижтимоий трансфертлардан ташқари соғлиқни сақлаш харажатлари ҳам қўшилишини ҳисобга олиш зарур.

Бу ҳолатда нодавлат мулкчилик шаклидаги хўжалик органлари ресурслари ҳисобига ижтимоий ҳимоя харажатларининг катта қисмини молиялаштириш кўринишларига эга бўлиш лозим.

10.2. Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг зарурати.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг зарурати шу соҳадаги бозор ва бозор механизми қондира олмайдиган шундай ижтимоий эҳтиёжлар мавжудлиги билан боғлиқдир. Бундан ташқари, бозор пенсия ёшидаги кишиларнинг ижтимоий ҳимоясига, ишсизларга, меҳнат ногиронларига, туғилгандан ногиронларга, кўп болали оилаларга ёрдам бериш каби жамият харажатларига бефарқ. Бозор ҳаттоки аҳоли даромадлари даражасини кескин табақалашувининг ўсишига сабаб бўлади ва мавжуд тарихий маданий қадриятларга бозор бефарқлик билан қарайди.

Бозор ижтимоий барқарорликни таъминламайди. Давлат ижтимоий соҳадаги ишчилар ва предметлар ўртасидаги, меҳнат ва капитал ўртасидаги муаммоларни хал этувчиси сифатида чиқади.

Буларнинг ҳаммаси, ижтимоий соҳа ва унинг нормал ривожланиши учун тартибга солишнинг бозор механизми билан давлат механизмларини уйғунлаштириш зарур эканлигини келтириб чиқаради. Фақатгина тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмларини оптимал уйғунлаштириш орқалигина самарали натижаларга эришиш мумкин. Ижтимоий соҳанинг шундай элементлари мавжудки унда фақат давлат шахсни ҳар томонлама ривожланиши билан боғлиқ бўлган харажатларни самарали бошқариши мумкин. Давлат миллатнинг соғлиғи учун, малакали кадрларни тайёрлаш учун жавобгарликни ўз зиммасига олади. Аҳолини ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳам давлатнинг зиммасидадир. Фақат давлат шахсни ҳар томонлама ривожланиши билан боғлиқ харажатларни самарали усуллар билан тартибга солиши мумкин. Ва фақат унинг ёрдами билангина ижтимоий йўналтирилган бозор тизимини яратиш ва аҳоли даромадлари ўртасидаги юқори табақаланишларни қисқартириш мумкин.

Ўзбекистонда ижтимоий маданий мақсадларга(аҳолини ижтимоий ҳимоялари билан биргаликда) умумий бирлаштирилган бюджет хажмининг ЯИМ га нисбатида бюджет харажатлари кўрсаткичларининг мутаносиблиги ижтимоий соҳани тартибга солиш ва ривожланишида давлатнинг роли ҳақидаги тушунчаларни бойитади.

Ўзбекистон Республикасининг бирлашган (консолидированного) бюджет ресурсларининг ярмидан кўпроғи ижтимоий маданий мақсадларга йўналтирилади. Шу сабабли, жон бошига қилинадиган бу харажатларнинг катта қисми бюджетдан ташқари пенсия фонди ва бандлик фондлари ҳисобига тўғри келади. Ижтимоий-маданий харажатларнинг ва ЯИМ мутаносиблигининг қисқариши пулли ижтимоий-маданий хизматларни жон

бошига ўсишига, яъни ушбу мақсадда хўжалик органлари қилаётган харажатнинг ўсиши билан боғлиқ.

10.3. Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг шакллари ва усуллари

Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг усуллари ва шакллари кўпгина омилларга боғлиқ. Улардан: иқтисодий ривожланиш даражаси, ушбу соҳада давлат ва нодавлат секторларининг мутаносиблиги, давлатнинг иқтисодий сиёсати ва бошқалар.

Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг асосий шакллари бўлиб: қонунчилик актлари, бюджет-кредит ва солиқ шакллари, ижтимоий соҳанинг бир қисмини, яъни давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотларни тўғридан-тўғри бошқариш.

Масалан, МДХ мамлакатларида ва шу қатори Ўзбекистонда ҳам ижтимоий соҳани тартибга солишнинг қуйидаги шакллари қўлланилади:

- 1) мулкчилик шаклидан қатъий назар ишчилар учун энг кам иш ҳақи даражаси, пенсия, иш кунининг давомийлиги, меҳнат татилининг давомийлиги қонунда белгилаш йўли билан тартибга солиш;
- 2) бюджет ходимлари учун ва давлат ташкилотларидаги ишчилар учун меҳнатга ҳақ тўлаш тизими тарифларини ўрнатиш;
- 3) пенсия, нафақалар, стипендиялар даражасини ўрнатиш, уруш ва меҳнат fronti қатнашчилари учун имтиёзлар тизимини ўрнатиш;
- 4) ишчилар учун прогрессив солиқ ставкаларини ўрнатиш;
- 5) ижтимоий соҳа тармоқлари ўртасида давлат бюджети харажатлари энг оптимал пропорциясини ўрнатиш;
- 6) кўпроқ ижтимоий-зарурий маҳсулот ва хизматларнинг юқори нархларини ўрнатиш орқали аҳоли даромадларини тартибга солиш, инфляция жараёнида эса пенсионерлар, давлат ижтимоий соҳа иштирокчилари ишчиларининг даромадларини индексациялаш.

Энг кам иш ҳақининг миқдори иқтисодий ривожланиш даражасига қараб белгиланади. Масалан, Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида энг кам иш ҳақи анча юқори эканлигини биламиз. Бироқ шу ўринда турли нарх даражаларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Ғарб мамлакатларида соатбай иш ҳақининг қўйи чегараси соатига 5 доллар ҳисобланади.

Шу қаторда давлат томонидан ўрнатилган энг кам иш ҳақи даражасидан аҳолини турмуш даражасини таҳлил этишда ва мутлоқ қашшоқлик кўрсаткичи сифатида фойдаланилади. Энг кам иш ҳақи иқтисодий ривожланганлик даражаси ва бандликка ҳам боғлиқдир. Масалан, Жаҳон банки мутахассислари томонидан мутлоқ қашшоқлик даражасини аниқлашда аҳолини бир кунда 2,15 доллар даромад оладиган қисминигина ҳисобга олишади.

Ривожланган мамлакатлар қатори марказлашган-режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларида ижтимоий соҳани ислохотлар олиб борилмоқда, ижтимоий мақсадларга даромадларни тақсимлаш муносабатлари ўзгармоқда. Асосан пенсия тизимида сезиларли ўзгаришлар ва пенсия ислохотлари олиб борилмоқда. Пенсия ёши ошмоқда, давлат пенсия фонди билан бирга нодавлат пенсия фондлари шаклланимоқда. Жамғариб бориладиган пенсия фонди тизими жорий этилмоқда.

Шундай бўлсада, пенсионерлар сони ошмоқда, пенсия учун ресурсларни ошириш талаб этилмоқда, пенсия ёши узаймоқда. Масалан Англия ва бошқа қатор мамлакатларида 65 ёшдан пенсияга чиқиш ҳақида тақлифи қўйилмоқда. Энг кўп жон бошига ижтимоий мақсадларда қилинган харажатлар Скандинавия мамлакатларига хосдир. Бу мамлакатларида пенсия фондини шакллантиришни давлат ўз зиммасига олган. Германияда бироз бошқача ёндашув мавжуд. Пенсия фондини яратишни аҳолининг ўзи қабул қилган, яъни унинг ўзи ушбу фондга бадалини олиб бориб бериши лозим. Ижтимоий суғурта фондини шакллантиришда хусусийлаштиришлар олиб борилмоқда, шу қатори Лотин Америкада ҳам. Бунда тадбиркорлар ижтимоий суғурта фонди бадалларидан озод этилади. Бу фонднинг

ресурслари ишчиларнинг бадаллари ҳисобига ва вақти-вақти билан бериладиган давлат ресурслари ҳисобига шаклланади.

Қатор мамлакатларда мутлоқ қашшоқлик кўрсаткичи ўрнида ҳаёт кечириш минимуми кўрсаткичи қабул қилинган. Турли мамлакатларда бу кўрсаткич турличадир. Қашшоқлик жиҳатини ўртача иш ҳақиға нисбатан фоиз кўринишда аниқлаш мезони кенг тарқалган. Масалан, Болгарияда ҳаёт кечириш минимуми ўртача иш ҳақининг 53-65% га тенг, Чехияда 55-56% га, Полшада 36% га тенг. Келтирилган кўрсаткичдан кам даромадга эга бўлганлар қашшоқлар тоифасига киритилади.

Ўзбекистонда ижтимоий сиёсат устувор йўналиш ҳисобланади ва у босқичма-босқич амалга оширилади. Халқ таълими ва соғлиқни сақлаш учун ресурсларнинг шаклланишида ўзгаришлар бўлиб, давлат олий ва ўрта билим юртларида шартнома асосида таълим бериш ва ўқув юртининг янги шакллари юзага келди. Соғлиқни сақлашда пулли ва бепул хизматлар кўрсатиш кўринишлари юзага келди. Ижтимоий суғуртада кўп болали оилаларга маҳалла йиғинлари томонидан ёрдам кўрсатишнинг роли ошди.

10.4. Давлатнинг бандлик сиёсати ва аҳолини иш билан таъминлаш

Меҳнат бозори бозор иқтисодиётининг муҳим таркибий қисмидир. Меҳнат бозорида меҳнат сотилмайди, ишловчиларнинг меҳнат қилиш қобилияти, меҳнат хизмати сотилади¹, чунки меҳнат кишиларнинг маълум мақсадга йўналтирилган фаолияти жараёни бўлиб, унда ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситалари кўшилиши натижасида кишиларнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган маҳсулот яратилади ва хизмат кўрсатилади².

Меҳнат бозорида ишчи кучини сотиш ва сотиб олиш эркин ходимни ишга ёллаш шаклида намоён бўлади. Ишга ёллаш маълум шартлар, яъни иш кунининг узунлиги, иш шароитлари ва режими, иш ҳақининг миқдори,

¹ Курс экономической теории: Учебник. 4-е доп и перераб изд. Киров : “АСА” 1999, – С.231.

² Шодмонов Ш.Ш., Гафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. / Маъруза матни/ -Т., 2007, 23-бет.

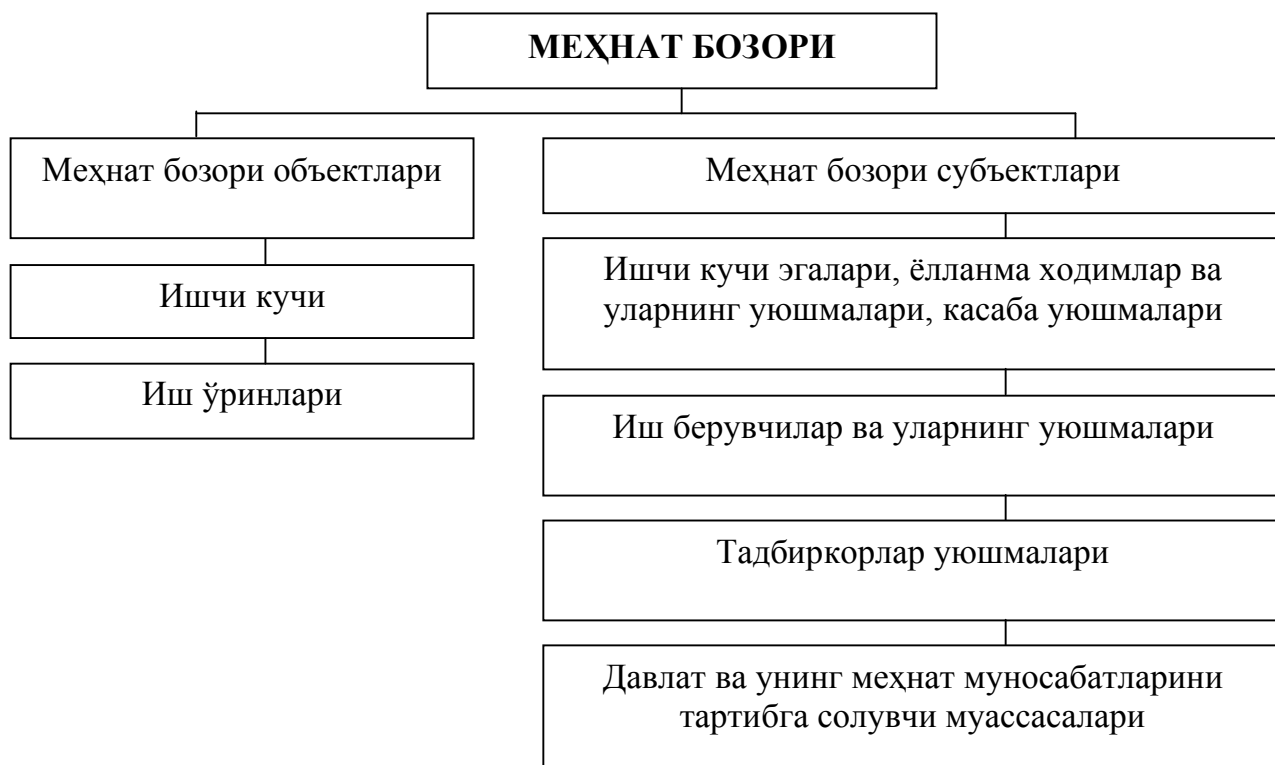
бажариладиган иш тури, лавозим ва касб мажбуриятлари асосида амалга оширилади. Меҳнат бозори ёлланма ишчи, ходим ва иш берувчи, тадбиркорнинг иқтисодий эркинлигига асосланади. Демак, ишчи кучи меҳнат бозорининг объекти ҳисобланади.

Унинг субъектлари қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш воситалари эгалари, иш берувчилар ва уларнинг манфаатларини ифодаловчи уюшмалар (тадбиркорлар уюшмалари);

- ёлланма ишчи, ходимлар, яъни ишчи кучи эгалари ва уларнинг манфаатларини ифодаловчи ташкилотлар, касаба уюшмалари;

- давлат. Давлат ўзининг турли бошқариш органлари орқали иш берувчи ва ёлланма ходимлар ўртасида восита бўлиб, улар ўртасидаги ишга ёллаш бўйича бўладиган меҳнат муносабатларини тартибга солади.

10.4.1-Расм. Меҳнат бозори объекти ва субъектлари¹

Меҳнат (ишчи кучи) бозори қуйидаги вазифаларни бажаради:

- ишчи кучини замонавий эҳтиёжларга асосан такрор ишлаб чиқаришни таъминлашга кўмаклашиш;

¹ Муаллиф томонидан тузилди.

- ишчи кучини иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудлар ўртасида тақсимланиши ва қайта тақсимланишини таъминлаш;

- ишчи кучининг мобиллиги, яъни ҳаракатчанлигини фаоллаштириш;

- меҳнат унумдорлигини ўстиришга рағбатлантириш;

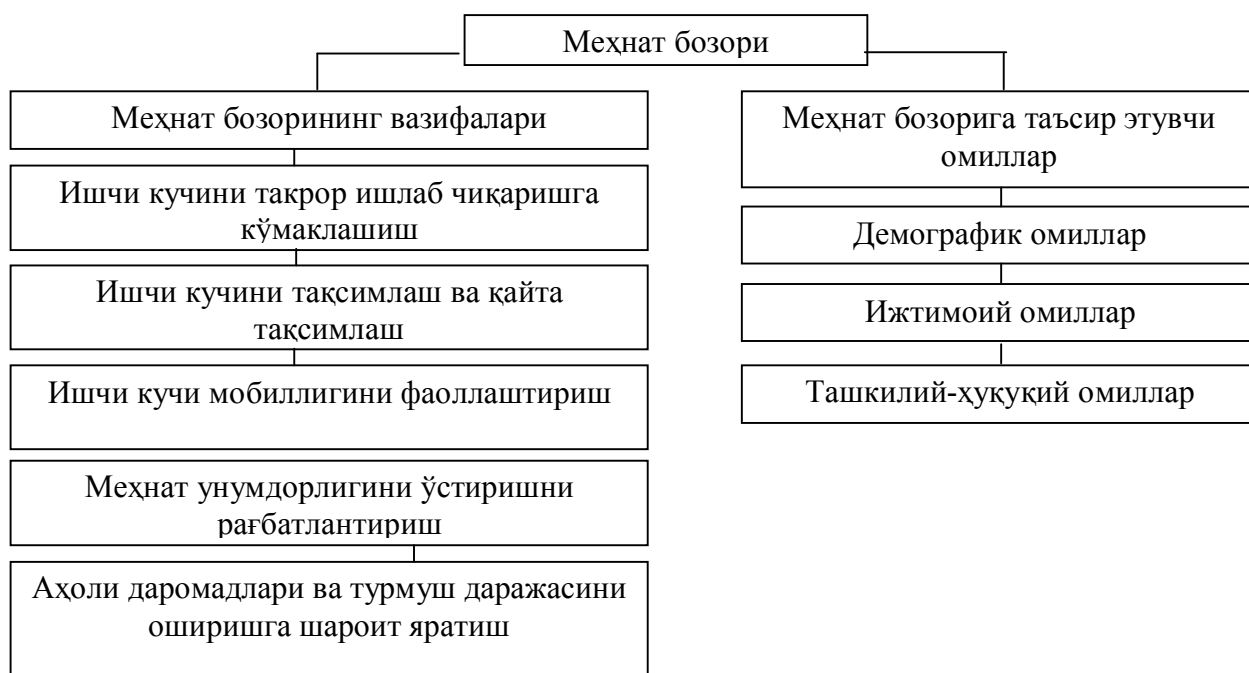
- меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан таъминланиши орқали аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини ўстириш.

Меҳнат бозорининг шаклланиши, ривожланиши ва амал қилишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- демографик омиллар. Улар ўз ичига аҳолининг сони, ўсиш суръати, таркиби, унга иқтисодий фаол аҳолининг улуши ва унинг ҳаракатчанлиги (мобиллиги) киради;

- ижтимоий омиллар. Улар жумласига аҳолининг турмуш даражаси, жамиятнинг ижтимоий таркиби, ижтимоий ҳамкорлик муносабатларининг ривожланганлик даражаси киради;

- ташкилий-ҳуқуқий омиллар, улар таркибига тадбиркорлик, меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг ҳуқуқий базаси ишлаб чиқилганлиги ва сифати, амал қилиш самарадорлиги; давлат бошқарув органлари ва муассасаларининг меҳнатни ҳамда аҳолининг иш билан бандлигини ташкил этиш, тартибга солишдаги ролини ифодаловчи омиллар киради (10.4.2-расм).

10.4.2-Расм. Меҳнат бозорининг вазифалари ва унга таъсир этувчи омиллар

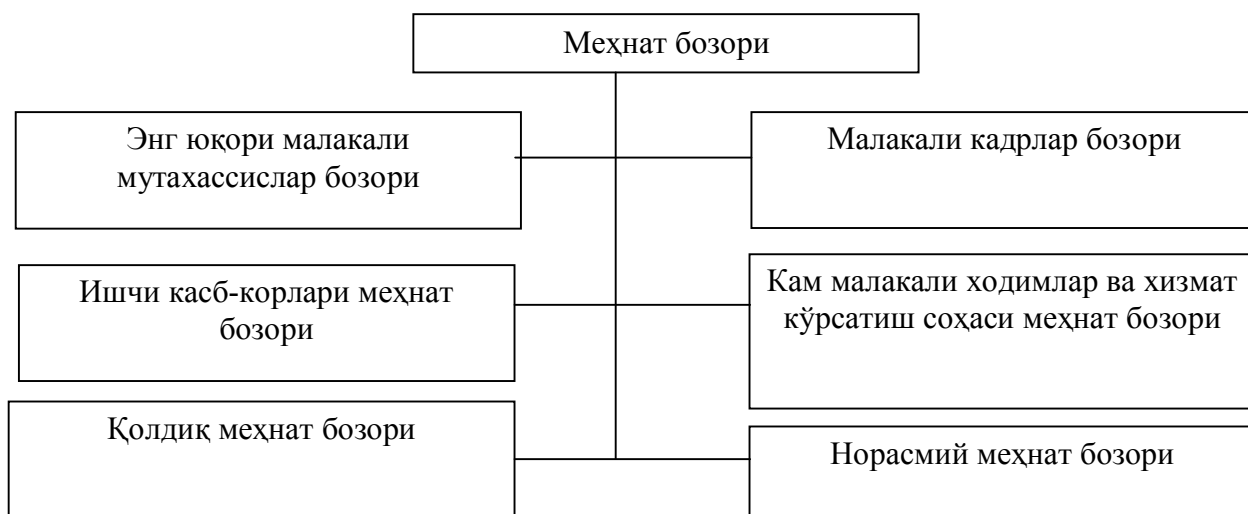
Меҳнат бозори амал қилиш механизмининг муҳим компонентларига куйидагилар киради:

- ишчи кучига талаб. У меҳнат бозоридаги ишчи кучига бўлган ижтимоий эҳтиёжнинг умумий ҳажмини ифодалайди;

- ишчи кучи (меҳнат) таклифи, ишлашни истаётган ишчи кучининг умумий миқдори. Ишчи кучи жинси, ёши, маълумоти, касб-кори, малакаси нуқтаи назардан турли таркибда намоён бўлади;

- ишчи кучи баҳоси ишчи ва ходимларнинг иш ҳақида ифодаланади, иш ҳақи товар қийматининг пулдаги ифодаси, бозор баҳосидир;

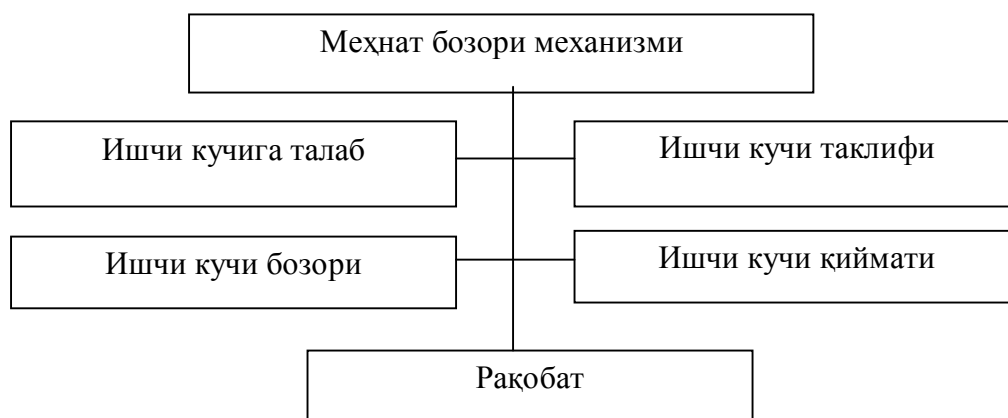
- ишчи кучи қиймати. Ишчи кучи қиймати уни такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва номоддий неъматлар, хизматлар қиймати билан белгиланади;

10.4.3-Расм. Меҳнат бозори таркиби (сегментлари)¹

- рақобат. Рақобат иш берувчилар ўртасида юқори малакали ишчи кучини жалб этиш учун олиб борилса, ёлланма ходимлар ўртасида юқори ҳақ тўланадиган иш ўринлари учун рақобат кураши юз беради. Шунингдек, иш берувчи ва ёлланма ходимлар ўртасида ишга ёлланиш шартлари юзасидан рақобат бўлади (10.4.4-расм).

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

10.4.4-Расм. Меҳнат бозори амал қилиши механизмининг компонентлари

Аmmo иш ҳақи миқдори ўсганда ишчи кучи таклифи ҳам кўпаяди. Аксинча ҳолатда ишчи кучи таклифи камаяди. Бозор мувозанати ишчи кучига бўлган талаб ва унинг таклифи маълум мувозанатли иш ҳақи даражасида миқдор ва таркиб жиҳатидан бир-бирларига мувофиқ (тенг) бўлганларида юзага келади. Давлат меҳнат бозорини иқтисодий ва маъмурий воситалар, дастаклар ёрдамида тартибга солиб туради (10.4.5-расм).

Меҳнат муносабатларини давлат томонидан тартибга солиш қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

- ишга ёллашнинг минимал стандартларини қонуний белгилаш;
- иш вақтининг узунлиги, иш ҳақи, бошқа тўлов ва имтиёзлар;
- меҳнат шароити ва хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги норма (меъёр)ларни қонуний белгилаш;
- шахсларни маълум турдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланишларига қонуний рухсат бериш ва чеклаш;
- иш берувчи ва ходимларнинг фаолиятини фуқаролик ҳуқуқи ҳамда меҳнат қонунчилиги асосида тартибга солиш.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш стратегияси қуйидагиларни амалга оширишни кўзда тутади:

- фуқароларнинг меҳнат қилиш, тадбиркорлик, иқтисодий фаолият соҳаси ва турини ҳамда касбни танлаш эркинлиги каби конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш;

10.4.5-Расм. Ҳудудий меҳнат бозорини давлат томонидан тартибга солиш йўналишлари¹

- меҳнат фаолияти мотивациясининг кучли механизмини жорий этиш, аҳоли иқтисодий фаоллигини ошириш учун шароитлар яратиш;

- амалда меҳнат бозорини шакллантириш, меҳнат ресурсларини иқтисодиёт тармоқлари ва фаолият соҳалари бўйича эркин тақсимланиши ва қайта тақсимланиши учун шароитлар яратиш¹.

Давлат меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан таъминланиши даражасига ҳамда меҳнат, яъни ишчи кучи бозорига фаол ёки пассив таъсир кўрсатади. Пассив таъсир чораларига ишсизлик бўйича турли нафақа ва тўловлар киради. Меҳнат бозоридаги фаол сиёсатни амалга оширишнинг асосий чоралар тадбири эса қуйидагилар:

¹ Обидов О.О. Меҳнат бозори ва унинг шаклланиши // Аграр соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш муаммолари ва ечимлари. –Т., “Меҳнат”, 2002. 157-бет.

¹ Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 1997 г. –Т., 1998. – С 55-56.

- иш изловчиларни ишга жойлаштириш бўйича хизматлар кўрсатиш;
- ишловчи ва ишсизларни ўқитиш, касбга қайта тайёрлаш;
- бевосита иш жойларини яратиш;
- доимий иш билан бандликни субсидиялаштириш;
- тадбиркорликни, шу жумладан, ўз корхоналарини, ишбилармонлик фаолиятини бошламоқчи бўлган ишсизларни қўллаб-қувватлаш;
- жамоат ишларини ташкил этиш.

Ушбу умумқабул қилинган вазифаларни амалга ошириш учун Ўзбекистонда 1992 йил 31 январда “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида” Қонун қабул қилинган бўлиб, унга 1993-1995 йиллар давомида катор ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган эди. 1996-1998 йилларда қабул қилинган Меҳнат кодекси, “Таълим тўғрисида”ги, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га мувофиқлаштириш мақсадида 1998 йил 1 майда ушбу Қонун янги таҳрирда қабул қилинган.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудларида ишчи кучи ортиқчаллиги мавжуд ва ишчи кучи бозорида таклиф талабдан юқоридир. Шу боис ишлашни хоҳловчиларнинг меҳнат бозорида эркин ҳаракат қилишлари ва мустақил иш билан таъминланишлари учун давлат фуқароларга бир қанча кафолатларни назарда тутди. Яъни давлат:

- иш билан таъминлаш турини, шу жумладан, турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини;
- ишга қабул қилишни қонунга ҳилоф равишда рад этишдан ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланиш;
- мақбул ишни танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам бериш;
- ҳар кимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитлари, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратиш;

- янги касбга (мутахассисликка) бепул ўқитиш, маҳаллий меҳнат органлари ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб малакасини ошириш;

- бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда сарф қилинган моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация тўлаш;

- ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятини кафолатлайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда меҳнат бозорини бошқаришда бир қатор йўналишлар мавжуд бўлиб, улар аҳоли бандлиги давлат хизматига тааллуқлидир. Бу хизматнинг асосий вазифаси меҳнат бозори ҳақидаги ахборотни тарқатиш ҳисобига меҳнат бозорининг фаолият кўрсатиш самарадорлигини оширишдан иборат.

10.5. Даромадлар сиёсати ва аҳоли турмуш даражасининг ўсиши

Аҳолининг турмуш даражаси кўп жиҳатдан уй хўжаликларининг жамғарилган активлари ва оилаларнинг жорий даромадларига боғлиқ бўлади. Ўзбекистондаги оилаларнинг 98 фоизи, жорий моддий ҳолатидан қатъи назар, ўзларининг хусусий мулки бўлган шахсий турар-жойларига эга. Оилаларнинг катта қисми, жумладан, қишлоқ жойларида яшовчи кам таъминланган аҳолининг катта қисми эса – 96,7 фоизи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ёки кичик тадбиркорлик фаолиятини юритиш мумкин бўлган, мерос қилиб қолдириладиган томорқа ерларига эга (10.5.1-жадвал).

Турмуш даражасининг муҳим хусусияти, аҳоли учун муносиб турмуш шароитини таъминлайдиган коммунал хизматларнинг асосий турларидан фойдаланиш имкониятлари ҳисобланади.

Мамлакатимизда 1990-2010 йиллар давомида иккита мақсадли давлат дастури – Аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш дастурлари амалга оширилди. Мазкур дастурларни амалга

ошириш мобайнида, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари маблағлар, шунингдек, халқаро молиявий институтларнинг жалб қилган кредитлари ҳисобидан 114,2 минг км. масофада сув тармоқлари ва 77,3 минг км. масофада газ тармоқлари қуриб битказилди. 2012 йилнинг бошидаги ҳолатига кўра, аҳолининг марказлашган сув таъминотидан фойдаланиш даражаси 82,6 фоизни, газ учун эса – 83,7 фоизни ташкил этди.

10.5.1-жадвал

Оилаларнинг ўз уй-жойи ва мерос қилиб қолдирадиган томорқа ерлари билан таъминланганлиги

Жорий даромадлар бўйича квинтиллари	Квинтилда ўз уй-жойига (индивидуал уй ёки кўп хонадонли уйда квартирага) эга бўлган оилалар салмоғи, (%да)	Квинтилда томорқа ерига эга бўлган оилалар салмоғи, (%да)
1 квинтил	98,2	87,3
5 квинтил	97,8	56,2
Яшаш жойи		
Шаҳар	94,9	51,9
Қишлоқ	98,3	96,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

10.5.2-жадвал

Уй хўжаликларининг коммунал хизматнинг асосий турлари билан таъминланганлик даражаси

Коммунал хизмат турлари	Бу хизматлардан фойдаланадиган уй хўжаликлари салмоғи, (%да)			
	2001й.	2003й.	2005й.	2012й.
Совуқ сув таъминоти	81,4	81,8	82,2	82,6
Табий газ	76,1	79,8	80,6	83,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

Шу билан бирга, сув ва газ таъминоти инфратузилмасининг катта қисмини таъмирлаш талаб этилади; кўплаб уй хўжаликлари коммунал хизматларнинг ушбу турлари билан таъминланмай азият чекмоқда. Бундай ҳолат кам таъминланган оилаларга ҳам, даромади юқори оилаларга ҳам таъсир кўрсатади. Бироқ кам таъминланган оилаларнинг коммунал хизматлардаги етишмовчиликларни муқобил манбалардан тўлдириш имкониятлари камроқ.

Шаҳар ва қишлоқ уй хўжаликлари ўртасида ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш имконияти даражаси бўйича тафовут табиий газ бўйича унчалик катта эмас, бироқ марказлашган сув таъминоти бўйича сезиларли ва канализация бўйича ундан ҳам юқори (10.5.3-жадвал).

10.5.3-жадвал

Аҳолининг ичимлик суви, табиий газ ва бошқа коммунал хизмат турлари билан таъминланганлик жаражаси (% ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1990	2000	2009	2010
Сув таъминоти	64	80,4	82,3	82,6
Шу жумладан				
Қишлоқ аҳолиси	55	72,3	75,6	75,8
Табиий газ	44,6	76,1	83,2	83,7
Шу жумладан				
Қишлоқ аҳолиси	19,3	65,9	77,2	77,7
Марказлашган иситиш сув тизими	29,1	35,4	41	41,0
Канализация	25,5	28,3	37	37,1
1 кишига тўғри келадиган уй-жой майдони м ²	12,1	13,8	14,9	15,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

Республикада 1996 йилдан бошлаб аҳоли жон бошига ўртача тўғри келган пул даромадлари ўсишининг ижобий динамикаси вужудга кела бошлади. Кейинги йиллар давомида аҳоли реал даромадларининг ўртача ўсиши 16,2 фоиз атрофида бўлди. 2012 йилда реал даромадлар 17,0%га ўсди (10.5.4-жадвал).

10.5.4-жадвал

Мавжуд реал пул даромадлари, (% да)

Йиллар	Ўтган йилга нисбатан	2000 йилга нисбатан
2000 й.	124,7	100,0
2001 й.	116,8	116,8
2002 й.	112,6	131,5
2003 й.	111,8	147,0
2004 й.	114,4	168,3
2005 й.	120,2	202,3
2008 й.	123,0	246,8
2010й.	130,0	251,2
2012й.	117,0	...

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги

маърузасида “Мустақиллик йилларида мамлакатимизда аҳолининг реал ялпи даромадлари жон бошига 8,2 баробар ошганининг ўзи халқимизнинг ҳаёт даражаси тобора ўсиб бораётганидан далолат беради”¹, -деб таъкидлаган. Ўзбекистонда аҳоли даромадларининг 2000-2012 йиллар давомида республиканинг барча жойларида юқори суръатларда ўсиши кузатилди. Энг юқори ўсиш суръати, даромади юқори минтақалар – Тошкент шаҳри ва Навоий вилоятида кузатилди. Мазкур минтақалар ўртасида даромадлар бўйича аҳоли жон бошига тўғри келадиган мавжуд тафовутларининг сезиларли кучайишига таъсир кўрсатди. Аҳолининг даромадлар структурасида иш ҳақининг улуши ўсмоқда (10.5.5-жадвал).

10.5.5-жадвал

Аҳолининг умумий даромади таркиби (% да)

	2001	2002	2003	2005	2010	2012
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ойлик пул даромадлари	79,3	82,4	83,8	84,5	89,3	89,4
Иш ҳақи	29,9	28,2	29,5	29,5	32,0	32,4
Тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад	10,0	12,9	15,1	15,4	23,2	23,5
Шахсий ёрдамчи хўжаликлардан олинган даромад	16,2	17,8	17,5	17,0	9,3	9,2
Ижтимоий трансфертлар	15,3	15,5	15,8	17,3	18,0	18,1
Қариндошлардан олинган моддий ёрдам	4,4	5,2	4,2	4,1
Мулкдан олинган даромад	0,7	1,3	1,2	1,1	0,5	0,6
Кредитлар, ссудалар	2,6	1,4	0,5	0,6
Бошқа пул даромадлари	0,2	0,1	0,0	0,0	6,21	6,2
Натурал шаклдаги даромадлар (сўмга айлантирилганда)	20,7	17,6	16,1	14,9	10,7	10,6
Шахсий ёрдамчи хўжаликлардан натурал истеъмол	15,0	12,7	12,8	11,8
Имтиёзлар	0,4	0,1	0,2	0,1
Натура шаклидаги бошқа даромадлар	5,3	4,7	3,2	3,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

Аҳолининг тадбиркорлик фаолиятдан, мулки ва мустақил равишда бандликдан олинган даромадлари тез суръатлар билан ўсмоқда. Аҳоли умумий даромадида тадбиркорлик даромадлари улуши

¹ Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш- ёруғ келажакимизнинг асосий омилдир.//Халқ сўзи,2013йил 7 декабр.

2012йилда 51%ни ташкил этди.Бунинг оқибатида ўрта синф кўлами тобора кенгайиб бормоқда.

Аҳоли даромадларининг ўсиши харажатлар таркибининг янада мукамал бўлишига олиб келди. Аҳолининг харажатлар структурасида товарлар хариди учун харажатлар салмоғи камайди ва хизматлар учун ҳақ тўлашнинг салмоғи ўсди

10.5.6-жадвал

Аҳоли умумий харажатлари таркиби (% да)

	1990й	2000й	2010й	2012й
I Жами харажатлар таркиби	100	100	100	100
Улардан,				
Истеъмол харажатлари	81,1	84,3	78,4	75,2
Истеъмолдан ташқари харажатлар (солиқлар, чиқимлар (бадаллар) ва бошқа тўловлар)	7,1	6,9	6,2	7,2
Пул омонатлари ва жамғармалар	11,8	8,8	15,4	17,6
II жами истеъмол харажатлари	100	100	100	100
Шу жумладан,				
Озиқ-овқат маҳсулотлари учун	58,3	59,8	49,8	42,6
Ноозик-овқат маҳсулотлари учун	31,5	26,8	33,7	19,1
Хизматлар учун тўловлар	10,2	13,4	16,5	13,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари статистик тўпلام. –Т.: Ўзбекистон, 2011 84-бет;Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, аҳоли жон бошига бир йилда нон ва нон маҳсулотлари истеъмоли 1990 йилдаги 170 килограммдан 2010 йилда 160 килограммга камайган. Гўшт ва гўшт маҳсулотлари аҳоли жон бошига истеъмол қилиш йилига 1990 йилда 31 кг, 2000 йилда 34 кг, 2010 йилда эса 38 килограммни ташкил этди (10.5.7-жадвал).

2010 йилда 1990 йилга нисбатан бир йилда аҳоли жон бошига сут маҳсулотлари истеъмоли 30,3%га, тухум 42,3%, сабзавот ва полиз маҳсулоти истеъмоли 2,2 баробарга, картошка истеъмоли 1,5 баробарга, мева, жумладан, узум истеъмоли 3,6 баробарга ўсган.

10.5.7-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига асосий маҳсулотлар истеъмоли кўрсаткичи (бир йилда, кг)

	1990 й	2000 й	2009 й	2010 й	2010 йилда 1990
--	--------	--------	--------	--------	-----------------

					йилга нисбатан %
Нон ва нон маҳсулотлари	170	167	161	160	94,1
Гўшт ва гўшт маҳсулотлари	31	34	36	38	122,6
Сут маҳсулотлари	183	162	212,0	239	130,3
Тухум (дона)	97	47	130	138	142,3
Сабзавот жумладан	107	128	237	238	222,1
Картошка	29	36	41	45	155,2
Ўсимлик ёғи ва бошқа ёғлар	12	12	13	13	103,2
Шакар	12	16	16	17	137,5
Мева, жамдадан, узум	23	42	74	83	360,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари статистик тўплам. –Т.: Ўзбекистон, 2011 87-бет.

Мустақиллик йилларида аҳолининг узок муддат фойдаланиладиган товарлар билан таъминланганлик даражаси ҳам ўсиб борди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек “Ҳозирги вақтда мамлакатимизда ҳар учта оиланинг биттаси шахсий енгил автомобилга эга. Юртимиздаги ҳар 100 та оилага ўртача 80 та холодильник, 146 та телевизор тўғри келмоқда. Бу эса баъзи оилаларда икки-учтадан телевизор борлигини кўрсатади. Шунингдек, аҳолининг кир ювиш машинаси, пилесосс, микротўлқинли печлар, шахсий компьютер ва бошқа зарур воситалар билан таъминланиш даражаси ортиб бормоқда. Республикамизда мобиль алоқа хизматидан фойдаланувчилар сони 19 миллион нафарни ташкил этиб, ҳар бир оилага ўртача 3 та уяли телефон тўғри келмоқда. Шунингдек, мамлакатимизда интернет абонентлари сони ўтган йилга нисбатан 18,3 фоизга ўсиб, ҳозирги пайтда 7 миллион 100 минг нафарни ташкил этмоқда. Албатта, бу рақамлар охириги йилларда аҳолимизнинг нафақат турмуш даражаси ошиб, аввало, ҳаётимиз сифати тобора юксалиб бораётганидан далолатдир”¹.

¹ Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш- ёруғ келажагимизнинг асосий омилдир. //Халқ сўзи, 2013 йил 7 декабр.

10.6. Кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш

Ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиёти тўла-тўқис ҳам бозор иқтисодиёти, ҳам ижтимоий иқтисодиёт ҳисобланади. Бозор иқтисодиётини ижтимоий йўналтириш зарурияти, албатта, инсон манфаатидан келиб чиқади. Бозорнинг шундай оқибатлари борки, бунда маълум тоифа ҳимояга муҳтож бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам цивилизация ижтимоий ҳимоя тизимини талаб қилади.

Ижтимоий ҳимоялашдаги муҳим масала аҳолини бозор баҳосининг тез ўсиши, инфляция таъсиридан ҳимоя этиш ва бунинг олдини олиш билан боғлиқдир. Айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида моллар нархининг кўтарилиши тўхтатиб бўлмайдиган ҳолатдир. Бунда ойлик иш ҳақи ва белгиланган даромадга эга бўлганларни ўсиб бораётган товарлар ва хизматлар нархининг салбий таъсиридан муҳофаза этиш йирик ижтимоий муаммодир. Айниқса, нафақахўрлар, талабалар ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлади.

Бунда вақти-вақти билан маош, стипендия, нафақалар миқдорини бир оз ошириш масалани ҳал қилмайди. Шунинг учун индексация усулини қўллаш юз берадиган оғирликни биров нгиллаштириб, турмуш даражасига бўлган оғир таъсирни енгиллаштиради. Чунки қабул қилинадиган индекслар туфайли даромад нарх-наво даражасига қараб ўзгариб туради ҳамда кўтарилаётган баҳолар келтирадиган зарарларнинг асосий қисмини қоплаб боради.

Бундан ташқари, бозор нархларидан ҳимоя қилишда таъминотнинг алоҳида усуллари қўллаш аҳволни юмшатишга ёрдам беради. Масалан, аҳолининг айрим табақалари учун махсус таъминот тайинлаш ёки вақти-вақти билан озиқ-овқат ва саноат моллари тарқатиш каби усуллардан ривожланган мамлакатларда фойдаланилади.

Ижтимоий ҳимоя юқорида қайд қилинган усуллар билан чегараланмайди, шароитга қараб аниқ шаклларни топиб, уларни қўллаб боради. Айниқса, кам даромадлиларни бозорнинг салбий таъсиридан асраш ва турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик давлатнинг муҳим вазифасидир. Шу боисдан ҳам И.А. Каримов иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга бешта муҳим тамойилни асос қилиб олди. Улардан бири демография соҳасидаги реал аҳволни, аҳолининг турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни ижтимоий ҳимоялаш юзасидан зарур чора-тадбирларни амалга оширишдан иборатдир.

Давлат ижтимоий сиёсатида аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат ижтимоий истеъмол фондларини ташкил этиш ва улардан жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдаланишини кафолатлайдиган қонунларни қабул қилиш;
- давлатнинг марказлашган ижтимоий суғурта фондини ташкил этиш;
- кўрсатилган хизматлар ва самарали меҳнатлари учун давлат томонидан бериладиган имтиёзлар;
- иш ҳақи ва пенсия минимумининг давлат томонидан кафолатланиши;
- кўп болали оилаларга тўланадиган нафақалар;
- кам таъминланган аҳоли табақаларига моддий ёрдам кўрсатиш;
- болалиқдан ногирон ва бошқа меҳнат қобилиятини йўқотганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш;
- талабалар учун тўланадиган давлат стипендиялари;
- ишсизлик нафақаси;
- энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари турларининг белгиланган нархларда сотилишини таъминлаш;
- ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджет ҳисобидан қоплаш;

- ижтимоий соҳанинг энг муҳим тармоқлари (соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний тарбия, спорт ва маданият) моддий базасини кўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлаш.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, давлат бюджети харажатларида ижтимоий-маданий, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тадбирларига ажратилган харажатлар улуши 1990 йилдаги 31,5% дан 2012 йилда 59%га ўсган. 2013 йилда бу соҳага ажратилган маблағлар бюджетимиз умумий харажатларининг 60 фоизини ташкил этди. Бу эса 2012 йилга нисбатан 1 триллион сўмга кўпроқдир.¹ Таҳлил натижалари 2001-2012 йилларда кам таъминланганлик даражасининг пасайиш тенденцияси кузатилганлигини кўрсатади. Ўтказилган сўровларга кўра, айти пайтда мамлакатимиз аҳолисининг 50фоизга яқини ўзини ўрта тоифага мансуб деб билади. Ҳолбуки, 2000йилда атиги 24фоиз аҳоли ўзини шу тоифага мансуб деб билар эди².

Эндиликда кучли ижтимоий сиёсат аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширишга, ишончли, аниқ манзилли, яъни шунга муҳтож аҳоли гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилади.

Бунинг учун аҳоли даромадлари ва меҳнат ҳақларининг фаол иқтисодий фаолиятни рағбатлантиришдаги ролини ошириш лозим бўлади. Шунингдек, аҳолининг оқилона, самарали иш билан бандлигини таъминлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг аниқ секторида янги иш ўринларини яратиш, меҳнат бозори инфратузилмалари, шу жумладан, меҳнат биржалари фаолияти самарадорлигини ошириш лозим бўлади. Кам таъминланган аҳолини мақсадли, ишончли ижтимоий ҳимоялаш учун, авваламбор, аниқ эҳтиёжлардан ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда муҳтож оилаларга субсидия, микрокредитлар бериш, уларга микрофирма,

¹ Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш- ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир.//Халқ сўзи, 2013йил 7 декабр.

² Каримов И.А. Бош мақсадимиз-кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш//Халқ сўзи, 2013йил 19 январь.

кичик корхона, фермер хўжаликларини ташкил этишлари учун шароитлар яратиш керак бўлади.

Давлат турли солиқ, кредит имтиёзлари тизимини яратиш орқали фуқароларнинг, жамоат ташкилотлари ҳамда хўжалик субъектларининг хомийлик, хайрия ишларига маблағлар ажратишларини рағбатлантириш чора-тадбирларини кучайтириши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Асосий тушунча ва атамалар

Ижтимоий соҳа, ижтимоий-маданий мақсадларга давлат харажатлари, аҳолини ижтимоий ҳимоясига харажатлар, ҳаёт кечириш минимуми, энг кам иш ҳақи, юқори нарх, энг кам пенсия, соғлиқни сақлашга харажатлар, қашшоқлик.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ижтимоий соҳанинг қайси элементларининг ривожланишига фақатгина давлат самарали таъсир эта олиши мумкин?
2. Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг зарурати нималар билан боғлиқ?
3. Жамият ривожланишида инсон омили ролининг оиши нималарга боғлиқ?
4. Меҳнат бозори нима ва унинг асоай элементлари нималардан иборат?
5. Меҳнат бозори давлат томонидан қандай тартибга солинади?
6. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз давом этаётган ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда ишсизликнинг ўсиб бориши сабабларини изоҳлаб беринг.
7. Ўзбекистонда аҳолининг иш билан бандлигини ошириш учун қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?
8. Ўзбекистонда ёшларни иш билан таъминлаш борасида нималар амалга оширилмоқда?
9. Давлатнинг даромадлар сиёсатинингмазмунини тушунтириб беринг.

10. .Давлат аҳоли даромадларини ошириш бўйича қандай сиёсат юритмоқда?
11. Ўзбекистонда аҳоли даромадлари ва турмуш даражасининг ўсиши тенденцияларини изоҳлаб беринг.
12. .Ижтимоий ҳимоя сиёсатининг моҳиятини тушунтириб беринг.
13. Ўзбекистондакам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш механизми ва самарадорлигини тушунтириб беринг.

11-БОБ. ДАВЛАТНИНГ МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ВАЗИФАЛАРИ

11.1. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти, таркибий элементлари

Миллий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисми, уни таъминлашнинг энг муҳим шарти ёки омили, кўрсаткичи иқтисодий хавфсизликдир. “Иқтисодий хавфсизлик” тушунчаси энг умумий тарзда мамлакатнинг моддий ва номоддий, қайта тикланадиган ва тикланмайдиган иқтисодий салоҳиятини ифодалайди.

“Иқтисодий хавфсизлик” тушунчасининг мазмуни иқтисодга оид илмий адабиётларда турлича талқин қилинади. Бир гуруҳ олимлар мазкур иқтисодий тушунча мазмунини мамлакатнинг етарли муҳофаа салоҳиятини, давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганлиги, миллий манфаатларни ҳимоя қилишни кафолатлашга қодир бўлган иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг ҳолати сифатида таърифлайдилар¹. Шунингдек, уни ҳокимият институтларининг иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш ҳамда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини қўллаб-қувватлаш механизмларини яратишга қодирлиги ва тайёрлиги деб ҳам талқин қиладилар².

Иккинчи гуруҳ олимлар мазкур тушунчани халқнинг мустақил равишда ташқи кучларнинг аралашувисиз ва тазйиқисиз ўз иқтисодий тараққиёт йўли ва шакллари билан олишига имкон берадиган ҳолат сифатида тавсифлайдилар³.

Учинчи гуруҳ олимлар эса “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасини иқтисодиётнинг ижтимоий эҳтиёжларни самарали қондиришга қодирлиги деб таърифлайдилар⁴.

Тўртинчи гуруҳ олимлар эса мазкур тушунчани иқтисодиётнинг прогрессив ривожланиши ва нормал даражада амал қилишининг муҳим

¹ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М., ЗАО «Финстатинформ», 1998.- с.12.

² Ўша ерда.

³ Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотезы, расчеты.// Безопасность. 1994, №3 - с.8.

⁴ Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. №12, 1994.

шарти, иқтисодиёт соҳасида шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланиши деб тавсифлайдилар.

Таниқли рус иқтисодчиси Л.И.Абалкин ушбу тушунча моҳиятини очиб берувчи уч элементни кўрсатиб берган:

-иқтисодий мустақиллик. Ҳозирги жаҳон ҳўжалиги шароитида иқтисодий мустақиллик абсолют характерга эга эмас, чунки халқаро меҳнат тақсимоти миллий иқтисодиётларни бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб қўяди;

- миллий иқтисодиётнинг барқарорлиги. Бу шаклидан қатъи назар мулкчиликнинг ҳимоя қилиниши, тадбиркорлик фаоллиги учун ишончли шароит ва кафолатларнинг яратилиши, мамлакатдаги ҳолатнинг ёмонлашувига, беқарорликка олиб келувчи омилларнинг жиловланишини тақозо этади;

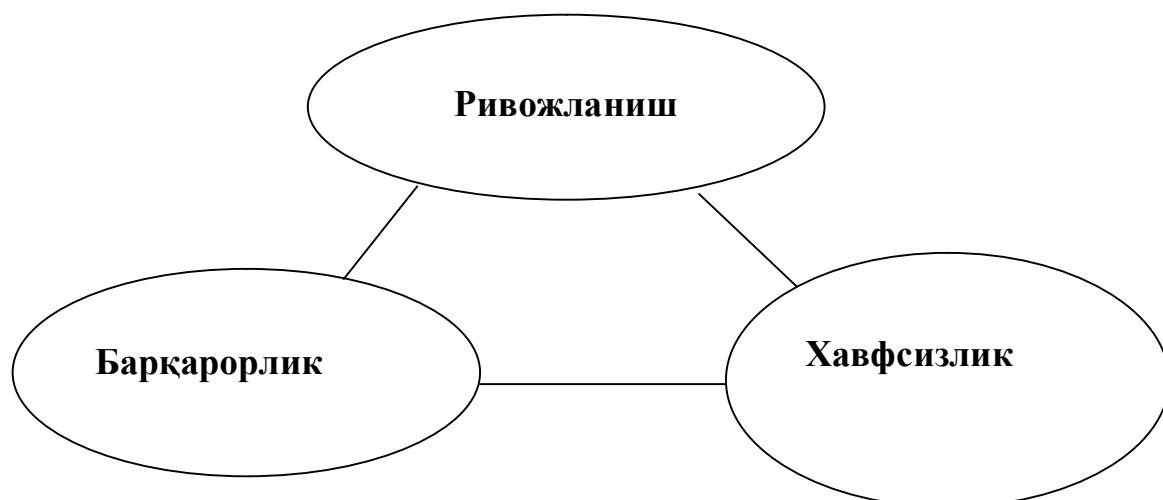
- ўз-ўзидан ривожланишга ва тараққий этишга қодирлиги. Бу эса инвестициялар ва инновация учун қулай муҳитнинг яратилиши, ишлаб чиқаришнинг мунтазам модернизациялашуви, янгилалиши ва такомиллашиб бориши ҳамда ходимларнинг билим, касб-малака, умумий маданий даражаларининг ўсиб бориши миллий иқтисодий барқарорлиги ва мавжудлигининг зарурий шартига айланишини ифодалайди¹.

11.1.1-Расм. Иқтисодий хавфсизлик мазмуни

Е.Бухвальд эса хавфсизлик тизимдаги объектнинг ички ва ташқи таҳдидларнинг мавжудлиги шароитида яшай олиш ва ривожланиш қобилиятига эгалик ва кўзда тутилмаган, аниқланиши қийин бўлган ноҳуш омиллар таъсирига бардошлилик ҳолатини ифодалайди (11.1.2-расм).

¹ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. – с.3.

**11.1.2-Расм. Ривожланиш, барқарорлик ва хавфсизлик
тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги**

Илмий иқтисодий адабиётларда ушбу таъриф энг тўғри таъриф сифатида эътироф этилмоқда¹. Иқтисодий хавфсизлик иқтисодиётнинг турли субъектларига тегишли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: алоҳида фуқаролар; хусусий тадбиркорлик, бизнес; давлат корхоналари; миллий иқтисодиёт; давлат.

Ички иқтисодий соҳаларда хавфсизлик табиий, техникавий-иқтисодий, инфратузилмавий, ижтимоий, микро ва макроиқтисодий ривожланишнинг бошқа омиллари, шунингдек, турли беқарорлик, тангликни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи таҳдидлар таъсиридан ҳимоя қилувчи ички иммунитетлар билан боғлиқдир.

Ташқи иқтисодий соҳада хавфсизлик мамлакатнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги, миллий валютасининг барқарорлиги, давлатнинг молиявий аҳволи билан тавсифланади.

Ўтиш, яъни транзит иқтисодиётига эга бўлган, бозор иқтисодиётига ўтиш мақсадида ислохотларни амалга ошираётган мамлакатларда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади. Уларда, шу жумладан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар мамлакатнинг

¹ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы. // Транзитная экономика, 1998. №4.- с.4.

геополитик ҳолатини, унинг ҳозирги замон жаҳон иқтисодий тизимидаги ўрнини тубдан ўзгартириб юборади.

Иқтисодий хавфсизлик тамойиллари сифатида ижтимоий-иқтисодий тизим аҳволининг қуйи чегарасини ифодаловчи кўрсаткичлар қўлланилади. Мазкур қуйи чегаралардан паст кўрсаткичларда иқтисодий тизим учун таҳдидлар вужудга келади, ҳатто бу тизимнинг бузилиши, деградацияси юз бера бошлайди. Ушбу қуйи чегарани ва унинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш, белгилаш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- миллий иқтисодиёт ҳамда иқтисодий тизим фаолиятининг асосий шароитларини ўрганиш ва уларни тавсифловчи кўрсаткичларни аниқлаш;

- миллий иқтисодиётни тангликка ва беқарорликка олиб келувчи омилларни аниқлаш;

- турли танглик, хавфли ҳолатлар юзага келишининг тартиби ва имкониятларини баҳолаш;

- хавфсизлик ва барқарорликни сақлашга хавф солувчи таҳдидларнинг олдини олиш йўллари аниқлаш.

Турли иқтисодий таҳдидлар, нохуш ҳолатлар оқибатида кўрилган зарарларнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган харажатларни прогноз қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг натижасида фавқулодда ҳолатлар оқибатида кўриладиган зарарларни қоплаш, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга йўналтирилган ресурсларни баҳолаш ва ўз вақтида шакллантириш учун имконият яратилади. Шунга боғлиқ равишда “компенсацион ресурслар” ва “компенсацион салоҳият” (потенциал) тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиш лозим бўлади.

Компенсацион ресурслар ўз мазмунига кўра суғурта, захира, резерв ресурсларини англатади. Компенсацион салоҳият (потенциал) мамлакат иқтисодиётининг танглик, нохуш ҳолатларга қайишқоқлигини, унинг олдини олиш ва уни енгиб ўта олиш, хўжалик жараёнларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг барқарорлиги ва мустаҳкамлигини тиклай олиш қобилиятини англатади. Компенсацион салоҳият миллий иқтисодиётнинг,

халқ хўжалигининг бирон-бир сектори ёки бирон-бир йирик ҳудудда нохушликлар вужудга келганида уларни тиклай олишга қодирлигини ифодалайди.

Компенсацион салоҳият ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш характеридаги моддий захиралар;
- ҳудудлар бўйича жойлаштирилган махсус захиралар;

- танглик, нохуш ҳолатлар содир бўлган жойларга моддий ресурсларни етказиб бериш учун зарур бўлган қўшимча транспорт воситалари имкониятлари;

- йирик тиклаш ишларини амалга ошириш учун зарур бўлган қўшимча резерв қувватлари, айниқса, энергетика тармоқларида, шунингдек, техник воситалар;

- аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва аҳолининг ижтимоий қўниқиш ҳосил қилиши учун резерв имкониятларни сақлаш (11.1.3-расм).

Мамлакат иқтисодий тизимининг турли даражаларидаги иқтисодий муносабатлар иқтисодий хавфсизлик объектлари ҳисобланади;

- макроиқтисодий даражадаги мамлакат иқтисодиёти;
- ҳудудий ва тармоқ даражасидаги ҳудуд ва тармоқ иқтисодиёти;

- оила ва шахс даражасидаги мамлакат фуқаролари ҳар бирининг иқтисодий манфаатлари. Хулоса қилиб, кенг маънода иқтисодий хавфсизликни миллий иқтисодиётнинг самарали, динамик ўсишига, унинг жамият, давлат, шахс эҳтиёжларини қондиришнинг, ташқи бозорда рақобатга бардошлилигини таъминловчи, турли таҳдид ва йўқотишлардан қафолатловчи ички ва ташқи шароитлар йиғиндиси деб таърифлаш мумкин бўлади.

11.1.3-Расм. Компенсация салоҳияти компонентлари

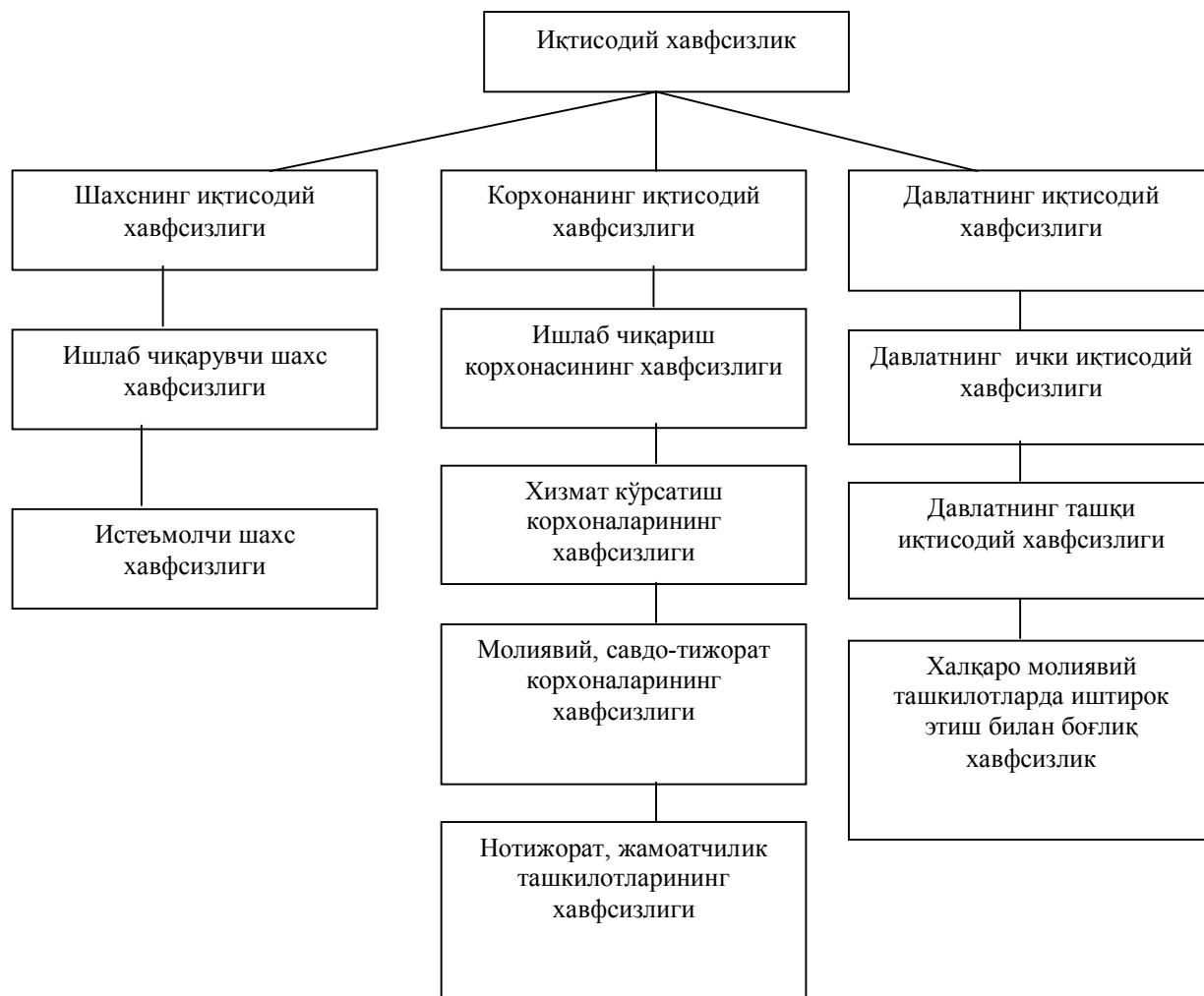
11.2. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари ва кўрсаткичлари

Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари унинг субъектлари ва объектлари нуқтаи назаридан туркумлаш мумкин. Иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- шахснинг иқтисодий хавфсизлиги;
- корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги;
- давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги (11.2.1-чизма).

Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги унинг ҳаётининг манфаатларининг, яъни яшаш ва шахсий дахлсизлик, эркин меҳнат қилиш, тадбиркорлик фаолияти

билан шуғулланиш, мулкдор бўлиш, ҳаётий истеъмол эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, билим олиш ва касбга эга бўлиш, қариганда ва меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларининг ҳимояланганлигини ифодалайди.

11.2.1-Расм. Иқтисодиёт субъектларининг хавфсизлиги

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлигини таҳлил қилганда уларни ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, молиявий, савдо-тижорат ҳамда нотижорат ва жамоатчилик ташкилотлари мавқеларида фаолият юритишлари нуқтаи назаридан туркумлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Иқтисодий адабиётларда хавфсизлик хўжалик фаолияти соҳаларида юзага келиши нуқтаи назаридан асосан уч йўналиш, яъни ишлаб чиқариш-

хўжалик, хўжалик-истеъмол ва молиявий соҳалар бўйича туркумланади¹(11.2.2-расм).

Бизнинг назаримизда, ушбу уч йўналиш барча мамлакатлар учун умумий бўлгани билан, айримлари учун кўшимча йўналишлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Ўзбекистон учун халқаро бозорларга чиқиш жараёнида янги транспорт йўллари, коммуникациялари ҳам муҳим ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг турмуш даражаси, даромадлар бўйича табақаланиши билан боғлиқ ижтимоий хавфсизликни таъминлаш ҳам катта аҳамият касб этади. Шунга кўра, бизнинг фикримизча, иқтисодий хавфсизликни ишлаб чиқариш-хўжалик, хўжалик-истеъмол, молиявий, транспорт коммуникациялари ва ижтимоий соҳалар бўйича туркумлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон учун технологик хавфсизликни таъминлаш ғоят муҳимдир. Чунки республикамизга собиқ тоталитар тузумидан мўрт, заиф, бир ёқлама ривожланган, асосан, хом ашё ва оралик маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиёт мерос бўлиб қолган эди. Пахтанинг 95 фоизи қайта ишланмасдан республикадан ташқарига олиб кетилар эди. Собиқ шўролар даврининг 50 йили мобайнида енгил саноатнинг умумий тармоқ ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши 54 фоиздан 37 фоизга, озиқ-овқат саноати улуши эса 30 фоиздан 14 фоизгача тушиб қолди.

Бу эса мустақилликни мустаҳкамлашда технологик хавфсизликни таъминлашнинг ўта зарурлигидан далолат беради. Бунинг учун республикамизда иқтисодиётни модернизация қилиш ва чуқур таркибий жиҳатдан ўзгартиришлар амалга оширилмоқда. Буларнинг натижаси ўлароқ саноатда юксак технологияга асосланган ва истиқболли тармоқларнинг чунончи, машинасозлик, ёқилғи-энергетика, кимё ва енгил саноат кабиларнинг ҳиссаси ортиб борди. Шунингдек, республика учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноати вужудга келтирилди. Хорижий инвестицияларни жалб этиш йўли билан самолётсозлик, радиоэлектроника ва

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд-во “РАГС”, 2001,- с.39.

электроника соҳаларини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Бу эса ишлаб чиқаришни жадал модернизация қилиш, замонавий қувватларни ишга тушириш, истеъмол бозорини сифатли ва рақобатга бардошли маҳсулотлар билан тўлдириш асосида нафақат технологик, шу билан бирга, озиқ-овқат хавфсизлигини ҳам таъминлаш имкониятини беради.

11.2.2-Расм. Хўжалик фаолияти соҳаларидаги иқтисодий хавфсизлик турлари

Озиқ-овқат хавфсизлиги мамлакат аҳолисининг асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли даражада ички имкониятлардан фойдаланган ҳолда таъминланишини, импортга боғлиқликни минимум даражасига эришишни ифодалайди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун икки йўналишда чора-тадбирлар амалга оширилди:

- қишлоқ аҳолиси томорқа майдонларини кенгайтириш ва янгиларини ажратиб бериш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини қайта кўриб чиқиш.

Давлатнинг озиқ-овқатга оид сиёсати картошка, мева-сабзавот маҳсулотлари билан ҳам ўз-ўзини таъминлашни кўзда тутди. Аҳолига

етарли даражада чорвачилик маҳсулотлари ва ўсимлик ёғи етказиб бериш, кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш учун зарур бўлган базани барпо этиш, шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари асосий турларининг етарли захирасини шакллантириш, уларнинг чакана баҳолари барқарорлигини таъминлашга эришиш, четдан келтирилаётган маҳсулотлар ҳажмларини қисқартириб бориш кабилар ҳам озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналишлари ҳисобланади.

Экологик хавфсизлик табиий муҳитга турли нохуш таъсирлардан, табиий офат ва ҳалокатлардан ҳамда инсонларнинг ва хўжалик субъектларининг атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатишидан химояланганликни ифодалайди. Бу хусусиятлар иқтисодий адабиётларда "экологик императив" деган тушунча билан изоҳланади.¹ Мазкур тушунча табиий муҳит билан инсоннинг физиологик ва ижтимоий хусусиятлари ўртасидаги нисбатни ифодалайди.

Молиявий хавфсизлик мамлакат ва унинг ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши учун зарурий молиявий шароит ва ресурсларнинг яратилганлиги, молиявий тизимнинг яхлитлигини сақлаш ҳамда ички ва ташқи иқтисодий манфаатлар таҳдидларига муваффақиятли қаршилиқ қилишни ифодалайди. Бу хавфсизлик пул, бюджет, кредит, солиққа тортиш ва валюта тизимларида вужудга келадиган таҳдидларнинг олдини олиш, улардан муҳофазаланиш кабиларни ўз ичига олади.

Ижтимоий тавсифдаги хавфсизлик аҳолининг энг бой ва энг қуйи табақалари даромадлари ўртасидаги фарқ, камбағаллик ва қашшоқлик муаммоси, турли юқумли касалликлар кўламнинг кенгайишини олдини олиш заруратида ўз ифодасини топади.

Мамлакатнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда, унинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувида ички ва ташқи транспорт йўл ва алоқа коммуникациялари тизимининг яратилиши

¹ Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.: Изд-во "РАГС", 2001, – с.49.

оқибатида транспорт йўл ва алоқа коммуникациялари хавфсизлиги таъминланади.

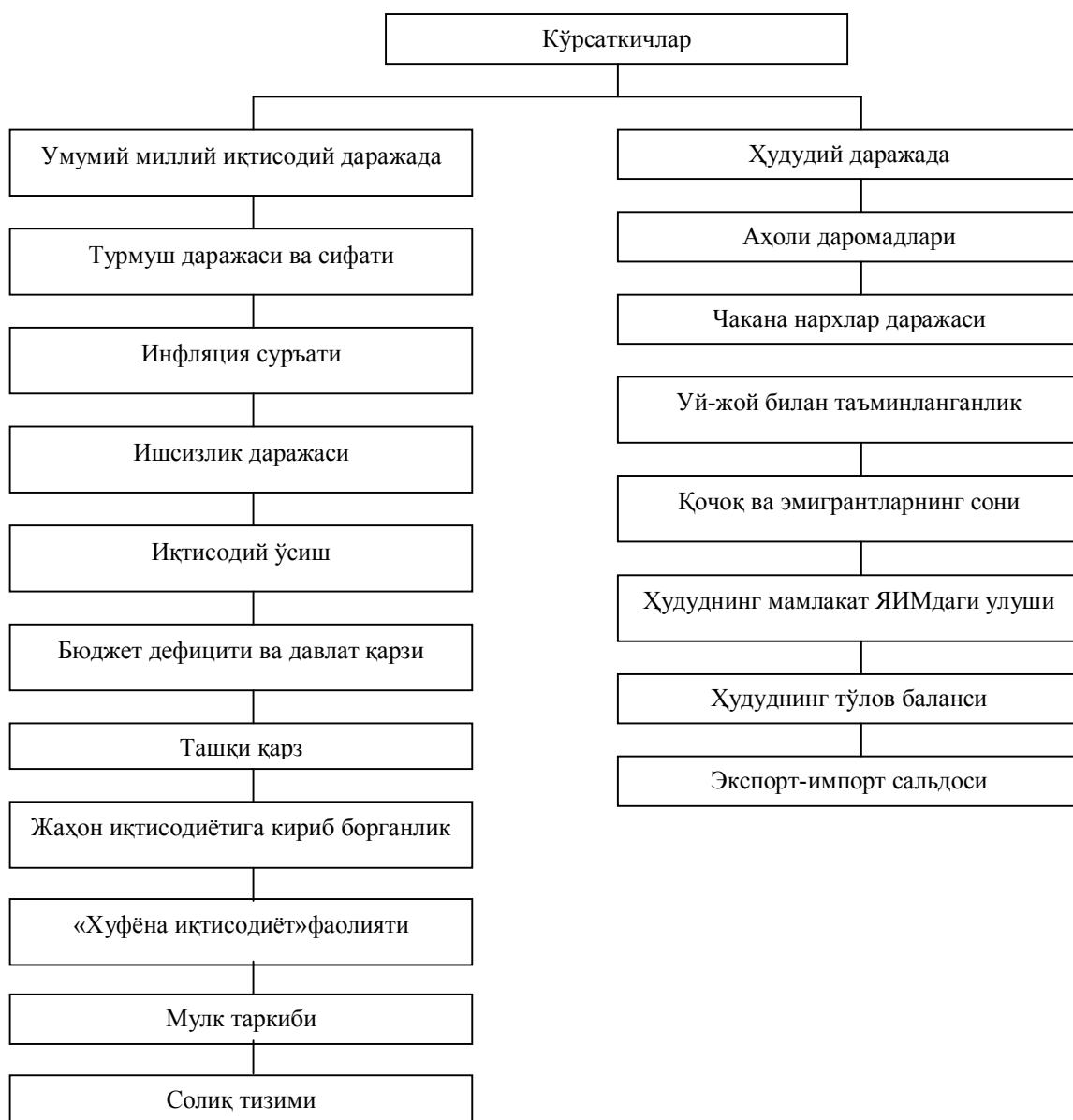
Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун унинг индикаторлари мониторингини ташкил этиш зарур.

Иқтисодий хавфсизликнинг умумий кўрсаткичлари (индикаторлари) қуйидагилардан иборат:

- турмуш даражаси ва сифати;
- инфляция суръати;
- иқтисодий ўсиш;
- бюджет дефицити; давлат қарзи;
- жаҳон иқтисодиётига кириб борганлик;
- "хуфёна иқтисодиёт" фаолияти;
- мулк таркиби;
- солиқ тизими;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланиши.

Худудий даражада умумий кўрсаткичлардан ташқари яна қуйидаги кўрсаткичлар иқтисодий хавфсизликни ифодалайди:

- аҳоли даромадлари; чакана нархлар даражаси;
- уй-жой билан таъминланганлик;
- қочоқлар, эмигрантлар ва бошқалар сони;
- худуднинг мамлакат ЯИМдаги улуши;
- худуднинг тўлов баланси;
- экспорт-импорт сальдоси (11.2.3-расм).

11.2.3-Расм. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари

Юқоридаги кўрсаткичлар миқдоринингтаҳликали қуйи (пороговая черта) чегарасини кўрсатиш ва аниқ белгилаш лозим бўлади. Ушбу таҳликали қуйи чегара – иқтисодий манфаатлар нуктаи назаридан хўжалик фаолияти пропорцияларининг энг қуйи мақбул нисбатларини ифодаловчи миқдорий индикаторлар бўлиб, уларга риоя қилмаслик такрор ишлаб чиқариш турли элементларининг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солади.

Таҳликали қуйи чегаранинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш учун қуйидагиларга асосланиш лозим бўлади:

- миллий иқтисодиёт ҳолати ва ундаги мутаносибликлар ҳамда такрор ишлаб чиқариш элементлари ва омиллари ҳолатининг бирламчи, муҳим хусусиятларини тавсифлаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларни тўлиқ ва кенг камровди ифодалаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларга хавф солувчи таҳдидларни тўлиқ ва ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегарасини ифодаловчи индикаторлардан ҳокимият органлари мамлакат иқтисодиёти ҳолатини аниқ баҳолашда ва бошқа мамлакатлар билан қиёслашда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги.

Ушбу индикаторларнинг мамлакат ҳисоб, статистика ва прогнозлаштириш тизими билан мувофиқ келиши, мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси индикаторлари миллий иқтисодиёт соҳалари ва уларнинг ҳар қайсисидаги миллий манфаатлар нуқтаи назаридан туркумланади. Адабиётларда иқтисодий хавфсизлик қуйи таҳликали чегараси индикаторлари ўз ичига 50та кўрсаткични олган ҳолда қуйидагича туркумланган¹:

1) иқтисодиётнинг барқарор ривожланишга қодирлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу гуруҳга ялпи ички маҳсулот ҳажми, саноат ишлаб чиқариш ва унинг таркиби, машинасозлик маҳсулотлари ҳажмида янги турдаги маҳсулотлар улуши, мудофаа ва фан учун харажатлар улуши, инвестициялар, фойдали қазилма бойликларининг захиралари бўйича қуйи таҳликали чегарани ифодаловчи индикаторлар киради;

2) молиявий тизим барқарорлиги кўрсаткичларига давлат бюджети камомати, давлат қарзи, пул муомаласи, ўзаро ҳисоб-китоб ва солиқ интизомини ифодаловчи кўрсаткичлар киради;

¹ Қаранг: Илларианов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики, 1999. №10. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга четвертая) / Ин-т экономики РАН.- М., ЗАО «Финстатинформ», 2002,- с.72-78; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд-во РАГС, 2001,- с.176-180; Прохожев А., М.Корнилов О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5. 2003,- с. 232-233.

3) ижтимоий соҳа кўрсаткичлари аҳоли даромадлари даражаси ва унинг мулкӣ жихатдан табақаланиши, ишсизлик ва ижтимоий соҳа харажатлари бўйича қуйи таҳликали чегараларни ўз ичига олади;

4) ташқи савдо ва иқтисодий фаолият кўрсаткичлари гуруҳига мамлакат ички истеъмолида импортнинг улуши ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмида экспортнинг улуши бўйича қуйи таҳликали чегараларни ифодаловчи индикаторлар киради.

Иқтисодий адабиётларда иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари сифатида С.Ю.Глазьев тмонидан тайёрланган туркумланишдан кўпроқ фойдаланилмоқда. Ушбу иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари туркумига қуйидагилар киради:²

- ялпи ички маҳсулотнинг умумий ва аҳоли жон бошига тўғри келувчи ҳажми;

- саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида ишлаб берувчи саноат маҳсулотлари улуши;

- саноат ишлаб чиқаришда машинасозликнинг улуши;

- инвестициялар ҳажмининг ЯИМга фоиз ҳисобидаги нисбати;

- илмий тадқиқотлар учун харажатларнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);

- янги турдаги маҳсулотларнинг ялпи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмидаги улуши;

- яшаш минимуми даражасидан паст даромад олувчи кишилар улуши;

- аҳолининг туғилган чоғидан кутилаётган ўртача умр узоклиги (ёш);

- аҳолининг энг юқори даромад олувчи 10% гуруҳининг энг кам даромад олувчи 10 % гуруҳи даромадлари ўртасидаги фарқ катталиги;

- қайд этилган жинойтлар, ҳар 100000 киши ҳисобига;

- Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) методологияси бўйича ишсизлик даражаси (фоиз ҳисобида);

² Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М.: Изд. “Вла-Дор”, 1997. с.107-110; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд. “РАГС”, 2001.- с.178-179.

- йиллик инфляция даражаси (фоиз ҳисобида);
- ички қарзлар ҳажмининг ЯИМга нисбати, фоиз ҳисобида, қиёсий даврда;
- ички қарзларни қоплаш ва уларга хизмат кўрсатиш учун жорий эҳтиёжнинг бюджетга солиқ тушумлари ҳажмидаги улуши (фоиз ҳисобида);
- ташқи қарзнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ташқи қарзнинг ЯИМ камомадини қоплашдаги улуши;
- хорижий валюталар миқдорининг миллий валюта массасига нисбати (фоиз ҳисобида);
- нақд хорижий валюта миқдорининг нақд миллий валюта ҳажмига нисбати (фоиз ҳисобида);
- (M2 пул массаси)нинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ички истеъмолда импортнинг ҳиссаси, шу жумладан, ички озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли ҳажмида импорт озиқ-овқат маҳсулотлари улуши (фоиз ҳисобида);
- аҳоли яшаш даражалари бўйича мамлакат ҳудудлари ўртасидаги фарқлар.

Ҳар бир мамлакатда расмий тарзда белгиланган қуйи таҳликали чегара индикаторлари миллий ва жаҳон иқтисодиётидаги шароитларнинг ўзгариши натижалари билан таққосланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини турли нуқтаи назардан туркумлаш мумкин. Масалан, А.Илларионовнинг фикрича, иқтисодий ривожланишнинг таъминланиши нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари қуйидагича туркумланган:

- давлат секторининг (корхоналарининг) ЯИМ ишлаб чиқаришдаги улуши (фоиз ҳисобида);
- давлат истеъмолининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат харажатларининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат бюджетининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат қарзлари ўсишининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);

- пул массасининг ўсиш суръати (фоиз ҳисобида);
- инфляция суръатлари (фоиз ҳисобида);
- валюта курсининг пасайиш суръатлари (фоиз ҳисобида);
- ташқи савдога солиқларнинг ташқи савдо айланмасига нисбати (фоиз ҳисобида)¹.

Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини миллий иқтисодиёт субъектларининг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам туркумлаш мумкин. Масалан, А.Прохожев ва М.Корниловлар шахсининг, яъни алоҳида индивид, фуқаронинг ҳаётий муҳим манфаатини рўёбга чиқариши нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизликни ифодаловчи қуйидаги кўрсаткичларни туркумлаган:

- жон бошига ойлик даромад миқдорининг расмий равишда белгиланган яшаш минимуми миқдорига нисбати;
- аҳоли озиқ-овқат харажатларининг йиллик жон бошига даромадлар ҳажмидаги улуши;
- аҳоли жон бошига кундалик истеъмол қилинаётган калориялар миқдори;
- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромадида уй-жой ва коммунал тўловларга қилинган харажатлар улуши;
- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромадидаги жамғармаларнинг улуши ва бошқалар². Шунингдек, ушбу иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларининг ўртача жаҳон ва МДҲ мамлакатларининг айнан шундай кўрсаткичларига, шунингдек, расмий белгиланган қуйи таҳликали чегара индикаторларига таққослаш орқали миллий иқтисодиётнинг реал ҳолатини аниқлаш мумкин бўлади. Бунинг натижасида ҳукумат мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатнинг мақсадлари ва уларни амалга ошириш йўналишларини белгилайди.

¹ Илларионов А. Критерии экономической безопасности. // Вопросы экономики. 1999. №10.

² Прохожев А, Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. -с. 233.

11.3. Давлат томонидан иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсади ва вазифалари

Хавфсизликни, шу жумладан, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бунинг учун, авваламбор, унинг сиёсий-ташкилий ва ҳуқуқий асослари яратилади. Ушбу мақсадда концепция ишлаб чиқилади. Уни ишлаб чиқиш эса иқтисодиёт ҳолатини объектив баҳолашга ҳамда унинг ривожланиш тамойили ва тенденцияларини прогноз қилишга асосланади. Бунинг учун иқтисодий хавфсизликни белгиловчи вазият ва ҳолатлардаги сабаб-оқибатлари аниқланади. Шунингдек, иқтисодий хавфсизликни сақлаш ва мустаҳкамлашга масъул, жавобгар давлат органлари, ташкилот ва муассасалар белгиланади.

Концепцияни ишлаб чиқишда иқтисодий хавфсизлик ва таҳдидларнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодий хавфсизлик концепциясида иқтисодиётда ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажми ва динамикаси, иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлиги, иқтисодиётнинг очиклиги, интеллектуал салоҳиятнинг ҳолати, инновацион даражаси, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиш даражаси, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши тенденцияларининг истиқболли прогнозлари ва уларнинг асосий устуворликлари ўз ифодасини топиши лозим.

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- хавфсизликни таъминлаш мақсади ва вазифалари;
- уларни амалга ошириш йўллари ва усуллари;
- олий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимият органлари, иқтисодиёт тармоқлари бошқарув тизимлари, ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик органларининг умумдавлат, ҳудудий даражадаги иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича вазифалари;
- мавжуд ва потенциал хавфсизликка таҳдидларни таҳлил қилиш;

- давлатнинг хавфсизликни таъминлашдаги имкониятлари, иқтисодий ресурслардан, восита ва кучлардан рационал фойдаланиши назарда тутилади;

- иқтисодий таҳдидларни бартараф этиш, уларнинг олдини олиш ва салбий таъсирини юмшатиш йўллари, восита ва усуллари.

Хавфсизлик концепцияси асосида уни таъминлашнинг давлат стратегияси ишлаб чиқилади. Ушбу стратегия таҳдидларнинг моҳиятини, объектларини индикатори ва уларнинг олдини олиш ёки бартараф этиш механизмларини белгилаб беради:

Иқтисодий адабиётларда давлат иқтисодий стратегиясининг уч жиҳати ва таркибий қисмлари ажратиб кўрсатилган.

1. Иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат ҳаёт фаолияти муҳим соҳаларининг ҳимояланганлигини таъминлайдиган миллий, давлат манфаатларини аниқлаш.

2. Шахс, жамият ва давлатнинг муҳим ҳаётий манфаатларига зиён келтирадиган иқтисодий хавфсизликка таҳдидлар ва хавф-хатарларни тавсифлаш. Бунда қисқа, ўрта ва узоқ муддатли даврларда давлат ва ижтимоий-иқтисодий тизим барқарорлигига зарар етказувчи, салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ва шароитлар аниқланади.

3. Иқтисодий хавфсизликнинг турли таҳдидлар, хавф-хатарлардан барқарор ҳимояланишини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш, институционал ўзгаришларни амалга ошириш бўйича таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқиш.¹ Ушбу стратегияда иқтисодий хавфсизлик талабларига жавоб берадиган иқтисодиётнинг мезон ва параметрлари ҳам аниқланади.² Иқтисодий манфаатларга ва хавфсизликка таҳдидларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш ҳамда юмшатишнинг устувор мақсадларига қуйидагилар киради:

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во "РАГС", 2001.-с.96

² Давлат стратегияси ва иқтисодий сиёсатнинг моҳияти, мезонлари классификация нафақат ижтимоий-иқтисодий тараққиётни, шу билан бирга, унинг хавфсизлигини ҳам таъминлаши лозим. Қаранг: Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. - М.: Акад. Проект, 2004, - с.11-23.

- аҳолининг барча ижтимоий гуруҳлари ва табақалари турмуш даражасини ошириш орқали жамият барча аъзоларининг бирдамлигига эришиш;

- миллий иқтисодиётга хусусий инвестицияларни киритишни рағбатлантириш, инвестицион жараёнларни фаоллаштириш;

- катъий солиқ, пул-кредит сиёсатини юритиш, миллий валюта кадрини ошириш ва мустаҳкамлаш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ва самарали божхона назорат тизимини шакллантириш;

- мамлакат фани ва интеллектуал салоҳияти ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, улар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш орқали ички иқтисодий маконни мустаҳкамлаш;

- хўжалик субъектларининг халқаро бозорларга чиқишдаги мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда иқтисодий восита ва чора-тадбирлар билан бир қаторда коррупция, ташкилий жиноятчиликка, хуфёна иқтисодиётга қарши сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий тавсифдаги чора-тадбирлар, воситалардан ҳам фойдаланилади. Бунда иқтисодий бошқарув органлари ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик хизмати, чегара, божхона органлари билан биргаликда фаолият юритадилар.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун асосий шарт-шароитлар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- аҳолининг цивилизацияон эҳтиёжлари меъёрида яшаш имкониятининг яратилиши. Бу кишилар учун танлаш эркинлиги ҳамда узоқ муддат меҳнат қобилиятини сақлаган ҳолда фаолият юритиш ҳуқуқи ва мажбуриятини ифодалайди. Бунинг учун бозорнинг ўз-ўзини тартиблаш ва иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш механизмлари уйғунлигини таъминлашга

хизмат қилувчи ресурс, энергетик, транспорт, ишлаб чиқариш ва бозор инфраструктуралари шакллантирилади;

- хотиржам яшаш имкониятларининг яратилиши. Бунинг учун фавқулодда нохуш вазиятлар вужудга келишининг олдини олиш ҳамда ишончли ахборотга эга бўлиш учун иқтисодий шароитлар вужудга келтирилиши лозим бўлади. Бундан кўзланган мақсад, биринчидан, иқтисодий ва техноген хавф-хатарга қарши туриш, иккинчидан, иқтисодий жиноятчилик ва терроризмнинг кучайишига қарши турли имкониятларни яратиш ҳисобланади;

- мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий яхлитлигига хавф солувчи омилларнинг олдини олиш. Бу омиллар мамлакат ҳудудлари ривожланиши ва аҳоли турмуш даражасидаги фарқларнинг катталашиб кетиши туфайли вужудга келади. Мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий яхлитлигини таъминлаш учун, биринчидан, ягона иқтисодий маконни ташкил этиш мақсадида пул ва банк тизимини мустаҳкамлаш, молиявий ва савдо инфратузилмасини ривожлантириш; иккинчидан, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларини бир-бирларига яқинлаштиришга қаратилган оқилона ҳудудий сиёсатни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ушбу шарт-шароитларни яратиш асосида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизмининг асосий элементлари ҳуқуқий база, бошқаришнинг иқтисодий услублари ҳамда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ҳисобланади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий базасини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунлар ташкил этади. Эндиликда эса “Хавфсизлик тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш лозим бўлади.

Давлат иқтисодиётини тартибга солишнинг қуйидаги йўналишларида ҳам фаолият юритилади:

- иқтисодиётдаги жараёнларни объектив, кенг қамровли мониторинги, шу жумладан, шахс, давлат ва жамиятнинг муҳим ҳаётий манфаатларига

ички ҳамда ташқи таҳдидларни аниқлаш ва прогнозлаштириш учун ахборотлар базасини яратиш;

- иқтисодий манфаатларга таҳдидларнинг олдини олиш ва салбий оқибатларини енгиш ҳамда барҳам бериш бўйича жарима ва узоқ муддатли чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш. Бунда давлатнинг иқтисодий хавфсизлик стратегиясини амалга ошириш бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш чора-тадбирларининг натижалари баҳоланади.

Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича фаолияти куйидагиларни ўз ичига олади:

- мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизими ҳамда давлатнинг барқарорлигига хавф туғдирувчи омилларни аниқлаш ва мониторинг қилиш;

- ушбу омилларнинг зарарли, салбий таъсирига барҳам бериш ёки юмшатишга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш ва институционал ўзгаришларни амалга ошириш.

11.4. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари

Бозор муносабатларига ўтишга қаратилган иқтисодий ислохотлар шароитида давлат хўжалик субъектлари фаолиятининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаши ва фуқароларга зиён келтиришига йўл қўймаслиги керак. Ушбу мақсадларда давлат, энг аввало, тадбиркорлик муҳитини яхшилаш, кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакат иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобатбардошлигини ривожлантириш, фонд бозори, ер ва кўчмас мулк бозорларини шакллантириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиши керак. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг барча бўғинларида қонун лойиҳаларининг сифати ва асосланганлик даражасини ошириш ҳамда қонунга барчани, хатто давлат ҳокимияти органларининг ҳам қатъий риоя этишлари бўйича тадбирлар амалга оширилиши зарур бўлади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун давлат қуйидагиларни кўзда тутиши лозим:

- ижтимоий институтлар стратегиясини бир-бирига яқинлаштириш, уларнинг фаолиятини координациялаштиришга имкон берадиган институционал ўзгаришларни амалга ошириш;

- хўжалик жараёнларининг барча иштирокчилари учун лоббизмни қонуний чеклаш, қонунчиликни максимал унификациялаш (яъни имтиёзлари ва турли преференцларни қисқартириш ва йўқотиш) учун иқтисодий ва ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг умумий тамойилларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

- иқтисодиёт субъектлари ва давлат бошқарув органлари томонидан қонунларга, фаолият тартиб – қоидаларига риоя қилинишини назорат қилиш;

- иқтисодий муносабатлар соҳасида вужудга келадиган мунозара ва зиддиятларни ҳал қилиш механизмини яратиш;

- кадрларни корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ва инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг замонавий усулларига ўқитишни ташкил қилиш;

- жамиятда иқтисодий барқарорликни ошириш ва ижтимоий кескинликнинг ўсишига йўл қўймаслик;

- мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш.

Шунга мувофиқ равишда собиқ тоталитар тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар яқин истиқболда қуйидаги вазифаларни амалга оширишлари лозим бўлади:

1) самарали ва рақобатбардош ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш ва истиқболи йўқ, эскирган ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйиш;

2) таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш учун зарур бўлган иқтисодиёт инфратузилмаларини ривожлантириш;

3) иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш;

4) мавжуд илмий техника салоҳиятининг энг қимматли элементларини сақлаш;

5) иқтисодиёт таркибининг деформациялашувига барҳам беришда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқариш таркибини тўловга кодир талаб билан уйғунлаштириш;

6) корхоналарнинг бозор шароитларига мослашувини тезлаштириш;

7) экспорт салоҳиятини диверсификациялаш;

8) экологик хавфсизликни оширишни таъминлаш.

Ушбу вазифаларни бажариш миллий иқтисодиётнинг кўпчилик тармоқларининг рақобатга бардошли эмаслигини бартараф этишга имкон яратади. Бундан келиб чиққан ҳолда, таркибий сиёсат микро ва макро иқтисодиёт даражаларида уч асосий йўналишда амалга оширилиши керак, деган хулоса чиқариш мумкин. Бунинг учун давлат ҳокимият органлари мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун маълум тармоқ ва соҳаларни селектив қўллаб-қувватлаши даркор бўлади.

Макроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилиниши зарур:

- жами талабни ошириш;

- жамғариш нормасини ўстириш ва уни инвестицияга айланишини таъминлаш;

- ривожланишдан тўхтаб қолган секторлардаги барча турдаги ресурсларнинг ривожланаётган секторларга оқиб ўтишини рағбатлантириш;

- ялпи инвестицияларни кўпайтириш;

- экспортни рағбатлантириш;

- умум қабул қилинган тартиб-қоидалар доирасида миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш мақсадида импортни тартибга солиш.

Микроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнида қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- иқтисодий нуқтаи назардан самарали корхона ва ишлаб чиқаришларнинг ривожланишини рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш;

- самарасиз ишлаб чиқаришлар ва корхоналарни тугатиш ёки реорганизация, яъни қайта ташкил этиш;

- янги монополистик тузилмаларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик;

- тармоқлараро капитал оқувчанлигини таъминлаш мақсадида фонд бозорининг ривожланишини тартибга солиш ва рағбатлантириш;

- нарх ўсишини тўхтатиш чора-тадбирларини кўриш;

- иқтисодий субъектлар хатти-ҳаракатининг бозорга хос нормаларини жорий қилишни рағбатлантириш.

Мамлакатда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш узок муддатли стратегик вазифа ҳисобланади. Бу вазифани амалга ошириш учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат стратегияси, яъни доктринасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур бўлади. Ушбу давлат стратегияси олий миллий давлат манфаатларига жавоб бера олиши керак.

Иқтисодий хавфсизлик давлат стратегиясида эришиладиган пировард мақсад ва уни амалга ошириш босқичлари ўз ифодасини топиши лозим. Шу даврда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг кафолати бўлган давлатнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- хавфсизликни таъминлаш бўйича хўжалик ва сиёсий характердаги қарорларни қабул қилиш;

- ижтимоий жараёнларни бошқариш механизмига таҳдидларнинг пайдо бўлганлиги тўғрисида сигнал берувчи индикаторларни киритиш;

- иқтисодий таҳдидларни юмшатиш, бартараф этиш, нейтраллашга қаратилган самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқишни амалга ошириш.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси доимо узок муддатли миллий давлат манфаатларига асосланади. Бошқача айтганда мазкур концепция мамлакатнинг келажаги тўғрисидаги тасаввурга, ислох делга, шунингдек, барқарор, мустаҳкам ривожланиш стратегиясига боғлиқ бўлади.

Асосий таянч тушунчалар

Хавф, хавфсизлик, миллий хавфсизлик, иқтисодий хавфсизлик, давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги, корхона хавфсизлиги, шахс хавфсизлиги, молиявий хавфсизлик, экологик хавфсизлик, компенсацион салоҳият, хавфсизлик кўрсаткичлари, хавфсизликнинг қуйи чегараси, иқтисодий таҳдид, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Хавфсизлик тушунчасининг мазмуни нима?
2. Миллий хавфсизлик тушунчасининг моҳияти ва таркиби нималардан иборат?
3. Иқтисодий хавфсизлик нима?
4. Иқтисодий хавфсизликнинг таркиби нималардан иборат?
5. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари ўз ичига қандай кўрсаткичларни олади?
6. Хавфсизликнинг қуйи чегараси деганда нимани тушунасиз?
7. Иқтисодий хавфсизликнинг шакллари қандай бўлиши мумкин?
8. Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини тавсифлаб беринг.
9. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликнинг таъминланганлигини макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида тавсифлаб беринг.
10. Иқтисодий таҳдид нима ва унинг намоён бўлиш шакллари нималардан иборат?
11. Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг моҳиятини ва асосий йўналишларини айтиб беринг.
12. Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлик концепцияси деганда нимани тушунасиз ва унинг мазмунини тушунтириб беринг.

12-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА ДАВЛАТНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ ТАЪМИНЛАШ ВА ИНҚИРОЗГА ҚАРШИ СИЁСАТ

12.1. Макроиқтисодий мувозанат ва унинг намоён бўлиш шакллари.

Иқтисодиётдаги барча мураккаб такрор ишлаб чиқариш алоқалари макроиқтисодий мувозанат заруратлигини оширади. Макроиқтисодий мувозанат давлатнинг бошқаруви таъсирсиз ижобий натижаларга эриша олмайди. Бозор иқтисодиётида бундай мувозанатни намоён бўлишининг муҳим шакли бўлиб, жаъми талаб ва жаъми таклиф барқарорлиги ҳисобланади. Биринчи галда объектив қонуният, яъни жамият даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мувозанатнинг зарурати макродаражада юзага келади. Бу мувозанатнинг аниқ шакли бўлиб, жаъми таклиф (яратилган ЯИМ) ва жаъми талаб (истеъмол этилган ЯИМ) ўртасидаги мувозанат ҳисобланади. Бозор мустақил ҳолда, давлат аралашувисиз таъкидланган мувозанатни таъминлай олмайди.

Жаъми талаб ва жаъми таклиф ўртасидаги мувозанат юзага келган шароитдагина макроиқтисодий мувозанатга эришилади. Жаъми талаб ва жаъми таклиф ўртасидаги мутаносибликда неъматларни олди-сотдиси, маълум бир муддат давомида миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилган ва якуний истеъмол этишга йўналтирилган жамғариш, истеъмол ва соф экспорт билан боғлиқ жаъми муносабатлар йиғиндиси намоён бўлади. Бу эса товар ва хизматлар бозори тушунчасидан хусусий бозорлар йиғиндиси (пойафзал бозори, газлама бозори, қурилиш моллари бозори, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ва б.) тушунчасини фарқли эканини билдиради. Хусусий бозорларда оралиқ маҳсулотларнинг (хом ашё, материал, ёқилғи ва б.) олди-сотди жойлари мавжуд.

Бутун иқтисодиёт даражасида ўзаро боғлиқликдаги бозорларнинг (ишлаб чиқариш омиллари бозори, меҳнат бозори, пул бозори, молия бозори ва б.) умумий тизимида товар ва хизматлар бозори марказий звено бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодиётда жаъми талаб ва жаъми таклиф чамбарчас боғлиқликда учрайди. Жаъми талаб – бу мавжуд даромадлар ва нархлар даражасида талаб эта олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар хажмидир. Жаъми таклиф – бу мавжуд нархлар даражасида ишлаб чиқарилган ва таклиф этилган товар ва хизматлар умумий миқдоридир. Жаъми талаб – бу истеъмол товарларига ва хизматларга ва инвестицион товар ва хизматларга бўлган талаб. Жаъми таклиф ишлаб чиқарилган ЯИМ га тенг бўлиб, жаъми талаб унинг истеъмол этилган қисмидир.

Иқтисодиётнинг секторлари ва уларнинг харажатларига мос равишда жаъми талабнинг таркибий қисми қуйидагича:

1. Уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари;
2. Хусусий секторнинг инвестицион харажатлари;
3. Давлат бюджети ташкилотларининг таркиби ва уларни ривожлантириш учун инвестиция ва моддий сарфларга давлат харажати;
4. Соф экспорт

Баъзи адабиётларда жаъми талаб таркибининг учинчи қисмида келтирилган давлат бюджети ташкилотларига қилинадиган сарфлар ва моддий инвестиция давлат харажатлари давлат ҳариди деб ҳам юритилади. У қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат инвестицияси, миллий мудофаага харажатлар, давлат ташкилотлари ходимларига иш ҳақлари ва ҳ. Бу ўринда давлат ташкилотлари ходимларига бериладиган иш ҳақлари уй хўжаликларини истеъмол харажатларига сарфини акс эттиради бу эса икки маротаба ҳисоблашни келтириб чиқаради. Уй хўжалаикларининг истеъмол харажатлари, хусусий секторнинг инвестицион харажатлари, давлат хариди ва соф экспорт йиғиндиси истеъмол этилган ЯИМ миқдоридан кўп бўлишини келтириб чиқаради. Таклиф этилаётган жаъми талаб таркиби ҳақиқатга яқинроқдир. У такрор ҳисоблашдан холи.

Жаъми талабда инвестиция хусусий секторда қандай бўлса давлатда ҳам шундай ҳисобга олинади. Шу сабабли макроиқтисодий инвестиция

микроиқтисодийдан фарқланади. Шундай экан уй хўжаликлари ва фирмалар учун инвестиция нафақат реал капиталга қўйилма қилиш балки молиявий активларга қўйилма қилиш ҳам ҳисобланади (акция, облигация ва б. қимматли қоғозлар). Макроиқтисодий нуқтаи назарда молиявий активларни (қимматли қоғозлар ва б.) сотиб олиш инвестиция ҳисобланмайди. Инвестиция макроиқтисодий нуқтаи назарда фақат реал капитал харид қилиш ва асосий капиталга меҳнатни ёллаш ҳисобланади.

Жаъми талаб ҳажми бир қатор омилларга боғлиқ, улар қуйидагилар: уй хўжаликларини ишқуни сотишдан олган даромадларига, яқка тартибдаги товар ишлаб чиқариш фаолиятига, солиққа тортиш ҳажмига, мамлакатдаги нархнинг умумий даражасига, муомаладаги нақд пул миқдорига, нарх ўзгаришининг кутилишига, кутилаётган фойдга, банк кредит фоизларининг ўсишига ва б.

Жаъми талаб ва нарх даражаси ўртасидаги боғлиқлик тескари, бироқ жаъми таклиф ва нарх даражаси тўғри боғланган, яъни нарх даражаси қанча юқори бўлса, шунча таклиф кўп бўлади.

Ишлаб чиқаришга таъсир этувчи омиллар бу жаъми таклифга ҳам таъсир этувчи омиллар ҳисобланди.

12.2. Классик ва Кейнсчилик назарияларида жаъми талаб ва жаъми таклиф тенглигини таъминлашда давлатнинг роли ҳақида.

Классик сиёсий иқтисод намоёндалари бозорнинг ўзи умумиқтисодий мувозанатни таъминлайди, бу ўринда давлатнинг аралашувини шарт эмас деб ҳисоблайдилар. Уларнинг концепциясига кўра умумиқтисодий мувозанат асосида Ж.Б.Сейнинг «бозор қонуни» ётадига, унга кўра таклиф этилган товар ўзида талабни юзага келтиради, яъни маълум ҳажмда ишлаб чиқарилган товарлар автоматик тарзда яратилган товарлар қийматига мос даромадни келтиради, фақатгина ишлаб чиқарилган товарларни сотиш лозим бўлади. Бу қонун ноаниқ бўлган таклифдан, яъни товарларни сотишдан олинган барча даромадлар, албатда бошқа товарларни сотиб олишга

сарфлашдан келиб чиқади. Агар даромаднинг бир қисми товарларни сотиб олишга сарф этилмасачи, у ҳолда жаъми таклиф ва жаъми талаб ўртасидаги мувозанатни бузилишига олиб келади. Сей қонуни қўшимчалари юқоридаги муаммони хал этиш учун қуйидагиларни таклиф этади: ушбу мувозанатни фоиз ставкалари, иш ҳақларини ўзгариши ва нарх даражасини ўзгариши орқали ўзини-ўзи тартибга солади. Классик сиёсий иқтисодчиларнинг фикрига кўра бу кўрсаткичларнинг мослашувчанлиги бозорда талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди ва шу йўл билан бозор механизми миллий иқтисодиёт даражасида юзага келадиган номувофикликни бартараф этади. Давлат аралашуви керак бўлмай қолади.

20 йилларнинг охири ва 30 йилларнинг бошида XX асрлик капиталистик иқтисодиёт кучли ва узок муддатли макроиқтисодий тенгсизлик билан тўкнашди (инқироз 1929-1933 й.). 100 йил муқаддам шаклланган Классик сиёсий иқтисод XX асрнинг 30 йилларида бўлган инқироз жараёнларини тушунтириб беришга ожизлик қилди. Дж. Кейнс ушбу ҳолатни ёритишга ҳаракат қилди.

Кейнснинг фикрича жаъми талаб (ҳаражат) 4 қисмдан ташкил топади:

1. Шахсий истеъмол
2. Инвестиция истеъмоли (хусусий ва давлат инвестицияси)
3. Давлат ҳаражатлари
4. Соф экспорт

Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат назарияси жамғариш ва инвестиция тенглигидан келиб чиқади. Жамғариш дейилганда шахсий истеъмолдаги даромад ва ҳаражат ўртасидаги фарқ тушунилади. Инвестиция – бу асосий ва айланма капитални ўсишига қўйиладиган капитал қўйилмадир. Жамғариш инвестициянинг манбаи ҳисобланади. Бу ерда бутун иқтисодиёт даражасидаги инвестиция назарда тутилиб, молиявий активлар ҳисобга олинмайди. Жамғариш инвестиция билан мос тушмаслиги мумкин. Гап шундаки жамғариш бир иқтисодий агент томонидан амалга оширилса,

инвестиция бошқа бир агент томонидан амалга оширилиши мумкин. Мисол учун аҳолининг жамғармалари бўйича.

Агар жамғариш инвестициядан кўп бўлса, у ҳолда махсулотнинг бир қисми истеъмол этилмаётганини билдиради, товар-хом ашё захираси ошишига олиб келади. Талабнинг қисқариши ишлаб чиқарувчиларни махсулот хажмини қисқартиришларига мажбур этади. Агар жамғариш инвестициядан кам бўлса, у ҳолда тескари жараён кузатилади.

Классик мувозанат моделидан Кейнс моделининг фарқи қуйидагиларни маълум қилади:

1. Классик моделида банк проценти ва нарх эгилувчанлиги ҳолатидан сезиларли даражадаги ўзоқ муддатли ишсизликни намоён бўлиши мумкин эмас. Кейнс моделида жамғариш ва инвестициялар тенглигига асосланади, бу эса тўлиқ бўлмаган ишсизлик шароитида ҳам амал қилади.

2. Классик модел эгилувчан нарх механизми мавжудлигини назарда тутди. Кейнс бу хулосани рад этди. Ўз махсулотига талабни пасайишига дуч келган тадбиркорлар махсулот нархни пасайтирмасдан ишлаб чиқаришни қисқартиради ва ишчиларни бўшатади, бу эса ишсизликни келтириб чиқаради. Бу ҳолатда бозор механизмидаги кўринмас қўл бир меёрдаги бандликни таъминлай олмайди.

Кейнс бозор механизми билан давлат томонидан талабни тартибга солиш асосидаги механизмларининг боғланган моделни ишлаб чиқди.

Ж.Б.Сейнинг «таклиф ўз-ўзидан талабни юзага келтиради» қонунини танқид қилган ҳолда, Кейнс меёндаги ривожланишни таъминлаш учун талабни рағбатлантириш зарур деб ҳисоблайди, яъни шахсий истеъмол ва инвестицияни.

XX асрнинг 70 йиллардаги ривожланган мамлакатлардаги ишлаб чиқаришнинг пасайиши Кейнс концепциясини танқид қилишга имкон яратди ва классик концепция асосида такомиллаштирилган неоклассик концепция юзага келди. Кейнс назарияси инфляцияни рағбатлантирмасдан қандай қилиб ишлаб чиқаришни ўсишига эришиш ва бандликни таъминлаш

мумкин деган саволларга жавоб бера олмади. Талабни рағбатлантириш самара бермади, инфляция кучайди. Иқтисодий назарияда неоклассий йўналиши концепцияси вужудга келди, айнан: монетаризм, иқтисодий таклиф назарияси ва рационал кутиш назарияси.

Такрор ишлаб чиқаришда талабнинг таъсири концепциясига қарама-қарши концепция, таклифга билвосита таъсир этиш усулидан фойдаланиш концепцияси вужудга келди. Таклиф иқтисоди тарафдорлари қуйидагиларни зарур деб ҳисоблайди:

- Классик жамғариш механизмининг қайта ташкил этиш;
- Бозор механизмининг қайта вужудга келтириш, хусусий тадбиркорликка эркинлик бериш.

Таклиф иқтисоди тарафдорлари жамғаришни рағбатлантирувчи бўлиб юқори солиқ ва инфляция бўлиши лозим деб ҳисоблайди. Улар концепциясининг асосийлари қуйидагилар:

- Тадбиркорларга солиқ имтиёзларини таклиф этиш, солиқ ислохотларини ўтказишни талаб этиш;
- Инфляцияга қарши тадбирларнинг мавжуд бўлиши.

Рационал кутиш концепцияси тарафдорлари иқтисодий агентлар иқтисодий жараёнларни мустақил башорат қилишда мавжуд маълумотлардан фойдаланади ва оптимал қарорлар қабул қилади деб ҳисоблашади. Ушбу концепция тарафдорлари ҳар қандай иқтисодий сиёсат (кейнсча, монетар) самарасиз деб билишади.

12.3. Иқтисодий цикл ва инқирозларнинг келиб чиқиш сабаблари

Ялпи талаб ва ялпи таклиф, ишлаб чиқариш билан истеъмол, истеъмол ва жамғариш ҳамда даромадлар билан харажатлар ўртасида зиддият вужудга келганида ва бу зиддият кучайиб кетганида инқирозлар юзага келади.

Товар ишлаб чиқаришни истеъмолдан ажралиб қолиши тасодиф эмас. Техника тараққиёти фойда нормасининг пасайишига олиб келади. Ишлаб

чиқаришдан ишчилар сиқиб чиқарилади. Аввалги даражада фойда массасини сақлаб қолиш учун ишлаб чиқаришни кенгайтиришга қўшимча капитал, инвестиция сарфланади. Ишлаб чиқариш ижтимоий истеъмолдан ортиб кетади ва натижада инқироз юз беради.

Мувозанатнинг бузилиши иқтисодиётда танг аҳвол, кризисга олиб келади. Кризис –бу мураккаб жараён. Унга турли жиҳатдан ёндашиш мумкин.

Кризислар турли-туман тарзда рўй беради-да, уларни умумий, ўхшаш томонларини назарда тутиб гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Хўжалик тизимида мувозанатнинг бузилиши миқёсига кўра, кризисларни умумий ҳамда айрим соҳаларда юз берадиган кризисларга бўлиш мумкин. Умумий кризислар бутун миллий хўжаликни қамраб олади, иккинчиси эса қисман, яъни айрим соҳалар ёки тармоқларга хос танглик тарзида юз беради.

Масалан, молиявий кризис — давлат молиясини чуқур тангликка тушиши. У сурункали бюджет тақчиллигида намоён бўлади. Энг ёмони, давлатнинг чет эл қарзлари бўйича тўлов қобилиятини йўқотишидир. 1929-1933 йили Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, 1998 йили Россия ташқи заёмлар бўйича тўловни тўхтатишган. 1931 йили АҚШ ташқи қарзлар бўйича ҳамма тўловларни бир йилга муддатини узайтирган. 1998 йили Индонезияда рўй берган молиявий кризис туфайли аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯИМ 14,6%га пасайди.

Пул-кредит кризиси. Мамлакатда пул-кредит тизимининг танг аҳволга тушиши бўлиб, бунда тижорат ва банк кредити қисқаради. Банклардан миқдорлар ёппасига ўз пулларини олишни бошлайдилар. Тадбиркорлар ва аҳоли нақд пул кетидан қувишга тушадилар. Акция ва облигацияларнинг курси, банк проценти тушиб кетади. Банклар синиб, яппи банкротга учрайдилар.

Валюта кризиси. Бунда миллий валютанинг обрўси тушиб кетади. Чет элнинг обрўли валюталари етишмайди. Банкда валюта захираси тугаб

боради, миллий валюта курси тушиб кетади. Аҳолининг обрўли валюта кетидан қувиши аҳволни янада қийинлаштиради. Бунга ёрқин мисол сифатида Аргентина ва Таиландда юз берган кризисларни кўрсатиш мумкин.

Биржа кризиси. Бу танглик биржада қимматбаҳо қоғозлар курсини бирдан тушиб кетиши ва уларда эмиссия қилишни қисқариши, фонд биржалари фаолиятидаги чуқур тушкунликда ифодаланади.

Экологик кризис. Атроф-муҳитни, энг аввало, инсон саломатлигини йўқотиш, умрининг қисқаришига олиб келадиган даражадаги вазиятнинг вужудга келиши билан ифодаланади. У саноатни шиддатли тарзда ўсишига йўл қўймайди.

Тармоқлар кризиси. Бундай кризис миллий хўжаликни бирон-бир тармоғини қамраб олиб, ишлаб чиқаришнинг таркибий ўзгариши ёки нормал хўжалик алоқаларининг бузилиши туфайли юз беради. Мисол қилиб, 1958-1962 йилларда денгиз кемачилиги (кема катнови), 1977 йил тўқимачилик саноати инқирозини кўрсатиш мумкин.

Аграр кризис. Бундай кризис қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдосининг кескин тарзда қисқариб кетиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархларининг кескин тушиб кетиши билан ифодаланади.

Структура-таркибий кризис. Ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нормал нисбатлар бузилиши туфайли таркибий кризис юз беради. Бунда бир тармоқ бошқа тармоқнинг ҳисобига ривожланади. Натижада, бу тармоқда аҳвол оғирлашади. Мисол учун 70- йилларнинг ўртасида рўй берган хом ашё, энергетика кризисларини кўрсатиш мумкин.

2. Иқтисодиётда мувозанатнинг бузилиши мунтазам ёки аксинча тарзда юз беришига кўра даврий, оралик, номунтазам кризисларга бўлинади.

Даврий (цикли) кризислар маълум вақт мобайнида такрорланиб туради.

Оралик кризислар — тўлиқ цикл бўйича юз бермайди. Циклнинг бирон-бир фазасида тўхтатилади. Улар нисбатан унча чуқур эмас, аммо қисқа муддат давом этади.

Номунтазам кризислар бирон-бир алоҳида сабабларга кўра юз беради. Масалан, табиий офат-сел, тўфон, қурғоқчилик кабилар туфайли иқтисодиёт танг аҳволга тушиши мумкин.

3. Такрор ишлаб чиқариш нисбатларининг бузилиши характериға кўра кризислар иккиға: ортиқча ишлаб чиқариш ва тақчил ишлаб чиқариш кризисларига бўлинади. Товарларни ортиқча ишлаб чиқариш кризиси турли наф келтирадиган неъматларни кўп ишлаб чиқариш, лекин уларни тўла реализация қила олмасликбилан характерланади.

Тақчил ишлаб чиқариш кризиси даврида етишмовчилик натижасида танг аҳвол юзаға кедади, чунки мувозанат бузилади. Шундай қилиб, иқтисодиётни танг аҳволга тушишиға фақат ортиқча ишлаб чиқариш эмас, балки тақчил ишлаб чиқариш ҳам сабаб бўлади.

Кризисларнинг моҳиятини ёритиш учун одатда, даврий, яъни такрорланадиган кризислар ўрганилади.

Вақти-вақти билан такрорланадиган кризислар циклнинг такрорланиш муддатиға кўра: қисқа, ўрта ва узоқ циклларға бўлинади.

Таниқли иқтисодчилардан Й.Шумпетер иқтисодиётнинг цикли ривожланишини тадқиқ қилиб, иқтисодиётда тебранишлар уч даражада юз беришини кўрсатди ва бу циклларни уларни кашф этган иқтисодчилар Ж.Китчин, К.Жугляр, Н.Д.Кондратьевлар номи билан атади ҳамда иқтисодиётда учала цикл ўзаро боғлиқ, ўзаро алоқадорликда намоён бўлишини қайд этади.

II. Самульсон эса иқтисодий цикл бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма мамлакатлар ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаси учун тааллуқли дейди.

1. Қисқа муддатли цикл (2-4 йил) истеъмол товарларига бўлган бозор талаби ва таклифи мувозанатининг бузилиши ва тикланиши тарзида юз беради. Бу циклда ишлаб чиқариш ҳажми бозор конъюнктурасига қараб ўзгаради:

— нархлар даражаси кам ўзгаради, кўпчилик фирмалар ўз харидорларини йўқотмаслик учун товарлар нархини узоқ вақт (йилда бир марта) ўзгартирмасликка ҳаракат қиладилар;

— иш билан бандлик ҳам нисбатан барқарор, тебраниш кичкина, асосан, алоҳида корхона ва тармоқларда иш ҳақи ўзгаришига боғлиқ;

— фойда нормаси ҳам бу давр мобайнида кам ўзгаради;

— қисқа муддатли давр учун миқдорий кўрсаткичлар кам ўзгаради.

2. Ўрта муддатли цикл (7-12 йил) тебранишлар катта, бу эса мувозанатнинг чуқур бузилганини кўрсатади:

— жамиятда иқтисодиётгина эмас, балки ижтимоий соҳада ҳам барқарорлик бузилади;

— энг асосийси, иқтисодий ўсиш тушкунлик билан алмашади.

Кўпчилик иқтисодчиларнинг фикрича, бу муддат асбоб-ускуна, машина, механизмларга бозор талаби ва таклифи мувозанатининг бузилиши ҳамда тикланишини ифодалайди.

Ушбу циклда капиталнинг бир тармоқдан бошқа тармоққа оқиб ўтиши юз беради.

Иқтисодий циклнинг классик варианты 4 фазадан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида ишлаб чиқариш ҳажми динамикаси, нархлар даражаси, иш билан бандлик, процент нормаси турли хил бўлиши кузатилган.

Циклнинг биринчи фазаси кризис (танглик, тушкунлик) бўлиб, иқтисодий ўсиш даражаси ва суръати тушиб кетади, сўнгра маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қисқаради. Бундай ҳолат ортиқча ишлаб чиқаришга хос бўлиб, реализация қилинмаган товарлар захираси кўпайиб боради ва саноат, савдо корхоналарининг ёппасига банкрот бўлишига олиб келади. Ишлаб чиқариш тўхташи натижасида ишсизлик кўпаяди, иш ҳақи пасаяди. Жамиятда кредит алоқалари бузилади. Қимматбаҳо қоғозлар бозорида акция курси тушиб кетиб, барча тадбиркорларнинг пулга эҳтиёжлари ортади, қарз тўлаш учун банк проценти ўсади.

Кризисдан кейинги фаза–депрессия (турғунлик) фазаси келади. Бу фазада ишлаб чиқаришдаги тушкунлик ҳам нархлар тушиши ҳам тўхтайтиди. Товар захиралари ва пул капиталининг массаси кўпайиб, банк проценти ставкаси энг паст даражага тушади. Товар таклифини талабдан ортиб кетиши тўхтайтиди.

Иқтисодиётда турғунлик билан бир вақтда нархнинг кўтарилиши, яъни инфляция юз бериши мумкин. Бундай ҳолат стагнация деб аталиб, аҳоли турмуш даражасининг пасайишига катта таъсир қилади.

Депрессиядан сўнг жонланиш фазаси келади. Бунда ишлаб чиқариш аввалгига нисбатан ўсади, товар захиралари бозорни узлуксиз таъминлаш даражасида бўлади. Сотиб олиш қуввати ўсиши билан жонланиш кузатилади. Пул капиталига талаб ортади, процент ўсади, нархлар ҳам ўса бошлайди. Жонланишдан сўнг юксалиш фазасига ўтилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш аввалгига нисбатан ўсади, ишсизлик камаяди, талаб ортиши натижасида нархлар ўсади. Кредитга талаб ошиб, процент ҳам ўсади. Инвестицион товарлар ишлаб чиқаришнинг кўпайиши билан хом ашё ресурсларига талаб ортади, нархлар ҳам ўсади. Жонланиш фазасида юзага кела бошлаган диспропорция кучая боради. Иқтисодиёт янги тушкунликка яқинлашади ва яна тушкунлик даври бошланади. Ана шундай тарзда цикл қайтарилади.

Биринчи кризис 1825 йили Англияда юз берди, сўнгра 1836 йили Англия ва АҚШда, 1841 йили АҚШда, 1847 йили АҚШ, Англия, Франция ва Германияда. 1857 йилги кризис биринчи жаҳон циклик кризиси бўлиб тарихда қолди, кейин – 1873, 1882, 1890 йиллардаги кризис рўй берди. Иқтисодиётга нисбатан катта талафотлар келтирган кризис – 1900-1901 йилдаги тушкунлик бўлди.

3. Узоқ муддатли цикл. (40-60 йил).

XIX аср охири XX аср бошларида кўпчилик иқтисодчилар статистик маълумотлар асосида нархлар ва процент ставкаларининг кўтарилиши ҳамда тушишига эътибор қаратишда. Кейинчалик эса у билан боғлиқ иқтисодий

жараёнларда ҳам ўзгаришлар содир бўлиши сабабларини изоҳлаб беришга ҳаракат қилишди.

Бир узун тўлқинни иккинчиси билан алмашилиши ишлаб чиқариш абсолют миқдорининг пасайиши тарзида юз бериши шарт эмас. У иқтисодий ўсиш суръатининг тезлашуви ва секинлашуви алмашиб туришини узок муддатли тенденцияси тарзида юз беради.

Иқтисодиётдаги ана шундай ҳолатни чуқур ҳамда ўз фикрларини асослаган ҳолда рус иқтисодчиси Н. Д. Кондратьев (1892-1938 йил) изоҳлаб берди. Шу сабабли уни Кондратьев цикли деб ҳам аташади.

Катта юксалиш асосини у ишлаб чиқаришга янги технология, жаҳон хўжалигига янги мамлакатларнинг қўшилиши (иқтисодий равнақи), олтин казиб олиш ҳажмининг ўзгариши, умуман, техник тараққиёт, ишлаб чиқаришнинг таркибий ўзгариши билан боғлайди.

Мувозанатнинг тикланиши фазасида асосий капиталнинг пассив қисми янгиланади, ўрта циклда эса, асосан, актив қисми янгиланади.

Шу билан бирга, катта циклларнинг даври аниқланади:

1- тўлқин 1772-1783 йиллардаги депрессиядан 1812-1825 йилдаги беқарорликкача;

2- тўлқин 1825-1838 йиллардаги депрессиядан 1866-1873 йиллардаги беқарорликкача;

3- тўлқин 1873-1885 йиллардаги депрессиядан 1913-1929 йиллардаги беқарорликкача;

4- тўлқин 1929-1938 йиллардаги депрессиядан 1966-1974 йиллардаги беқарорликкача;

5- тўлқин 1974-1982 йиллардаги депрессиядан бошланган. Бу тўлқин, иқтисодчиларнинг фикрича, 2010 йилларгача давом этиши ва 2010-2015 йиллардан янги 6-тўлқин бошланиши мумкин. Бу цикл микроэлектроника, бошқариладиган термоядро энергетикаси, ген инженерлигини ишлаб чиқаришга жалб этилиши билан ажралиб туради.

12.4. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистонга таъсири ва уни бартараф этиш йўллари

Кўплаб мамлакатларни қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “... тобора чуқурлашиб бораётган жаҳон молиявий инқирози мамлакатимизга таъсир кўрсатмайди, бизни четлаб ўтади, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалани бундай тушуниш ўта соддалик, айтиш мумкинки, кечириб бўлмас хато бўлур эди”¹, - деб таъкидлади. Бунга сабаб Ўзбекистон бугун халқаро ҳамжамиятнинг ва глобал молиявий-иқтисодий бозорнинг ажралмас таркибий қисмига айланган. Бунинг тасдиғини, Юртбошимиз таъбири билан айтганда, республикамизнинг ташқи дунё билан алоқаларининг тобора кенгайиб бораётганида, ривожланган мамлакатлар кўмагида ва ҳамкорлигида мамлакат иқтисодиёти тармоқларини ривожлантириш, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича дастурларнинг амалга оширилаётганида, Ўзбекистоннинг халқаро савдо тизимига интеграциялашувида, маҳсулот ва товарлар импорти ва экспортининг ўсиб боришида яққол кўришимиз мумкин.

Шу боисдан ҳам глобал молиявий-иқтисодий инқироз ва унинг оқибатлари мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожланиши ва самарадорлик ҳолатларига таъсир этмоқда. Инқироз таъсирини Юртбошимиз “Жаҳон бозорида талабнинг пасайиб бориши оқибатида Ўзбекистон экспорт қиладиган қимматбаҳо ва рангли металллар, пахта, уран, нефть маҳсулотлари, минерал ўғитлар ва бошқа маҳсулотларнинг нархи тушиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, хўжалик юритувчи субъектлар ва инвесторларнинг экспортдан оладиган тушумлари камайишига олиб келади. Уларнинг фойда кўришига ва ишлаб чиқариш рентабеллигига, охир-оқибатда эса макроиқтисодий

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 11-бет.

кўрсаткичларимизнинг ўсиш суръатлари ва иқтисодиётимизнинг бошқа томонларига салбий таъсир этади”¹, - деб изоҳлаб берди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистонга таъсири бошқа кўпгина давлатларга нисбатан бир мунча юмшоқ бўлаётганини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Бунга сабаб Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели асосида мамлакатимизда амалга оширилган туб ўзгаришлар миллий иқтисодиётимизнинг барқарор ва мутаносиб ривожланишини ташқи салбий ҳолатларга, турли инқирозларга бардошли бўлишини таъминлади. Шу боисдан ҳам Президент И.А.Каримов: “Биз истиқлолнинг дастлабки йилларида қабул қилган, машҳур беш тамойилга асосланган ижтимоий йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётига ўтиш модели йилдан-йилга илгарилаб борганимиз сари ўзини амалда оқлаб, нақадар тўғри ва пухта эканини исботламоқда, деб айтиш учун бугун барча асосларимиз етарли. Биринчи навбатда, иқтисодиётнинг мафкурадан холи бўлиши, иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлигида ўз ифодасини топган прагматик иқтисодий сиёсат, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини ўз зиммасига олиши, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва вазминлик билан амалга ошириш каби тамойиллар – айниқса, дунёда авж олиб бораётган молиявий ва иқтисодий инқироз шароитида ўзининг долзарблиги ва ҳаётийлигини яна бир бор кўрсатмоқда”², - деб таъкидлаган.

Ўзбекистонда ушбу сиёсат орқали молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун асос яратилган.

Ўзбекистонда қисқа муддатли спекулятив кредитлардан воз кечиб, чет эл инвестицияларини узоқ муддатли ва имтиёзли фоиз ставкалари бўйича жалб этиш тамойилига доимо амал қилиб келинганлиги туфайли ҳам

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 12-бет.

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 30-31-бет.

республиканинг ташқи қарзи 13,3% миқдориди бўлди. Ваҳоланки, кўплаб давлатларнинг ташқи қарз масаласидаги пухта ўйланмаган сиёсати уларнинг иқтисодий-иқтисодий заиф, ташқи омилларга қарам, хатарли вазиятлар олдиди ҳимоясиз ва ночор аҳволга солиб қўйганини кўриш, кузатиш қийин эмаслигини Юртбошимиз ўзининг асарида асослаб берди.

Ўзбекистонда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг оқибатларини олдини олиш ва юмшатиш имконини берадиган омиллар қуйидагилардан иборат:

- Тижорат банкларининг ликвидлиги ва капиталлашиш даражасини оширишга қаратилган сиёсатнинг 2005 йилдан бошлаб изчиллик билан амалга оширилганлиги.
- Пухта ўйланган пул-кредит сиёсатининг амалга оширилиши натижасида инфляциянинг прогноз кўрсаткичлари чегарасида сақлаб қолинаётганлиги.
- Оқилон бюджет-солиқ сиёсатининг олиб борилганлиги натижасида Давлат бюджети профицит билан бажарилмоқда, солиқ юкининг пасайиб бориш тенденцияси кузатилмоқда.
- Ташқи савдо таркибида чуқур ижобий ўзгаришларни амалга оширишга муваффақ бўлинганлиги.
- Мамлакат иқтисодий-иқтисодийига жалб этилаётган хорижий инвестициялар миқдорининг барқарор ўсиш суръатига эга бўлаётганлиги.
- Мамлакат ташқи қарзининг мўътадил даражасини таъминлашга муваффақ бўлинганлиги.
- Фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш учун давлат томонидан катта миқдорда моддий ва молиявий ресурслар ажратилаётганлиги.

Мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2009 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади.

Инқирозга қарши дастурнинг энг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан – корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш.

Иккинчидан – жорий конъюнктура кескин ёмонлашиб бораётган ҳозирги шароитда экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш:

- айланма маблағларини тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;

- тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча турдаги солиқ ва тўловлардан – қўшимча қиймат солиғи бундан мустасно – озод қилиш муддатини 2012 йилгача узайтириш;

- банклар кредитлари бўйича тўлов муддати ўтган ва жорий қарзлар миқдорини қайта кўриб чиқиш, бюджетга тўланадиган тўловларнинг пенясидан кечиш ҳамда бошқа муҳим имтиёз ва преференциялар бериш.

Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш.

Тўртинчидан – электроэнергетика тизимини модернизация қилиш, энергия интеъмолини камайтириш ва энергия тежашнинг самарали тизимини жорий этиш.

Бешинчидан – жаҳон бозорида талаб пасайиб бораётган бир шароитда, ички бозорда талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Ички бозорда талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида Маҳаллийлаштириш дастури доирасидаги лойиҳалар ҳажмини 3-4 баробар кўпайтириш мўлжалланмоқда.

2012 йилнинг 1 январигача қуйидаги солиқ ва божхона имтиёзлари берилмоқда:

- гўшт ва сутни қайта ишлашга ихтисослашган микрофирма ва кичик корхоналар учун бўшаган маблағларни ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ва модернизация қилишга мақсадли равишда йўналтириш шарти билан ягона солиқ тўлови ставкасини 50 фоизга қисқартириш;

- тайёр ноозиқ-овқат товарларнинг муайян турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарни фойда ва мулк солиқларидан, микрофирма ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловидан озод қилиш.

Мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирини бартараф этиш ҳамда инқироздан сўнг барқарор ва мутаносиб иқтисодий ривожланишни таъминлаш мақсадида 2009-2014 йилларга мўлжалланган ишлаб чиқаришни узлуксиз модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, иқтисодиёт рақобатбардошлигини доимий равишда ошириш, экспорт салоҳиятини ўстириш мақсадида инновацияларни жорий этиш асосида чуқур таркибий ўзгартиришлар қилиш учун энг муҳим инвестициявий лойиҳалар дастури амалга оширилмоқда. Бу лойиҳаларнинг умумий қиймати 55,4 млрд. долларни ташкил этиб, унинг 15,3 млрд. доллари (яъни 27,6 %) нефть газ соҳасига, 12,1 млрд. доллари (12,1%) нефтьгазкимё саноатига, 7,5 млрд. доллари (13,5%) транспорт ва инфратузилмага, 5,8 млрд. доллари (10,5%) энергетика соҳасига йўналтирилади (12.2.1-жадвал).

Ушбу инвестициявий лойиҳаларнинг амалга оширилиши натижасида мамлакатимизда автомобилсозлик, нефть кимёси, газ кимёси, электротехника, кимё саноати, қурилиш материаллари саноати устувор равишда ривожланади. Шунингдек, меҳнат сиғими юқори ва рақобат устуворлигига эга бўлган, аҳоли иш билан бандлигини юқори даражада таъминлашга қодир бўлган тўқимачилик, пойафзал, озиқ-овқат саноати

тармоқлари ҳам жадал ривожланади. Бунинг натижасида мамлакатимизнинг экспорт салоҳияти янада ривожланади ва мустаҳкамланади, экспорт таркиби диверсификациялашади.

12.2.1-жадвал

2009-2014 йилларга мўлжалланган энг муҳим инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш дастури*

Саноат тармоқлари	Лойиҳалар қиймати (млрд. долл)	Лойиҳалар таркиби (умумий қийматига нисбатан % ҳисобида)
Жами	55,4	100,0
Шу жумладан:		
Нефть газ сектори	15,3	27,6
Нефтьгазкимё саноати	12,1	21,8
Транспорт ва инфратузилма	7,5	13,5
Энергетика	5,8	10,5
Кимё саноати	5,6	10,1
Тоғ-кон ва металлургия саноати	4,4	7,9
Тўқимачилик саноати	1,9	3,4
Машинасозлик	1,4	2,5
Қурилиш материаллари саноати	0,8	1,4
Бошқа тармоқлар	0,6	1,1

* Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг биринчи ўринбосари, Молия вазири Р.С.Азимовнинг халқаро анжумандаги “Эффективность антикризисной программы и важнейшие приоритеты пост кризисного развития Узбекистана” мавзусидаги маърузасидан олинган.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирини бартараф этиш ва инқироздан кейинги тараққиёт дастурларини амалга ошириш шароитида Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурининг муҳим устувор вазифалари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган:

- 2009-2012 йилларга мўлжалланган мамлакатда қабул қилинган жаҳон иқтисодий инқирози оқибатларининг олдини олиш ва бартараф қилиш бўйича инқирозга қарши дастурни амалга ошириш ва шу асосда иқтисодий ўсишни узок муддатли барқарор суръатлари ва иқтисодиётнинг мувозанатли ривожланишини таъминлаш.

- Таркибий ўзгартиришларни давом эттириш ва иқтисодиётни диверсификациялаш, буни, биринчи навбатда, халқаро сифат стандартларига жавоб берадиган талаб юқори бўлган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш йўли билан амалга ошириш.

- Қишлоқ жойлардаги турмуш сифати ва қиёфасини тубдан яхшилаш, қишлоқдаги ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини жадал ривожлантиришга, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқишга, фермер хўжалиklarини ривожлантиришга ҳар томонлама йўналтирилган узоқ муддатли, ўзаро чуқур боғланган чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш.

- Аҳоли бандлигини таъминлаш, унинг турмуш сифатини оширишнинг муҳим омили сифатида хизматлар кўрсатиш соҳаси ва кичик бизнесни жадал ривожлантириш.

Ўзбекистонда инқирозга қарши чора-тадбирлар дастурининг муваффақиятли амалга оширилганлиги жаҳон молиявий- иқтисодий инқирози давом этаётган ҳозирги шароитда ҳам туфайли юқори ва мутаносиб ўсиш суръатларига эришмоқда(12.4.1-жадвал).

12.4.1-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий кўрсаткичлари (олдинги йилга нисбатан фоизда).

Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий кўрсаткичлари (олдинги йилга нисбатан фоизда)					
Кўрсаткичлар	2008й	2009й	2010й	2011й	2012й
ЯИМ ўсиш суръатлари	9,0	8,1	8,5	8,3	8,2
Бюджет даромадлари ЯИМга нисбатан	23,8	22,5	21,3	20,9	21,3
Дефицит (профицит) ЯИМга нисбатан	1,5	0,2	0,3	0,4	0,4
Инфляция	7,8	7,4	7,3	7,3	7,0
Тармоқлар бўйича ўсиш суръати					
Саноат	12,7	9,1	8,3	6,3	7,7
Қишлоқ хўжалиги	4,5	5,7	6,8	6,6	7,0
Асосий капиталга сармоялар	28,3	24,8	9,2	11,2	14,0

Ўзбекистон Президенти И,А,Каримов “Ўзбекистонни 2013йилда иқтисодий ривожлантириш дастурининг энг муҳим йўналишларини белгилар эканмиз, биз, аввало, ўтган йилларда иқтисодиётимизда эришилган марралар, истикболга мўлжалланган узоқ муддатли мақсадлар, шунингдек, жаҳон

бозоридаги реал ва кутилаётган, прогноз қилинаётган ҳолатдан келиб чиқамиз”¹-деб таъкидлади.

Юртбошимиз глобал молиявий-иқтисодий давом этиши тенденцияларини кўрсатиб берди. Улар қуйидагилардан иборатдир:

-дунёнинг кўплаб етакчи мамлакатларида давлат қарзи ва миллий бюджетлар тақчиллиги муаммосининг деярли ҳал этилмасдан қолганлиги;

-реал иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг пасайиб бораётганлиги;

-жаҳон бозорида харид талабининг камайишининг давом этаётганлиги;

-ишсизлик даражасининг юқориликча қолаётганлиги;

-ижтимоий кескинликнинг кучайиб бораётганлиги.

Президент И.А.Каримов глобал молиявий-иқтисодий инқирозининг ҳамон давом этиши сабабларини қуйидагича изоҳлаган:

-кредит олувчиларнинг тўловга лаёқатсизлиги, ҳисоб-китоб қилишга қурби етмаётгани молия-банк тизимда жиддий муаммолар бўлишига олиб келмоқда;

-дунёнинг энг йирик давлатлари марказий банклари томонидан реал активлар билан таъминланмаган пулларни чиқариш давом этаётгани, шунингдек, сунъий молиявий воситалар-деривативларнинг назоратсиз чиқарилаётгани кўплаб нуфузли халқаро таҳлил марказлари ва экспертларда жиддий ташвиш уйғотмоқда;

-молия ва банк бозорини ортиқча ликвидлик билан тўлдириш, бундай сиёсатни давом эттириш улкан спекулятив “кўпиклар” ҳосил бўлиши, захира валюталари ва миллий валюталарнинг қадрсизланиши, инфляция даражасининг ўсиш хавфини туғдирмоқда;

-тобора ўсиб бораётган бундай муаммолар бугунги кунда глобал инқироз келтириб чиқараётган чуқур жараёнларни фақат эски восита ва принципларни тузатиш билан ҳал этиб бўлмаслигидан дарак бермоқда ва авваломбор молия ва банк тизимининг янги тузилмасини, уни назорат қилиш

¹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз-кенг кўламли ислохотлар йўлини қатъият билан давом эттириш.// Халқ сўзи,2013й.19январ.

ва тартибга солиш механизмларини кўп томонлама асосда ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.¹

Юртбошимиз “Бугунги ваият ўтган йиллар мобайнида инқирозга қарши курашиш борасида тўплаган тажрибамизга суяниб, мамлакатимизни ривожлантириш, ислоҳ этиш ва янгилаш бўйича эришган суръатларни бой бермаслик учун мавжуд ресурс ва имкониятларни сафарбар этишни талаб қилмоқда. Ана шу вазифадан келиб чиққан ҳолда, 2013 йилда изчил юқори ўсиш суръатларини, макроиқтисодий барқарорликни сақлаш ва иқтисодиётимиз рақобатдошлигини ошириш энг муҳим устувор йўналишимизга айланиши даркор”².

2013 йилда мамлакатимиз иқтисодиётини 8 фоизга, саноатни 8,4 фоизга, қишлоқ хўжалигини 6 фоизга, асосий Жорий йилда мамлакатимиз иқтисодиётини 8 фоизга, саноатни 8,4 фоизга, қишлоқ хўжалигини 6 фоизга, асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмини 11 фоизга, хизмат кўрсатиш соҳасини қарийб 16 фоизга ошириш ва ялпи ички маҳсулотда унинг улуши 53 фоизгача ўсишини таъминлаш вазифаси қўйилмоқда. Солиқ юки даражасининг ошмаслиги таъминланиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан бу кўрсаткич 21,3 фоизни ташкил этади. Давлат бюджетининг харажатлар қисмининг 60 фоиздан ортиғи ижтимоий эҳтиёжларни молиялаштиришга қаратилган. Банк тизими жами капиталини камида 20%га кўпайтириш мўлжалланган.

12.5. Функционал иқтисодий тизимлар ва давлат бошқаруви.

XX асрнинг охири ва ўтган асрнинг бошларида давлатнинг ижтимоий-иқтисодий вазифалари асосан ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида етарлича кегайтирилди, Давлат харажатлари 40-50% га етди, ЯИМ га нисбатан эса бундан кўпроқ. Гап шундаки, нафақат миқдор

¹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз-кенг кўламли ислохотлар йўлини қатъият билан давом эттириш.// Халқ сўзи, 2013 й. 19 январ.

² Ўша ерда.

қрсаткичларини, балки сифат ўзгаришларига ҳам эришилди. Аҳолини муҳтож қисмига давлат харажатлари даражаси ошди (давлатнинг ижтимоий-маданий харажатларини ошиши, тадбиркорлик секторига эътиборнинг ошиши ва б.).

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш жараёнида кейнс ва монетаризм каби неоклассик концепцияларидан зурурлари танланиб фойдаланмоқда. Уларнинг асосида функционал иқтисодий тизимлар(ФИТ) кўринишида ўз-ўзини бошқариш механизмининг кенг тизими шакллантирилмоқда. ФИТ – бу иқтисодиётни тартибга солишнинг ягона механизмида кейнсчилик, монетаризм ва неоклассик концепцияларнинг ўзига хос аралашмасидан иборат. Бунга рақобатмуҳитини шакллантириш тизими, миллий валютани барқарорлигини таъминлаш, ички нарх даражасини қўллаб-қувватлаш, ички талабни рағбатлантириш, ташқи таъсирлардан химоялашлар мисол бўла олади. АҚШ мисолида, инфляция таъсири кучайган бирор-бир бозорда эркин бозорлар бўйича федерал комиссия вазиятни тахлил этади ва федерал фонд ставкаларини ва қайта молиялаштириш ставкаларини ўзгартириш бўйича федерал захира тизимига тавсиялар беради. ФИТ хўжалик таркибий қисмларини самарали фаолият юритиши учун танлаб олинган бозоринфратузилмаси элементларини бирлаштиради.

Жадаллик билан ривожланаётган аълоқа воситалари, коммуникация ва электрон ҳисоблаш техникаларини боғлиқлигида ФИТ ларни шакллантириш имкониятларини туғилди.

ФИТ ларда давлатнинг роли мутлоқ ўзгаради. У хўжалик тизимининг марказида бош мувофиқлаштирувчи вазифасини бартараф этади. Давлат ФИТ лар орқали бозор фаолиятига барқарорликни қувватлаш ва макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш мақсадидагина аралашади. Шу билан бирга рақобат механизминини ишлашини таъминлайди ёки назорат қилиш учун ФИТ лардан фойдаланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Иқтисодиётимзда туб демократик ва бозор

ислохотларининг амалга оширилаётгани, хусусий мулкка кенг йўл очиб бериш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳал қилувчи кучга айланиб бораётган фермерликни ривожлантириш учун қулай шароитлар, имтиёз ва преференциялар яратиш, хусусий мулк ва мулкдорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича кўплаб қонун ҳужжатлари қабул қилингани муҳим принципиал аҳамиятга эга бўлди,¹-деб таъкидлаган.

Шу боисдан ҳам мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиёти 4,1 баробар ўсди. Агарки, малакатимиз аҳолиси айти шу даврда қарийб 9.7 миллионга кўпайиб, бугунги кунда 30 миллион 500 мингга яқин кишини ташкил этаётганини ҳисобга оладиган бўлсак, аҳоли жон бошига нисбатан ўсиш 3 баробардан зиёдни ташкил этиши республикамизнинг нақадар улкан тараққиёт йўлини босиб ўтганидан дарак беради. Жаҳон миқёсида ҳали-бери давом этаётган молиявий-иқтисодий инқирознинг жиддий таъсирига қарамадан мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг йиллик ўсиши 2008-2013 йилларда 8 фоиздан ошди, 2014 йилда эса бу кўрсаткич 8,1 фоизни ташкил этди. Ўтган давр мобайнида макроиқтисодий кўрсаткичларнинг мутаносиблиги, давлат бюджетимизнинг профицит билан, яъни ошириб бажарилиши таъминланмоқда. Ўзбекистоннинг ташқи давлат қарзи ялпи ички маҳсулотга нисбатан 16 фоиздан ошмаяпти, экспорт ва олти-валюта захираларимиз кўпайиб бомоқда.²

Истиқлол йилларида мамлакатимиз иқтисодиётида доллар ҳисобида 162 миллиарддан ортиқ капитал маблағ ўзлаштирилган бўлиб, бунинг 56 миллиард доллардан зиёди хорижий инвестициялардир. Фақат 2013 йилнинг ўзида капитал инвестициялар ҳажми доллар ҳисобида қарийб 14 миллиард ёки ялпи ички маҳсулотга нисбатан 23 фоизни ташкил этади. Иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларнинг амалга оширилиши натижасида мамлакатимизнинг ялпи ички маҳсулоти таркибида саноатнинг улуши 1990 йилдаги 14.2 фоиз ўрнига бугунги кунда 24,3 фоизни ташкил

¹ Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш- ёруғ келажагимизнинг асосий омилдир.//Халқ сўзи, 2013 йил 7 декабр.

² Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш- ёруғ келажагимизнинг асосий омилдир.//Халқ сўзи, 2013 йил 7 декабр.

этмоқда. Айни пайтда қишлоқ хўжалигининг улуши эса 34 фоиздан 17 фоизга камайди¹. Республикамизда биз учун мутлақо янги бўлмиш автомобилсозлик, моторсозлик ва уларга бутловчи қисмлар тайёрлайдиган соҳаларга, нефть ва газни қайта ишлайдиган, фармацевтика маҳсулотлари, замонавий телевизор ва компьютерлар ишлаб чиқарадиган янгидан –янги саноат тармоқларига асос солинди. Шунингдек, озиқ- овқат, енгил саноат, кимё, қурилиш материаллари саноати ва бошқа тармоқлар тўлиқ модернизация қилинди ва дунё бозорида рақобатдош бўлган товарлар ишлаб чиқариш бошланди ва давом этмоқда². Шу боисдан И.А.Каримов “Бугун бир фикрни ҳеч иккиланмасдан, тўла ишонч билан айтишимиз мумкин: Ўзбекистон тарихан қисқа муддатда иқтисодиёти бирёқлама ривожланган, асосан пахта хомашёси етказиб беришга мослашган, пахта яккахокимлиги ҳалокатли тус олган қолоқ республикадан тез суръатлар билан ўсиб бораётган замонавий саноат тармоғига эга бўлган, жадал тараққий этаётган мамлакатга айланди”³, - деб таъкидлаган.

Асосий тушунча ва атамалар

Макроиқтисодий мувозанат, жаъми талаб, иқтисодий режалаштириш, башоратлаш, функционал иқтисодий тизимлар, соф экспорт, Жан Батиста Сейнинг қонуни, инқироз, инқироз турлари, инқирозга қарши чоралар дастури.

Мустахкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Жами талаб ва жами таклиф ўртасидаги алоқадорликларни ёритиб беринг?

¹ Ўша манба.

² Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш- ёруғ келажагимизнинг асосий омилidir.//Халқ сўзи,2013йил 7 декабр.

³ Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш- ёруғ келажагимизнинг асосий омилidir.//Халқ сўзи,2013йил 7 декабр.

2. Жами талаб ва таклиф барқарорлигини таъминлашда давлатнинг роли ҳақидаги классик ва кейнс назариялари қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?
3. Инқироз нима учун содир бўлади?
4. Инқирозларнинг қандай турларини биласиз?
5. Кондратьевнинг инқирозлар тўғрисидаги концепциясини тушунтириб беринг.
6. Нима учун жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз ривожланган мамлакатларда ҳамон давом этмоқда?
7. Жаҳон молиявий- иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатди?
8. Ўзбекистонда қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурининг мазмунини ва асосий йўналишларини тушунтириб беринг.
9. Ўзбекистонда инқирозга қарши чора - тадбирлар дастури қандай амалга оширилганини изоҳлаб беринг.
10. Яқин келажакка мўлжалланган дастуримизни амалга ошириш учун қандай вазифалар белгиланган?

13-БОБ. ДАВЛАТНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ ВА ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

13.1. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва зарурияти

Дунё мамлакатларининг жадаллик билан ривожланиб бораётганлиги, улар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг байналминаллашуви ва глобаллашуви, ҳамда иқтисодий алоқаларнинг кучайиши, ҳар бир давлатдан ташқи омиллардан оқилона ва самарали фойдаланиш, миллий иқтисодиётни ташқи таъсирлардан ҳимоялашга қаратилган ташқи иқтисодий сиёсат юритишни талаб этади. Шу билан бирга, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиёти билан, ички бозорнинг ташқи бозорлар билан ўзаро ҳамкорлиги учун сифат жиҳатидан янги негизларини шакллантирадиган туб бозор ўзгаришларини амалга ошириш объектив равишда ташқи иқтисодий омилларни кучайтиришни тақозо этади.

Давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати - халқаро муносабатларда миллий манфаатларни таъминлаш борасидаги давлат фаолиятининг йўналиши ва соҳаси, шунингдек тегишли мақсад ва вазифаларни амалга оширишдаги аниқ чора-тадбирлар йиғиндиси. Ташқи иқтисодий сиёсатнинг моҳияти унинг давлат ва халқнинг суверенитетини таъминлашдан иборат бўлган, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш бўйича механизмнинг бутун саъй-ҳаракати ижтимоий-иқтисодий интеграцион жараёнларда миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликни таъминлашда ўз ифодасини топади.

Давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати негизида ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш ва ишлаб чиқариш омилларининг халқаро тақсимланишида мамлакат иштирокини мақбуллаштириш тартибини белгилашга доирбир мақсадга йўналтирилган фаолиятлар ётади.

Ташқи иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмлари бўлиб ташқи савдо сиёсати, хорижий инвестицияларни жалб этиш ва хориждаги миллий капитал қўйилмаларни тартибга солиш борасидаги сиёсат, валюта сиёсатлари ҳисобланади. Бундан ташқари мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини

таъминлаш билан боғлиқ бўлган алоҳида давлатлар ва минтақалар билан ташқи иқтисодий операцияларни амалга ошириш кўринишлари ҳам мавжуд.

Ташқи иқтисодий сиёсат ташқи иқтисодий фаолиятни ҳам тартибга солиди. Кўплаб давлатларда мавжуд бўлган ташқи иқтисодий сиёсат воситаларининг кенг доираси уларга ўз ташқи иқтисодий алоқалари таркибини ва уларни ривожлантириш йўналишларини шакллантиришга ҳам, бошқа мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқалари ва ташқи иқтисодий сиёсатига ҳам фаол таъсир этиш имконини беради. Ташқи иқтисодий сиёсат воситаларини савдо-сиёсий механизм сифатида таърифлаш мумкин.

Ташқи иқтисодий сиёсатни шакллантириш учун унинг асосий тамойилларини аниқ ва равшан белгилаш лозим. Унда ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларининг хатти-ҳаракатларини иқтисодий-ҳуқуқий тартибга солишга асосий ўрин ажратилган бўлиб, умуммиллий манфаатларга мос келиши лозим.

Давлатларнинг ташқи иқтисодий сиёсатни норматив тартибга солиш негизида миллий ҳамда халқаро ҳуқуқ меъёрлари ётади.

Бироқ, давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсат соҳасидаги муносабатларини тартибга солишда миллий ҳуқуқий механизмларнинг ҳам аҳамияти катта. Бундай механизмлар ҳозирги кунда давлатнинг халқаро майдондаги стратегик фаолиятини белгилашда муҳим роль ўйнаб келмоқда.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий мақсадлари ва уни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар сифатида мамлакат тараққиётининг ҳар бир босқичида унинг ўз олдига қўйган вазифалари мавжуд бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсати бу вазифаларни бажарилишига қаратилмоғи керак.

Мамлакат иқтисодий ривожланишининг ҳар бир босқичида давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг мақсадлари шу даврнинг ўзига хос хусусиятларига мос келиши керак. Улар орасида энг муҳимлари қуйидагилар:

- экспортни ривожлантириш ва унинг таркибий тузилишини яхшилаш;

- импортнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш, яъни уни миллий ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва кенгайтиришга қаратиш;
- ишлаб чиқарувчи кучларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш учун чет эл инвестицияларини жалб этиш;
- мамлкатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, яъни маълум даражада ташқи иқтисодий фаолиятда экспорт-импорт операциялари, валютани олиб чиқиш, бошқа халқаро битимлар устидан давлат назоратини ўрнатиш.

Давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати аниқ белгиланган мақсадлар ва уларни амалга оширишга қаратилган асосий тадбирларни ўз ичига олади.

Биринчидан, республика миллий иқтисодиётининг кучли экспорт бўғинини ташкил этувчи ва уни жаҳон бозорида муносиб ўринга эга бўлишини таъминловчи соҳаларини аниқлаш.

Иккинчидан, иқтисодиётнинг экспорт бўғинида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш усулларида кенг фойдаланиш. Бу усуллар қуйидагилардан иборат:

- экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун имтиёзли фоизлар бўйича узоқ муддатли кредитлар ажратиш;
- миллий инвестицияларни суғурталаш;
- экспорт қилувчиларга миллий ишлаб чиқариш ва унинг хорижий рақобатчилари ишлаб чиқариши харажатлари ўртасидаги фарқни қоплаш;
- давлат томонидан республикага илғор технологиялар, тажрибалар, билимларни кириб келишига субсидиялар ажратиш;
- экспорт ва импортни лицензиялаш ёки четга мол чиқаришга ва четдан уни олиб келишга рухсатномалар бериш;
- ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи, хориждан келтириладиган хом ашё ва материаллар, асбоб-ускуналар ва жиҳозлар улушини босқичма-босқич камайитириш ва бошқалар.

Шу билан бирга, ташқи иқтисодий сиёсат миллий валютани мустаҳкамлаш ва уни бошқа валюталарга эркин алмашувини таъминлашни, ички нархларни жаҳон бозори нархларига яқинлаштириш мақсадида баҳолар

ислоҳотини тугаллашни, ташқи иқтисодий фаолиятнинг меъёрий ва ҳуқуқий асосларини халқаро талаблар даражасига етказишни назарда тутди.

13.2. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари ватаркибий қисмлари.

Бозор қонунлари асосида ривожланаётган ва давлат аралашуви юқори бўлган мамлакатларнинг барчасида давлат эркин халқаро айирбошлаш йўлига маълум тўсиқлар қўяди ва бундай ҳолат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш зарурлиги билан тушунтирилади. Буларга мамлакат истеъмол бозорларини ҳимоялаш, ички бандликни ошириш, янги тармоқларни ривожлантириш ва ҳоказолар киради.

Иқтисодий рақобатга бардошли бўлган давлатлар ҳам, бундай рақобатга чидамсиз давлатлар ҳам лицензиялаш ва квоталарни ўрнатиш, божхона бождари ва тарифларни киритиш, маҳсулот сифати ва унинг хавфсизлигини таъминловчи стандартларни ўрнатиш ҳамда ташқи иқтисодий фаолиятга таъсир этувчи бошқа бир қатор воситалардан кенг фойдаланадилар, шу орқали ўз ташқи иқтисодий сиёсатларини юргизадилар.

Давлат томонидан амалга ошириладиган мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолияти кундалик ва стратегик мақсадларга мувофиқ унинг ташқи иқтисодий сиёсатига асосланган. Мамлакатнинг ташқи иқтисодий сиёсати деганда, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва тартибга солишга қаратилган фаолият тушунилади.

Хозирда ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш сиёсатида икки йўналиш ўзаро боғланган:

- 1) эркинлаштириш,
- 2) протекционизм.

Ички бозорни хорижий рақобатдан ҳимоялашга қаратилган иқтисодий сиёсат **протекционизм** дейилади.

Эркинлаштириш - давлатнинг ташқи савдода иқтисодий ва маъмурий тўсиқларни камайтиришга қаратилган иқтисодий сиёсатидир.

Эркинлаштириш ва протекционизм сиёсати дунёдаги ҳар қандай давлат учун хос. Ҳозирги пайтда ташқи савдони эркинлаштиришга мойиллик кузатилаяпти. Бу жараён уч хил кўринишда амалга оширилаяпти:

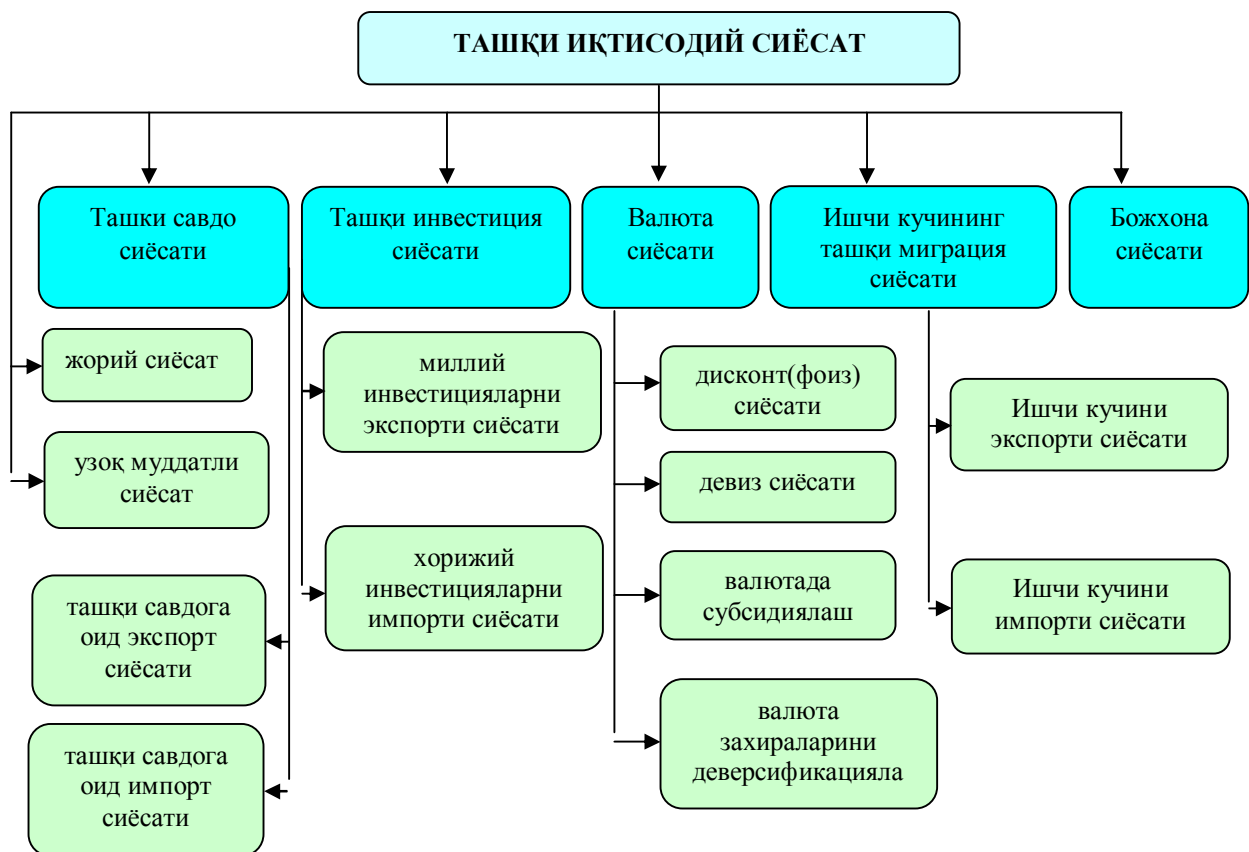
- алоҳида мамлакатлар ўртасидаги ўзаро савдода;
- ягона божхона иттифоқига кирувчи алоҳида давлатлар ўртасида;
- тарифлар ва савдолар Бош битими (ГАТТ), Савдо ва ривожланиш бўйича БМТнинг конференциялари (ЮНКТАД), БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси (ЕИК) доирасида кўп томонлама келишувлар асосида амалга оширилади.

Ташқи иқтисодий сиёсат - бу миллий жорий ва стратегик мақсадларга мувофиқ ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасида давлат идоралари томонидан амалга ошириладиган чора-тадбирлар йиғиндиси.

Ташқи иқтисодий сиёсатнинг макон жиҳати жаҳон ва мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатишнинг асосий йўналишлари бўйича давлатнинг ҳаракатларини белгилайди. Ушбу белгига биноан, давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати таркибига ташқи савдо сиёсати, ташқи инвестиция сиёсати, валюта сиёсати, бижхона сиёсати киради. (13.2.1.-расм.)

Давлатнинг ташқи савдо сиёсати халқаро даражада товарлар, ишлар, хизматлар, ахборотлар, интеллектуал фаолият натижалари билан амалга ошириладиган айирбошлашни қамраб олади ва экспорт ва импорт сиёсатлари биргаликда ташқи савдо сиёсатини ташкил этади.

Ташқи савдо бўйича давлатнинг экспорт сиёсати деганда мамлакатнинг рақобатбардош товарлар, хизматлар ва интеллектуал мулкларни жаҳон бозорида сотишга ва ушбу товарларни ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга йўналтирилган чора-тадбирлар тушунилади. Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришда давлат бюртмалари, бюджетдан молиялаш, имтиёзли кредитлар бериш, илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларини молиялаш ва ҳоказолардан фойдаланилади.

13.2.1-Расм. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатнинг асосий шакллари.

Ташқи савдо бўйича давлатнинг импорт сиёсати деганда мамлакатга хориждан товарлар, ишлар, хизматлар ва интеллектуал мулкларни келинишини тартибга солишга йўналтирилган чора-тадбирлар тушунилади. Бундай тартибга солишнинг воситаси сифатида республика иқтисодиётини ҳимоя қилиш мақсадида импортни тўғридан-тўғри чеклаш ҳисобланади. Бунда лицензиялаш ва контингентлаш, импортга оид антидепинг ва компенсация божлари, энг кам импорт нархлари тизими ва ҳоказолар қўлланилади.

Ташқи инвестиция сиёсати хорижий инвестицияларини мамлакат худудига жалб этиш ва улардан фойдаланиш ҳамда миллий инвестицияларини хорижга олиб чиқишни тартибга солишга доир чора-тадбирлар мажусидан иборат.

Валюта сиёсати давлат ва халқаро валюта-молия ташкилотлари тамонидан амалга ошириладиган валюта муносабатлари соҳасидаги

иқтисодий чоралар ҳамда ташкилий шакл в усуллар йиғиндисини ташкил этади.

Валюта сиёсати давлатнинг валюта маблағларидан мақсадли фойдаланиш бўлиб, ўз ичига валюта маблағларини шакиллантириш ва ишлатишнинг асосий йўналишларини ҳамда бундай маблағлардан самарали фойдаланишга йўнатирилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишни олади.

Валюта сиёсатининг амал қилиш соҳаси бўлиб валюта бозори, қимматбаҳо металллар ва тошлар бозори ҳисобланади.

Давлатнинг валюта сиёсати дисконт ва девиз сиёсатларига бўлиниб, молия тизимининг бир маромли фаолиятини ва мамлакат тўлов баланси мувозанатини таъминлаш каби вазифаларни қамраб олади.

Дисконт сиёсати инвестициялар ҳаракатларини тартибга солиш ва тўлов мажбуриятларини мувозанатлаштириш, валюта курсини тахминий тузатиш учун фоизнинг ҳисоб ставкасидан фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар тизимини ўз ичига олади. Ушбу сиёсат пул талаби ҳолатига, нарх динамикаси ва даражасига, пул массаси ҳажмига, қисқа муддатли инвестициялар миграциясига таъсир кўрсатишда намоён бўлади.

Девис сиёсати- валюта интервенцияси ва валюта чеклашлари ёрдамида валютани харид қилиш ва сотиш билан валюта курсини тартибга солиш тизимидир.

Валюта интервенцияси Марказий банкнинг хорижий валютанинг олди-сотдиси бўйича мақсадли операциялари бўлиб, у миллий валюта курси динамикасини уни ошириш ёки пасайтиришнинг муайян чегаралари билан чеклаш мақсадини кўзлайди. Валюта чеклашлари миллий ва хорижий валюта, олтин ва хоказоларга доир операцияларни тартибга соладиган иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий чара-тадбирлар мажмуидан иборат.

Ишчи кучининг ташқи миграция сиёсати ишчи кучи экспорти сиёсати ва ишчи кучи импорти сиёсатларига бўлинади.

Ишчи кучи экспорти сиёсати деганда бир мамлакат ҳудудидан иккинчи бир мамлакатга ишчи кучининг кўчиши учун қулай шароит яратиш

ёки таъқиқлаш борасидаги давлат томонидан амалга ошириладиган чора-тадбирлар йиғиндиси тушунилади. Ишчи кучини экспорт қилиш натижасида мамлакатда ишсизлик даражасини камайтириш ва мамлакатга қўшимча валюта даромадларини пайдо қилиш имконияти юзага келади.

Ишчи кучини импорт сиёсати деганда мамлакатга хариждан ишчи кучининг кириб келиши учун қулай шароит яратиш ёки тўсиқлар қўйиш борасидаги давлат томонидан амалга ошириладиган чора-тадбирлар йиғиндиси тушунилади.

Давлатнинг божхона сиёсати – мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, божхона сиёсатининг асосий мақсадлари қийдагилар:

- Божхона назорати остидан энг самарали фойдаланишини ва божхона худудида товар айирбошлашни тартибга солишни таъминлайди;

- Мамлакат бозорини ҳимоя қилиш ва мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришни рағбатлантиришга доир савдо ва сиёсий вазифаларни рўёбга чиқаришда иштирок этиш;

- Божхона сиёсати божхона ишининг бир қисми бўлиб, унинг асослари Ўзбекистон Республикаси Божхона кодекси билан белгиланади.

Юқорида келтирилган давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий шакллари мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларида қатнашувчи ташқи иқтисодий фаолият юритувчилар хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштиришга ва тартибга солишга қаратилгандир.

13.3. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг билвосита ва бевосита усуллари.

Ҳозирги пайтда дунё мамлакатларида ташқи иқтисодий сиёсатни юритишда юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш тизимидан самарали фойдаланилмоқда ва унинг таркибига кирган ташкилот ва муассасалар фаолияти такомиллаштирилмоқда.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизимининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- республика миллий манфаатларига жавоб берувчи ва унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини таъминловчи ташқи иқтисодий сиёсатни такомиллаштириш ва амалга жорий этиш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг қонуний асосларини такомиллаштириш ва янада эркинлаштириш;

- мулкчилик кўринишининг турли шаклларида қатъий назар, ташқи иқтисодий фаолиятни барча иштирокчилари учун энг юқори самарадорликни таъминлаш, уларнинг фаолияти ва манфаатларини ҳимоя қилиш;

- миллий иқтисодиётнинг таркибий бўғинларини модернизациялашда ташқи иқтисодий омиллардан оқилона фойдаланиш.

Ушбу вазифаларни амалга оширишда, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини тартибга солишда ва эркинлаштиришда умумэтироф этилган қуйидаги усулларидан фойдаланилади: ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг билвосита усуллар ва ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг бевосита (иқтисодий, маъмурий, меъёрий-ҳуқуқий) усуллар.

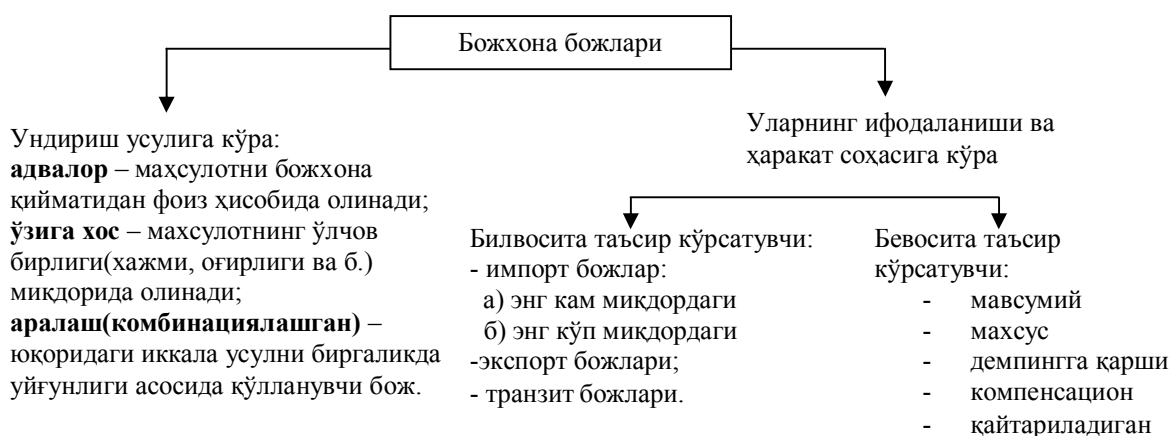
Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг билвосита усуллари бўлиб ташқи иқтисодий алоқаларда қатнашувчиларнинг иқтисодий манфаатлари, уларнинг даромадини тақсимлашга, битим шартларини бажаришга таъсир этувчи, божхона тарифлари ва бождлари, турли солиқлар, валютадан тушган пулдан ажратмалар меъёри, ҳалқаро операцияларни кредитлаш ва суғурталашнинг фоиз ставкалари кабилар ҳисобланиб, у субъектларни у ёки бу ҳаракатни танлаш имконини беради.

Божхона бождлари: иқтисодий мазмуни ва кўринишлари

Бевосита усуллари ичида божхона бождлари ва тарифлари жуда муҳим ҳисобланади. Улар ёрдамида ташқи иқтисодий алоқаларнинг таркибий

кисмларидан бири бўлган ташқи савдо тартибга солинади. Тарифларни ўзгартириш орқали давлат экспорт ва импортни рағбатлантириши ёки қисқартириши орқали миллий ишлаб чиқариш ва истеъмол муносабатларига таъсир этиши мумкин.

Божхона божи - бу мамлакатга олиб келинаётган ёки мамлакатдан олиб чиқиладиган товар(ишлар, хизматлар)ларга солинадиган мажбурий солиқдир. Халқаро амалиётда божхона божларининг турли хиллари қўлланади ва уларни ҳисоблаш йўллари, ифодаланиши ҳамда ҳаракат соҳасига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

Чизмадан кўриниб турибдики, амалиётда қўлланиладиган божхона божлари турлича. Ундириш усулига кўра гуруҳланишини кўрадиган бўлсак, маҳсулотни божхона қийматига нисбатан фоизда белгиланадиган адвалор божлар жаҳонда кўпроқ тарқалган. Шу сабабдан ҳам божнинг бу тури қўлланиладиган мамлакатларда маҳсулотнинг бож қийматини, яъни адвалор божларини ҳисоблашига асос бўлган маҳсулотнинг божхона қийматини (нархини) аниқлаш усуллари катта эътибор берилади. Бож қиймати, импорт ва экспорт қилувчи, ташувчи ёки уларнинг ишончли вакиллари томонидан маҳсулотлар баённомасида кўрсатилади ва шунга мувофиқ ҳужжатлар билан тасдиқланади. Аммо баъзи ҳолларда божхона маҳсулотнинг эълон қилинган нархини тан олмасликка ва уни ўзи мустақил аниқлашлари мумкин. Амалдаги қўлланиладиган усулга қараб маҳсулот нархи 20-25 фоиз, ҳатто 2 мартагача кўпайтирилиши мумкин. Шунинг учун маҳсулот нархини белгилашнинг

муҳимлиги ҳисобга олиниб, уни белгилаш қоидалари тарифлар ва савдо ҳақидаги Бош битимга (ГАТТ) киритилган.

Ташқи савдони тартибга солишда ўзига хос (специфик) усулига кўра маҳсулотнинг ҳар бир ўлчов бирлигидан (дона, килограмм, метр, метр куб ва б.) ундирилади. Бундан ташқари юқоридаги икки усул уйғунлашган аралаш божлар ҳам қўлланилади.

Божхона божларининг иккинчи гуруҳи аввало **импорт божлари ва экспорт божлари ҳамда транзит божларига** ажралади.

Импорт божлар ички бозорларга чет эл товарлари оқимини тартибга солиш ва давлат бюджетини тўлдириш мақсадида белгиланади. Импорт божлари энг кам ва энг кўп миқдордаги божларга бўлинади. **Энг кам миқдордаги** импорт божлар ўзаро қулай шароитлар тартибини яратиб беришни кўзда тутувчи савдо шартномалари ва битимлари бўлган мамлакатлар маҳсулотларига ўрнатилади. **Энг кўп миқдордаги импорт божлари** эса бундай шартнома ва битимлар тузилмаган мамлакатлар маҳсулотига нисбатан ўрнатилади. Ундан ташқари кўплаб мамлакатларда имтиёзли божлар ҳам қўлланилади ва бу божлар асосан ривожланаётган мамлакатлардан импорт қилинаётган маҳсулотларга нисбатан ўрнатилади.

Экспорт божлар мамлакатда ушбу маҳсулотга талаб кўп бўлган ҳолда уни тақчиллигини олдини олиш мақсадида белгиланади.

Транзит божлари мамлакат ҳудудидан товарларни олиб ўтилаётганида божхона ҳудудида товарлардан ундириладиган божлар ҳисобланади.

Ташқи савдони тартибга солишда бож тарифлари кўринишларидан кенг фойдаланилади.

Бож олинадиган маҳсулотлар, бож олинмайдиган маҳсулотлар, олиб келиш ва олиб кетиш тақиқланган маҳсулотлар, шунингдек божхона божлари ставкаси, яъни уларнинг тартибга солинган рўйхати божхона тарифлари деб аталади.

Божхона тарифи - аниқланган белгиларига кўра гуруҳлаштирилган маҳсулотлар(классификатор) рўйхати асосида маҳсулотни божхона чегарасидан олиб ўтилатганда тўланиши лозим бўлган божхона божлари ҳақидаги умумий маълумотдир. Маҳсулотни гуруҳлаштиришда асосий белгилар сифатида ишлаб чиқариш, табиий фарқлар (хайвонот ва ўсимлик дунёси), қайта ишлаш даражаси (ҳом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, тайёр буюмлар)ни мисол қилиб келтириш мумкин.

Замонавий шароитда жаҳон савдосида товарларни классификаторлари сифатида БМТнинг халқаро савдо классификаторидан, Брюссель Божхона Номенклатураси номланган классификаторидан кенг фойдаланилади. Бу классификаторлар маҳсулотларни тарифлаш ва шартли белгилашнинг уйғунлаштирилган тизими бўлиб, унда олти хонали шартли рақамли белгига эга бўлган маҳсулот ҳақидаги асосий маълумотлар ҳамда унинг маҳсулотлар номенклатурасидаги ўрни кўрсатилган.

Божхона тарифлари асосан миллий даражада қўлланилади ва бунда қатор вазифаларни бажаради.

1) фискаль - давлат бюджети даромадларини тўлдириш манбаи бўлиб хизмат қилади;

2) протекционистик - миллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатидан ҳимоя қилади;

3) тартибловчи, яъни ички маҳсулотлар бозорлари тарқбини мувофиқлаштириш мақсадида маҳсулотни четга чиқишини чеклайди ва мамлакат иқтисодиётидаги етакчи тармоқ маҳсулотлари экспортини рағбатлантирилади.

Кўпгина давлатлар протекционизм сиёсатини иқтисодиётни тикланиши шароитида ўз ишлаб чиқарувчиларини чет эл рақобатидан ҳимоя қилиш мақсадида қўллайдилар. Акс ҳолда, маҳаллий корхоналар «синиши», жамиятда ишсизлик хавфи туғилади.

Божхона тарифлари ва божларидан ташқари, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг иқтисодий, эгилувчан усуллари сифатида турли солиқлар

кенг қўлланилади. Бунда фақат ташқи солиқ тизимидаги эмас, балки ички солиқ тизимидаги солиқ турларидан ҳам фойдаланилади.

Кўпгина мамлакатларда импорт тушумларига солиқлар кенг қўлланилса, экспорт маҳсулотини сотишдан тушумларга солиқлар эса имтиёзларга эгадир. Бу экспортни рағбатлантиришга, ички ва ташқи бозорлардаги нархлар фарқи кўп бўлганда ўз маҳсулотлари каби импорт маҳсулотларга ҳам мамлакат ичида сотиш учун бир хил шароитлар яратиш имконини беради.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг билвосита усулларига қараганда бевосита усулларидан кенгрок фойдаланилади. Бевосита усуллар ўзининг мазмунига кўра иқтисодий, маъмурий, меъёрий-ҳуқуқий кўринишга эга бўлиши мумкин.

бевосита усулларига Лицензиялаш ва квоталаш иқтисодий характердаги бевосита усуллар ичида кенг тарқалгани ҳисобланади.

Лицензиялаш - бу ташқи иқтисодий операцияларни амалга оширишга давлат ташкилотларидан рухсат олишнинг маълум тартибидир. Ташқи иқтисодий операцияларга маҳсулотлар, ишлар ва хизматлар экспорти ҳамда импорти, молия операциялари ўтказиш, хорижда ишчи кучини ишга жойлаштириш ва бошқалар киради. Ўзбекистонда лицензиялар фақат давлат рўйхатида қайд этилган ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларига берилади, бошқа юридик шахсларга бериш тақиқланган. Лицензиялаш маълум вақт давомида умумдавлат мақсадларига мўлжалланган маҳсулотлар, хизматлар билан битимлар бўйича экспортни (импортни) чегаралаш ва носоғлом рақобатни огоҳлантириш чораси сифатида қўлланилади.

Лицензиялар Бош лицензиялар ва бир марталик лицензияларга бўлинади. **Бош лицензиялар** Марказий ҳукумат томонидан берилади ва ўзида маълум мамлакатларга стратегик бўлмаган, лицензия ҳужжатларини ҳақиқатда расмийлаштиришни талаб қилмайдиган маҳсулотлар экспортига расман рухсат беришни акс эттиради. **Бир марталик лицензиялар**

лицензия бериш ҳуқуқига эга бўлган давлат идоралари томонидан экспорт ёки импорт бўйича ҳар бир алоҳида битимга рухсат кўринишида берилади.

Молия операцияларини лицензиялаш давлатга мамлакат ичида валюта оқими ҳаракатини тартибга солиш имконини беради.

Миллий давлат ва шунга ўхшаш тузилмаларга бериладиган ишга жойлаштириш лицензиялари, уларга хорижий шериклар билан келишган ҳолда хорижга ўз ишчи кучини етказиб бериш ҳуқуқини беради.

Экспорт ва импортни квоталашнинг ташқи савдони чегаралаш воситаси сифатида қўлланилиши

Жаҳон амалиётида маҳсулотлар, шунингдек ишчи кучи экспорт ва импортни чегаралаш мақсадида квоталаш кенг қўлланилади. Унда ваколатли давлат ёки халқаро ташкилот алоҳида маҳсулотлар, хизматлар, мамлакатлар ва мамлакатлар гуруҳи бўйича маълум даврга экспорт ёки импортга миқдорий ёки қиймат чегараларни (квоталарини) белгилайди. Давлат томонидан тартибга солиш тадбири сифатида квоталаш тўлов балансларини, ички бозорда талаб ва таклифни баланслаштириш учун, музокараларда ўзаро келишувга эришиш учун қўлланилади. Ўзбекистонда квоталаш халқ истеъмол молларини ва стратегик хом ашёнинг муҳим турларини олиб чиқишни чегаралаш усули сифатида қўлланилмоқда.

Ишчи кучини ташқи миграциясини тартибга солишда ҳам квоталаш усули қўлланилади. Кўпгина ривожланган мамлакатлар ички меҳнат бозорини ҳимоялаш мақсадида хориждан ишчи кучи импортига квоталар ўрнатади.

Лицензиялаш ва квоталашдан ташқари ташқи иқтисодий фаолиятни турли кўринишларини тартибга солиш мақсадида иқтисодий характердаги бошқа бевосита усуллар ҳам қўлланилади.

Уларга божхона божларининг баъзи турлари, экспортни ихтиёрий чегаралаш, пасайтирилган экспорт баҳоси ва энг кам импорт баҳоси, экспорт субсидиялари, корхона низом фондида капитал ҳиссасини аниқлаш, белгиланган валюта курси ва бошқалар кирди.

Жаҳон амалиётида қўлланиладиган махсус, демпингга қарши ва компенсацион божхона божлари

Ташқи савдони тартибга солишнинг бевосита тарифли бўлмаган усуллари гуруҳига божхона божларининг махсус, демпингга қарши, компенсацион ва бошқа турлари киради.

Баъзи ҳолларда мамлакатлар томонидан **махсус божхона божлари** қўлланилади. Масалан, маҳсулотлар олиб келиш ҳажми ва шарти маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга зарар келтирса ёки мамлакат манфаатларига зид бўлганда қўлланилади. Махсус божхона божларининг миқдори ҳар бир аниқ ҳолат учун алоҳида ўрнатилади.

Демпингга қарши қаратилган божлар жаҳон амалиётида кенг қўлланилиб, ўзида қўшимча импорт божларини акс эттиради. Улар одатда жаҳон нархларидан ёки импорт қилаётган мамлакат ички нархларидан паст нархлар бўйича экспорт қилинаётган маҳсулотларга ўрнатилади. Бу божларни белгилаш ҳақидаги қарорни Халқаро суд маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ва сотувчилар мурожаатидан сўнг чиқаради ҳамда унинг миқдорини ва тўлаш тартибини белгилайди.

Компенсацион божлар олиб келинаётган маҳсулотлар каби, олиб чиқиладиган маҳсулотларга ҳам белгиланади. Улар ишлаб чиқариш ёки экспорт қилишда субсидиялар (давлатнинг молиявий ёрдами) ажратилган ва бу олиб келиш ёки олиб чиқиш миллий ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга зарар етказиши мумкин бўлганда қўлланилади. Бундай ҳолда давлат мамлакатга етказилган зарарни ёки давлатнинг молиявий харажатларини қоплаши лозим бўлган божларни ўрнатади. Компенсацион божлар миқдори аниқланган субсидиялар миқдоридан ошмаслиги лозим.

Савдо чеклашларининг замонавий турлари

Сўнгги ўн йилликларда экспортни «ихтиёрий» чегаралаш ва энг кам импорт баҳоларини белгилаш ҳақида битимлар тузиш амалиётда кенг тарқала бошлади. Савдо чеклашларининг бу янги турларининг хусусияти,

уларни ўрнатишнинг ноанъанавий усулидан иборат. Яъни импорт қилувчи мамлакатни ҳимоя қилувчи савдо тўсиқлари импорт қилувчи мамлакат чегарасида эмас, балки экспорт қилувчи мамлакат чегарасида киритилганда экспортни «ихтиёрий» чегаралаш қўлланилади. Худди шунга ўхшаш энг кам импорт баҳосини ўрнатиш ҳам амалга оширилади. Бундай баҳоларни ўрнатган импорт қилувчи мамлакатлар билан контрактлар тузишда бунга экспорт қилувчи фирмалар томонидан қатъий амал қилинмоғи лозим. Экспорт баҳоси энг кам даражадан пасайтирилган ҳолда импорт қилувчи мамлакат демпингга қарши бож киритади ва уни қўллаш бозордан чиқишга олиб келиши мумкин.

Бевосита тартибга солишнинг кўпгина тадбирлари бир-бири билан мувофиқлаштирилган ҳолда қўлланилади.

Экспортни давлат томонидан рағбатлантириш тадбири сифатида кўпгина мамлакатларда экспорт субсидиялари қўлланилади, яъни тажриба-конструкторлик ишлари ва экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришни бевосита молиялаштириш ёки бу мақсадларга давлат бюджетидан имтиёзли кредитлар берилиши кўзга тутилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг маъмурий усуллари

Маъмурий ва меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш усуллари ҳам у ёки бу ташқи иқтисодий фаолиятни чегаралашга, ё рағбатлантиришга қаратилган.

Бу битимларни тузиш ва амалга ошириш тартиби, техник стандартлар, маҳсулотлардан фойдаланиш хусусиятлари, ишчи кучи сифати, валюта операцияларини амалга ошириш муддати, даражаси ва бошқаларга қўйиладиган талаб ва меъёрлар билан боғлиқ турли хил маъмурий тадбирлардир.

Маъмурий характердаги давлат томонидан тартибга солишнинг ўзига хос чоралари сифатида ташқи иқтисодий алоқа қатнашчиларини рўйхатга

олиш, маҳсулотлар баённомаси ёки божхона баённомасини тақдим этиш ҳисобланади.

Ташқи иқтисодий алоқа қатнашчиларини рўйхатга олиш — бу ташқи иқтисодий фаолият субъектларини ҳисобга олиш ва расмийлаштиришнинг маълум тартибидир.

Рўйхатга олиш ўрнатилган шаклда тўлдирилган рўйхатга олиш варақасини тақдим этиш, рўйхатга олинганлик рақамини бериш, ташқи иқтисодий алоқа қатнашчиларини расмий равишда чоп этиладиган Давлат рўйхатлари тўпламига киритиш ва рўйхатга олинганлик ҳақидаги гувоҳномани беришни ўз ичига олади. Рўйхатга олинганлик ҳақидаги маълумот тезда тармоқ ташкилотлари ва давлат ҳамда маҳаллий ҳокимият ташкилотларига етказилиши лозим.

Маҳсулот баённомаси - бу ташқи иқтисодий алоқа қатнашчисининг маҳсулотни давлат чегарасини кесиб ўтаётгани ҳақида ушбу мамлакатда ўрнатилган қоидаларга мувофиқ берган расмий аризасидир. У икки кўринишда, яъни божхона баённомаси бўйича ва товар-транспорт ҳужжатлари бўйича (етарли малака ва тажрибага эга бўлган ташқи иқтисодий бирлашмалар учун) амалга оширилади. Баъзи фуқаролар мамлакатга киришда ва чиқишда ташилаётган буюмлар, мулк, шу жумладан валюта ҳақида баённомани бир хил андозадаги варақаларга тўлдиришлари лозим.

Ташилаётган юklarга баённома ташқи иқтисодий операция қатнашчиси томонидан ҳар бир маҳсулот учун тўлдирилади ва унда операция тури (экспорт, импорт), маҳсулот номи, экспорт ва импорт қилаётган мамлакат, валюта, маҳсулотнинг умумий ҳақиқий баҳоси ва бошқалар кўрсатилади. У фақат ташқи савдога эмас, балки бутун ташқи иқтисодий фаолиятга тўсиқ бўлган маъмурий тадбир бўлиб, валюта билан чегаралаш ҳисобланади.

Капитални олиб келиш ва олиб чиқишни тартибга солиш ва валюта билан чегаралаш чора-тадбирлари ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бу тадбирларга

фойдани хорижга ўтказиш шарти, хорижий сармоядорлар учун қулай иқтисодиёт тармоқларини аниқлаш, миллий ходимларнинг корхонани бошқаришда қатнашиш шарти ва бошқалар киради.

Ҳар бир мамлакат ички ва жаҳон бозорида вужудга келган вазиятни ҳисобга олиб, ташқи иқтисодий фаолиятга таъсир этишнинг у ёки бу воситасини умуммиллий вазифаларни ҳал этишга йўналтирган ҳолда фаол қўллайди. Ушбу воситаларни қуйидагича таснифлаш мумкин(13.3.1-жадвал):

13.3.1-жадвал

Ташқи иқтисодий фаолиятини тартибга солиш усулларининг умумий таснифи.

Ташқи иқтисодий муносабатларнинг кўринишлари	Билвосита (Таъриф) усуллар	Бевосита (Нотариф) усуллар		
		Иқтисодий	Маъмурий	Меъёрий-ҳуқуқий
Ташқи савдо	Божхона бождари (экспорт, импорт бождари); Божхона тарифлари Экспорт ва импорт солиқлари; Валюта тушумидан ажратмалар меъёрлари; Марказий банкка сотилиши мажбурий бўлган валюта тушумларининг ҳиссаси.	Лицензиялаш, квоталаш; Божхона бождари(мавсумий, махсус, демпингга қарши, компенсацион); Экспортни ихтиёрий чегаралаш; Пасайтирилган экспорт баҳоси; Энг кам импорт баҳолари; Экспорт субсидиялари; Жарималар.	Махсулотлар баённомаси; Ташқи иқтисодий қатнашчиларини рўйхатга олиш; Бошқа бождаро расмиятчиликлари.	Махсулот сифати, товарларни ўраш ва маркировкалашга билдирилган талаблар, меъёр ва техник стандартлар
Капитал миграцияси	Кредитнинг фоиз ставкаси; Суғурта мукофотларининг миқдори; “Сузиб юривчи” тартибга солинадиган валюта курси; Чет эл валютасини сотувчи ва харидордан олинадиган мажбурий тўлов миқдори.	Молия операциялари учун лицензиялар; Корхона устав фондида хорижий капитал улушининг мумкин бўлган чегараси; Хорижий валюта олиб келиш ва жорижга валюта олиб чиқиш миқдорини белгилаш.	Сармоялаш, кредит бериш ва суғурта шартлари; Чет эллик сармоячилар учун иқтисод тармоқларини аниқлаш; Қўшма ва чет эллик корхоналарини бошқаришда миллий ходимларни иштирок этиш шартлари.	Валюта операцияларини ошириш жараёнига қўйиладиган талаб ва стандартлар.
Ишчи кучи миграцияси	Ишчи кучи бозори(энг кам иш ҳақи миқдори); Ижтимоий суғурталаш шартлари; Четга чиқиш ва четдан келиш ҳужжатларини расмийлаштириш учун тўланадиган бождар ва тўловлар.	Мамлакатга келаётган шахслар учун квоталар; Ишга жойлашиш учун рухсат бериш.	Ишчи кучини четдан келиши ва четга чиқишини расмийлаштириш тартиби ва шартлари.	Ишчи кучини таълими, малакаси, жинси ва ёшига қараб қўлланиладиган талаб ва стандартлар.

13.4. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларининг хатти-ҳаракатларини эркинлаштириш босқичлари

Ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари ҳақида фикр билдирилганда, асосан муайян мамлакатнинг товар экспорт-импорт операциялари, капиталлар, кредитлар, инвестициялар ҳаракати, ишчи кучи миграцияси ва улар билан боғлиқ бўлган муносабатлар назарда тутилади.

Мустақилликнинг дастлабки босқичида экспортнинг асосий қисмини хом ашё ташкил этган бўлса, иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида тайёр маҳсулотларни экспорт қилиш жадаллик билан кўпайиб бормоқда.

Ўзбекистонда давлатнинг ташқи иқтисодий соҳадаги сиёсатини шакллантиришда режали иқтисодиётдан мерос бўлиб қолган иқтисодий алоқаларнинг хусусиятлари ҳам ҳисобга олинган. Унга кўра, анъанавий товарлар савдоси билан чекланиб қолиш, халқаро иқтисодий муносабатларнинг хизматлар ва ахборотлар, молия капитали ва ишчи кучи билан айирбошлаш каби турларини деярли ривожланмаганлигини, импортнинг экспортдан устунлигини, экспорт ва импорт структурасининг самарасизлиги: четга асосан хом ашё чиқарилиб, четдан истеъмоли товарлари келтирилганлиги каби салбий жиҳатларини санаш мумкин.

Бундай ҳолат республика иқтисодиётидаги номутаносибликни янада чуқурлаштирди.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши республиканинг мавжуд имкониятларини объектив баҳолашни ва улардан миллий манфаатлар йўлида имкони борича тўлиқ фойдаланишни талаб қилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларининг хатти-ҳаракатларини эркинлаштириш борасида изчил ислохотлар олиб борилди. Унга кўра, ислохотларнинг тадрижий ривожланиш босқичида дастлаб ташқи савдони тартибга солишнинг институционал ва ҳуқуқий базаси яратилиб, ташқи савдони тартибга солишда билвосита

маъмурий усуллардан кенг фойдаланилган бўлса, кейинги босқичларда ташқи савдони тартибга солишнинг халқаро амалиётга мос келадиган бевосита иқтисодий усуллари жорий этилиб, экспортга йўналтирилган ташқи савдо сиёсати олиб борилди. Ташқи савдони босқичма-босқич эркинлаштирилиши натижасида миллий валютани жорий операциялар бўйича конвертациялашувига эришилди (13.4.1- жадвал).

13.4.1- жадвал

Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосини эркинлаштириш босқичлари

Биринчи босқич – 1991-1994 йй.	Импорт ўрнини қоплаш сиёсатининг юритилиши. Ташқи савдони тартибга солишнинг институционал ва ҳуқуқий базаси яратилди. Ташқи савдо сиёсатида нотариф усуллари етакчилик қилди.
Иккинчи босқич – 1995-1997 йй.	Ташқи савдони тартибга солишнинг халқаро амалиётга мос келадиган дастаклари жорий қилинди. Бу давр миқдорий чекловларининг қисқариши ҳамда кенг миқёсда экспорт ва импорт божларини фаол қўллаш даври ҳисобланади.
Учинчи босқич – 1997-1999 йй.	Бу давр ташқи савдони эркинлаштиришни чуқурлаштириш, тариф ва нотариф усулларини соддалаштириш, мамлакат экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган савдо сиёсатининг юритилиши, экспорт божларининг бекор қилиниши, экспортга йўналтирилган сиёсатнинг олиб брилиши билан изоҳланади.
Тўртинчи босқич – 2000-2003 йй.	Ташқи савдони ва валюта бозорини эркинлаштиришга қаратилган янги давр ҳисобланади. 2002 йилнинг 1 июлидан бошлаб импорт тарифининг уч поғанали ставкалари (0; 10; 30) жорий этилди.
Бешинчи босқич – 2003 йилдан ҳозирга қадар	Ўзбекистон ташқи савдосини эркинлаштириш босқичи. Ташқи савдони босқичма-босқич эркинлаштириш натижасида миллий валютанинг жорий операциялар бўйича конвертациялашувига эришилди. Бу, ўз навбатида, экспортга йўналтирилган иқтисодиётни ривожлантириш учун кучли рағбатлантириш бўлди.

Республикамызда ҳам экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида миллий ишлаб чиқарувчиларга ўзи ишлаб чиқарган товар (иш, хизмат)ларни экспорт қилганида бир қатор солиқ имтиёзлари кўзда тутилган. Жумладан:

Қўшилган қиймат солиғи бўйича:

товарларни эркин конвертация қилинадиган валютадаги экспортига нол даражали ставка бўйича солиқ солинади, яъни экспорт фаолияти тўлиқлигича қўшилган қиймат солиғидан озод этилган.

Акциз солиғи бўйича:

товарларни эркин конвертация қилинадиган валютадаги экспортига акциз солиғи солинмайди (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамари томонидан белгиланадиган айрим товарлардан ташқари).

Даромад (фойда) солиғи бўйича:

экспортчи корхоналар учун реализациянинг умумий ҳажмида ўзи ишлаб чиқарган товарлар экспортининг эркин конвертацияланадиган валютага экспорт қилиш улушига боғлиқ ҳолда даромадга солиқ солишнинг регрессив шкаласи амал қилади.

Экспорт улуши:

реализациянинг умумий ҳажмида 15 фоиздан 30 фоизга қадар бўлганида - белгиланган ставка 30 фоизга камаяди;

реализациянинг умумий ҳажмида 30 фоиз ва ундан кўп бўлганида - белгиланган ставка 2 бараварга камаяди.

Мол-мулк солиғи бўйича:

реализациянинг умумий ҳажмида 15 фоиздан 30 фоизга қадар бўлганида - белгиланган ставка 30 фоизга камаяди;

реализациянинг умумий ҳажмида 30 фоиз ва ундан кўп бўлганида - белгиланган ставка 2 бараварга камаяди.

Шунингдек, мамлакат миллий хўжалиги учун зарур бўлган товарлар билан ички бозор эҳтиёжларини тўлиқроқ даражада таъминлаш мақсадида кўпгина импорт товарларини олиб кириш бўйича ҳам қатор енгилликлар яратилган. Бу борадаги енгилликларнинг хусусиятли жиҳати сифатида, таъкидлаш лозимки, мамлакат инвестиция фаолиятини ривожлантиришга қаратилган хориждан келтирилаётган янги техника ва

технологиялар ва истеъмол учун бирламчи даражада зарур бўлган ун, ёғоч ва ёғоч материаллари каби товарларга кўпроқ устуворлик берилган.

Юқорида санаб ўтилган усул ва воситалар асосида мамлакатимизда ташқи иқтисодий фаолият бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида ташқи савдо балансида кескин ўзгаришлар содир бўлди. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмаси 2012 йилда, 2011 йилнинг шу даврига нисбатан қарийб 100,5 фоизни ташкил этиб, 26,4 млрд. АҚШ долларига тенг бўлди. Унинг таркибида экспорт ҳажми 2011 йилга нисбатан 111,6 фоиз ёки 13,1 млрд. АҚШ долларини, импорт эса 109 фоиз ёки 12,0 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи савдо айланмасидаги ижобий сальдо 1 миллиард 120 миллион доллардан ошди (13.4.1-расм).

13.4.1-Расм. Ўзбекистоннинг ташқи савдо кўрсаткичлари динамикаси, млрд.долл¹.

Ушбу маълумотлардан кўринадики, мустақиллик йиллари давомида мамлакатимизда экспорт ҳажми 29,8 марта ошиб, ташқи савдо айланмаси ҳажми 33 марта ўсди. Экспортни рағбатлантириш борасида олиб борилаётган чора-тадбирлар ва маҳаллийлаштириш дастурининг изчил амалга оширилиши натижасида республикаимиз тўлов балансининг, хусусан, ташқи савдо балансининг барқарорлиги сақлаб қолинди.

¹“ Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” Президент Ислам Каримовнинг 2012 йилнинг асосий яқунлари ва 2013 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган УЎбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув қўлланма. Т.: 2013. 16 бет.

2012 йилда экспорт ҳажми 2011 йилдагига нисбатан сезиларли даражада, яъни 11,6 фоизга ўсиб, экспорт қилинаётган маҳсулотлар таркибида ҳам ашё бўлмаган тайёр товарларнинг улуши 70 фоиздан ошиб кетди (13.4.1-жадвал).

13.4.1-жадвал.

2012 йил якунларига кўра Ўзбекистон Республикасининг экспорт таркиби, млн.долл.

Экспорт таркиби	Жами		
	2012 йил учун	2011 йилга нисбатан (фоизда)	Натижага нисбатан (фоизда)
Жами:	13150,1	111,6	100
Пахта иоласи	1259,7	93,5	9,6
Озиқ-овқат	878,4	44,1	6,7
Кимёвий маҳсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар	764,8	91,2	5,8
Ёқилғи ва нефть маҳсулотлари	4921,2	177,1	37,4
Қора ва рангли металллар	1055,2	94,6	8,0
Машина ва ускуналар	917,7	91,9	7,0
Хизматлар	2314,2	130,6	17,6
бошқалар	1034,9	48,8	7,9

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, 2012 йилда 2011 йилга нисбатан мамлакатимизда ёқилғи ва нефть маҳсулотлари экспорти деярли 1,8 марта, хизматлар экспорти эса 1,3 марта ошган. Озиқ-овқат маҳсулотлари экспорти эса ички бозорларни ҳимояланиши натижасида ўтган йилги даражадан 2,3 марта камайган.

Мамлакатимизда экспорт қилинаётган маҳсулотлар ҳам таркибан, ҳам сифат жиҳатидан яхшиланиб бормокда. Буни экспорт таркибининг йиллар бўйича ўзгаришида ҳам кузатиш мумкин (13.4.2-жадвал).

Жадвалдан маълумотларидан кўринадикки, 1990-2012 йиллар давомида экспорт таркибида пахта толасининг улуши 59,7 фоиздан, 9,6 фоизгача қисқарди. Натижада экспортнинг ҳам ашёга боғланиб қолиш муаммоси тўла барҳам топди. Хизматлар экспортининг улуши эса 13,5 марта, машина ва ускуналар - 4,1 марта, кимёвий маҳсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар - 2,5 марта, ёқилғи ва нефть маҳсулотлари - 2,2 марта, озиқ-овқат маҳсулотлари

экспортининг улуши 1,7 марта ўсганлиги экспорт қилинаётган махсулотлар таркибида хомашё бўлмаган тайёр товарларнинг улушининг ошишига ҳамда экспорт қилинаётган махсулотлар таркиби ва сифати яхшиланишига замин яратди.

13.4.2-жадвал.

Ўзбекистан Республикасининг экспорт таркибининг йиллар бўйича динамикаси, фоизда¹

Экспорт таркиби	1990 йил	2000 йил	2011 йил	2012 йил
Пахта толаси	59,7	27,5	9,0	9,6
Озиқ-овқат махсулотлари	3,9	5,4	13,2	6,7
Кимёвий махсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар	2,3	2,9	5,6	5,8
Ёқилги ва нефть махсулотлари	17,1	10,3	18,5	37,4
Қора ва рангли металллар	4,6	6,6	7,4	8,0
Машина ва ускуналар	1,7	3,4	6,7	7,0
Хизматлар	1,3	13,7	11,8	17,6
Бошқалар	9,4	30,2	27,8	7,9

2012 йилда мамлакатимиз импорт ҳажми 2011 йилга нисбатан 9 фоизга ўсиб, умумий қиймати 12026,5 млн. АҚШ долл.ни ташкил этди (13.4.3-жадвал).

Импорт таркибида хизматлар (130,1%), кимёвий махсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар (122,2%), озиқ-овқат махсулотлари (119,4%) сезиларли даражада ошди. Аксинча, ёқилги ва нефть махсулотлари импорта утган йилга нисбатан камрок, (90,2%) булди.

13.4.3-жадвал.

2012 йил якунларига кўра Ўзбекистон Республикасининг импорт таркиби, млн.долл.²

Экспорт таркиби	Жами		
	2012 йил учун	2011 йилга нисбатан (фоизда)	Натижага нисбатан (фоизда)
Жами:	12026,5	109	100
Озиқ-овқат	1187,5	119,4	9,9
Кимёвий махсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар	1738,1	122,2	14,4

¹ Ўша манба

² Ўша манба

Ёқилғи ва нефть махсулотлари	875	90,2	7,3
Қора ва рангли металлар	937,9	108,7	7,8
Машина ва ускуналар	5461,3	109,3	45,4
Хизматлар	730,3	130,1	6,1
бошқалар	1096,4	88,9	9,1

Агар мамлакатимиз импорти таркибининг йиллар давомидаги динамикасини кузатадиган бўлсак, унда ҳам маълум сифат ўзгаришларини кўриш мумкин (13.4.4-жадвал).

13.4.4-жадвал.

Ўзбекистан Республикасининг импорт таркибининг йиллар буйича динамикаси, фоизда¹

Импорт таркиби	1990 йил	2000 йил	2011 йил	2012 йил
Машина ва ускуналар	12,1	35,4	41,3	45,4
Кимёвий махсулотлар ва улардан тайёрланган буюмлар	9,7	13,6	13,3	14,4
Ёқилғи ва нефть махсулотлари	3,1	3,8	8,1	7,3
Қора ва рангли металлар	10,2	8,6	8,1	7,8
Озиқ-овқат махсулотлари	48,9	12,3	12,4	9,9
Хизматлар	1,5	8,5	5,3	6,1
Бошқалар	14,5	17,8	11,5	9,1

Энг аввало шунини таъкидлаш лозимки, импорт таркибида машина ва ишлаб чиқариш ускуналари улуши 2012 йилда 45,4 фоизни ташкил қилиб, бу 1990 йилдаги кўрсаткичга нисбатан деярли 4 баравар кўпроқдир. Мазкур ҳолат республикада иқтисодий модернизациялаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш жараёнларини амалга оширишда замонавий ва юқори технологияларга асосланган машина ва ишлаб чиқариш ускуналарига бўлган эҳтиёж орқали изоҳланади. Озиқ-овқат махсулотлари импортининг улуши 1990 йилда 48,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилга келиб 9,9 фоизга қадар, яъни деярли 5 баравар қисқарди. Бу эса мамлакатимизда озиқ-овқат махсулотлари ишлаб чиқариш

¹ Ўша манба

асосларининг тобора ривожлантириб ва мустахкамлаб борилаётганлиги кўрсатади. Шунингдек, ушбу даврда хизматлар импорти улушининг 4 баравардан кўпроқ ўсиши мамлакатимизда замонавий хизмат турларига бўлган эҳтиёжнинг тобора ўсиб бораётганлигидан дарак беради.

Асосий тушунча ва атамалар

Ташқи иқтисодий алоқалар, ташқи иқтисодий сиёсат, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш, ташқи савдо сиёсати, капитал миграцияси сиёсати, ишчи кучи миграцияси сиёсати, валюта сиёсати, экспорт, импорт, тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий усуллари, божхона тарифлари, экспорт ва импорт квотаси, лицензиялаш ва стандартлаштириш.

Мустахкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва заруриятини ёритинг?
2. Давлат ташқи иқтисодий сиёсати шакллари тавсифлаб беринг?
3. Ташқи миграция сиёсати моҳиятини изоҳлаб беринг?
4. Ташқи валюта сиёсати ва унинг йўналишларини моҳиятини ёритинг?
5. Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш усуллари айтинг?
6. Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг иқтисодий усуллари афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?
7. Божхона тарифининг вазифаларини тушунтириб беринг?
8. Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг маъмурий усуллари афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?
9. Экспорт қилувчи корхоналарни субсидиялаш ва уларга белгиланган имтиёزلарнинг миллий иқтисодиётга таъсири қандай?
10. Ўзбекистонда ташқи савдони эркинлаштиришнинг босқичлари ва устувор йўналишлари нималардан иборат?

Глоссарий (Изоҳли лугат)

Аграр муносабатлар – ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш, ундан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Абсолют рента – қишлоқ хўжалигида ерга бўлган хусусий мулкчилик монополияси натижасида вужудга келиб, ҳамма турдаги: яхши, ўртача ва ёман ерлардан олинадиган рента.

Агросаноат интеграцияси – қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёнидир.

Агросаноат мажмуаси – қишлоқхўжалик маҳсулотларини етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ хўжалик тармоқларининг бирлиги.

Агросаноат инфратузилмаси – бевосита қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига хизмат кўрсатувчи соҳалар.

Агробизнес – тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ соҳалардаги намоён бўлиш шакли.

Аҳоли пул даромадлари – иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромад, нафақа, пенсия, стипендия шаклидаги барча пул тушумларини, мулкдан фоиз, дивиденд, рента шаклда олинадиган даромадларни, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хунармандчилик буюмларини сотишдан ва ҳар хил хизматлар кўрсатишидан келиб тушадиган даромадлар.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш – давлат томонидан аҳолининг етарли даражадаги ҳаётий фаолияти учун барча шарт-шароитларни яратишга мақсадли йуналтирилган кафолатлар тизими.

Аҳолининг реал даромадлари – нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори, яъни, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қуввати.

Ахборот инфратузилмаси – мамлакат ахборот фазосининг ривожланиши ва ўзаро фаолиятини таъминловчи тизимчалар, ташкилий таркиблар мажмуи.

Бандлик – меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши; фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ва қонунга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти.

Банк-молия тизимининг барқарорлиги – банкларнинг ва бошқа молия муассасаларининг ўз мажбуриятлари юзасидан талабларга тўла жавоб бера олиши. Бу ликвидлилик, капиталнинг етарлилиги, активлар сифати, рентабеллик кўрсаткичлари орқали аниқланади.

Банк активлари – банкларнинг асосий фаолиятини амалга оширишда фойдаланувчи турли моддий ва молиявий ресурслар мажмуи. Улар асосан банк кредитлари, асосий воситалари, сотиб олган қимматли қоғозлари, инвестициялари, валюта бойликлари кўринишида бўлади.

Банк тизимининг ликвидлиги – банкнинг ўз мажбуриятларини вақтида ва сўзсиз бажара олиш имконияти.

Банклар ликвидлиги – банклар активларининг қисқа муддат ичида пулга айланиш қобилияти. Ликвидлик банк мажбуриятларини бажариш ва активлар ўсишини молиялаш билан биргаликда депозитлар ва қарз маблағлари даражасининг пасайишини самарали бошқаришни ҳам билдиради.

Банкларнинг кредит портфели – тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг умумий жамланмаси бўлиб, улар қуйидагича таснифланади: а) яхши; б) стандарт; в) субстандарт; г) шубҳали; д) умидсиз. Тижорат банкларининг маълум санага ссуда ҳисобварақаларида қолган пул маблағлари мажмуаси (қолдиғи).

Бозор иқтисодиёти – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир.

Бозор механизми – бозор иқтисодиётининг амал қилишини тартибга солишда ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришда қўлланиладиган дастак ва воситалар яъни муруватлар тўпламидир.

Бозор конъюнктураси – муайян вақт мобайнида товарлар бозорининг ҳолатини тавсифловчи вақтинчалик иқтисодий вазият бўлиб, қуйидаги белгилар орқали аниқланади: ички ва ташқи савдодаги ўзгаришлар; ишлаб чиқариш ва қурилиш динамикаси; товар захиралари ҳаракати; нархлар динамикаси ва бошқалар.

Бюджет дефицити – бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ошиб кетиши натижасида вужудга келган тақчиллик.

Биринчи босқичда ислоҳ қилишнинг муҳим йўналишлари –

Биринчидан, ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш;

Иккинчидан, маҳаллий саноат, савдо маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириш;

Учинчидан, ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Бозор ислоҳотлари – бозор иқтисодиётини ва бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир

Глобал молиявий-иқтисодий бозор – жаҳон мамлакатлари ўртасидаги молиявий-иқтисодий алоқаларни ягона хўжалик тарзида амал қилишига асосланган муносабатлар.

Жаҳон бозори конъюнктураси - жаҳон товар бозорларидаги сотиш шарти, ушбу бозорлардаги талаб, таклиф, нархлар даражаси, уларнинг ўзгариш тенденциялари.

Жаҳон банки – 1944 йилда Халқаро валюта жамғармаси билан бир вақтда тузилган биринчи давлатлараро инвестиция институтидир. Банк ўзининг фаолиятини 1946 йил 25 июндан бошлаган.

Давлат тасарруфидан чиқариш – бу давлат мулки ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллари вужудга келтирилиши.

Давлат бюджети – давлат даромадлари ва сарфларининг молиявий режаси.

Даромад солиғи – фуқароларни бир йил давомидаги ялпи даромадидан олинадиган мажбурий тўлов (солиқ).

Даромад солиғи ставкалари – аҳоли даромадларидан табақалаштирилган ҳолда олинадиган солиқларнинг фоизлардаги даражалари.

Ижтимоий соҳа – аҳоли турмуш тарзи, унинг фаровонлиги, истеъмол даражасига бевосита боғлиқ бўлган ва уларни белгилаб берувчи тармоқлар, корхоналар ва ташкилотлар мажмуи. Ижтимоий соҳага энг аввало хизмат кўрсатиш соҳаси (маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия, умумий овқатланиш, коммунал хизмат кўрсатиш, йўловчи транспорти, алоқа ва бошқалар) киради.

Ижтимоий соҳа объектлари – аҳолининг муносиб турмуш шароити ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилувчи соҳа ва тармоқлар мажмуи. Булар қаторига уй-жой фондлари, соғлиқни сақлаш, маориф, спорт, маданият муассасалари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ижтимоий дастурлар – аҳолининг бевосита турмуш шароити ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилувчи соҳа ва тармоқларни ривожлантиришга оид чора-тадбирларни ўз ичига олган режавий ҳужжатлар.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар – бу кишилар учун зарур бўлган ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Ижтимоий инфратузилма – аҳолининг турмуш фаолиятини, унинг фаровонлиги таъминлашга хизмат қилувчи турли муассаса ва объектлар мажмуи. Масалан, таълим муассасалари, дам олиш ва даволаниш масканлари, уй-жой, коммунал ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, табиий газ, ичимлик суви, электр энергияси таъминоти, йўловчи транспорти ва бошқалар.

Иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга Президентимиз И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган бешта муҳим тамойил –

Биринчидан, иқтисодиётни мафқурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш.

Иккинчидан, ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши.

Учинчидан, бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланмоғи, қонунларнинг устуворлиги таъминланмоғи лозим.

Тўртинчидан, бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш.

Ниҳоят, бешинчидан, бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш. Бозор муносабатларига ўтишда бу тамойилларнинг ҳаммаси ҳам муҳим аҳамиятга эгадир, лекин уларнинг ичида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тегишли ҳуқуқий негизни, бозорнинг инфратузилмаларини яратиш, одамларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитларда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

Иккинчи босқич учун белгиланган вазифалар –

Биринчи вазифа – давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш. Бунда давлат мулкни хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятини кенг қўллаб-қувватлаш, кичик хусусий корхоналар ташкил қилишни рағбатлантириш ҳисобига ишлаб чиқаришда давлатга қарашли бўлмаган қисмнинг улушини ошириш кўзда тутилади.

Иккинчи вазифа – ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиктисодий барқарорликни таъминлаш. Бу ҳам корхоналар ва тармоқларнинг, умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш имконини беради.

Учинчи вазифа – миллий валюта – сўмни яна ҳам мустаҳкамлашдан иборат.

Бу эса сўмнинг конвертацияси, қатъий валюталарга эркин суръатда алмаштириш лаёқати демакдир, унга пулнинг қадрсизланишига қарши таъсирчан чораларни қўллаш, истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳамда ички бозорни шундай моллар билан тўлдириш, корхоналарнинг четга мол чиқаришини кенгайтириш ҳисобига валюта захираларини мустаҳкамлаш йўли билан эришилади.

Тўртинчи вазифа – иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш.

Иқтисодиётни эркинлаштириш соҳасидаги вазифалар -

- Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш;

- Хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш;

- Мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;

- Кичик ва ўрта бизнес иқтисодий тараққиётда устувор ўрин олишига эришиш;

- Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимига кенг қўламда интеграциялашувини таъминлаш;

- Иқтисодиётда мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

Иқтисодий барқарорликка эришишнинг асосий мезонлари -

1. Ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқаришига йўл қўймаслик
2. Устувор тармоқларда ишлаб чиқаришни юксалтириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш ва рағбатлантириш;

3. Давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлигини таъминлаш;

4. Пулнинг қадрсизланишини тўхтатиш;

5. Тўлов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхшилаш;

6. Мувозанатлаштирилган ижтимоий сиёсат асосида аҳоли турмуш даражасини яхшилаш.

Иқтисодий ислоҳотлар – иқтисодиётда туб (ёки қисман) ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган тадбирлардир.

Иқтисодий уклад – турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритишнинг шакллари ва турлари.

Иқтисодиётни эркинлаштириш – нима ва қанча ишлаб чиқаришни, қаерга, қандай баҳода сотишни тадбиркорнинг ўзи белгилаши учун имкон бериш. Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларини эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва мустақиллигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш демакдир.

Ислоҳотлар концепцияси – ижтимоий - иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга оширишнинг вазифалари ва стратегик йўлларининг умумий ғоясидир.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш – танглик ҳолатларига барҳам бериш асосида макроиқтисодий мувозанатликни сақлаш ва ишлаб чиқаришни юксалтириш учун шарт-шароитларни вужудга келтиришдир.

Ижтимоий тўловлар – кам таъминланганларга пул ёки натурал шаклда ёрдам кўрсатишга қаратилган тадбирлар тизими.

Ижтимоий сиёсат – бу давлатнинг даромадлар тақсимоотидаги тенгсизликни иқтисодиёт қатнашчилари ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилишга йўналтирилган сиёсат.

Ижтимоий-амалий марказ – иш билан банд бўлмаган аҳоли ва ишсизлар ўртасида кичик тадбиркорликни ривожлантириш орқали янги иш ўринларини яратиш билан шуғулланувчи, одатда бандлик марказлари қошида ташкил этилувчи тузилма.

Иқтисодиётнинг реал сектори – иқтисодиётнинг бевосита моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ соҳаси бўлиб, у ўз ичига саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа ва бошқа хизмат кўрсатиш тармоқларини олади.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш – ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига олувчи жараён. Ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналиш ва воситалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: корхоналардан эскирган асбоб-ускуналарни чиқариш; ишлаб чиқаришни замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш; маҳаллий ресурслар асосида ишлаб чиқаришга инновацион технологияларни жорий этиш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортиментини кенгайтириш; ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва ресурсларни тежаш; сифатни бошқариш ва сертификатлаш тизимини жорий этиш; чиқитсиз ва экологик тоза технологияларни жорий этиш ва бошқалар.

Инқирозга қарши мўлжалланган чоралар дастури – Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 2009-2012 йилларга мўлжалланиб

инқирозга қарши ишлаб чиқилган чоралар дастури бўлиб, мазкур дастурда талаб ва таклифни рағбатлантиришга йўналтирилган бир қатор молиявий имтиёзлар ва барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминловчи чора-тадбирлар мажмуи ўз аксини топган.

Инвестициялар – асосий ва айланма капитални қайта тиклаш ва кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга қилинган сарфларнинг пул шаклидаги кўриниши. У пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қоғозлар кўринишида амалга оширилади. Пул маблағлари кўринишидаги инвестиция **номинал инвестиция**, ана шу пул маблағларига сотиб олиш мумкин бўлган инвестицион ресурслар **реал инвестиция** дейилади.

Инвестиция дастури - республика иқтисодиётини барқарор ва тадрижий ривожлантиришга эришишга, табиий, минерал-хом ашё, молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш йўли билан республика айрим тармоқлари ва минтақаларини таркибий ўзгартиришнинг асосий устуворликларини ва стратегик вазифаларини амалга оширишга йўналтирилган бир-бири билан ўзаро боғланган чора-тадбирлар комплекси.

Инвестиция муҳити – инвестициялар жозибадорлиги ҳамда хавф-хатар даражасини белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий, молиявий ва сиёсий омиллар мажмуи.

Инвестицион кредитлар – ишлаб чиқаришни кенгайтириш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, модернизациялаш ва реконструкция қилиш, янги бино ва иншоотларни қуриш учун зарур бўлган воситаларни сотиб олиш мақсадида олинган кредитлар.

Инфратузилма – ҳар қандай яхлит иқтисодий тизим ва тузилмаларнинг мавжуд бўлиши шарт ҳисобланган таркибий қисми. Сўзма-сўз ифодалганда, инфратузилма – бу иқтисодий тизимнинг асоси, пойдевори, ички тузилмаси демакдир. «Инфратузилма» атамаси лотинча «infra» - қуйи, ости; «structura» - тузилма, жойлашув сўзларидан пайдо бўлган. Иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма муҳим ўрин тутади.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси – ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун ташқи шарт-шароитларни таъминловчи тармоқлар мажмуи бўлиб, ўз ичига темир ва автомобиль йўллари, электр, газ ва сув таъминоти, алоқа коммуникациялари, омбор хўжалиги ва бошқаларни олади.

Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш – саноат ишлаб чиқаришининг турли босқичларида импорт шаклида харид қилиш орқали қўлланилувчи деталлар, бутловчи қисмлар, ярим тайёр маҳсулотлар ва тайёр маҳсулотларни маҳаллий хом ашё ва материаллар асосида ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёни.

Иқтисодий ривожланиш суръатлари – мамлакат ижтимоий-иқтисодий кўрсаткич ва натижаларининг миқдор жиҳатидан кўпайиши ва сифат жиҳатидан такомиллашуви даражаси.

Иқтисодий ривожланиш самарадорлиги – иқтисодиётни ривожлантириш натижаларининг бу борада қилинган сарф-харажатларга нисбати.

Макроиқтисодий мувозанат – иқтисодиёт турли томонларининг ўзаро тенглиги бўлиб, энг аввало ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенглиги орқали намоён бўлади.

Индустријлаштириш – мамлакат иқтисодиётини саноатлашган асосга ўтказиш, иқтисодиётда саноат ишлаб чиқариши улушини ахамиятли даражада кўпайтириш, бутун иқтисодиёт ёки унинг алоҳида тармоқларида йирик машиналашган ишлаб чиқаришни барпо этиш жараёни.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури – Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги Қонуни 1997 йил 29 августда қабул қилинган. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни қоидаларига мувофиқ ҳолда, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган бўлиб, юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазибаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

Касаначилик – йирик саноат корхоналари билан тузилган шартнома асосида уй шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш.

Кичик бизнес субъектлари – корхона кўлами, ишлаб чиқариш ҳажми, ишловчилар сони, молиявий маблағлари миқдори ва бошқалар жиҳатидан имкониятлари чекланган ишлаб чиқарувчи субъектлар. Республикамизда кичик бизнес субъектлари тоифасига яқка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар ва кичик корхоналар киради.

Яқка тартибдаги тадбиркорлик – алоҳида фуқаролар томонидан ўзларининг таваккалчиликлари ва мулкый жавобгарликлари остида, шахсий даромад (фойда) олиш мақсадида амалдаги қонунчилик доирасида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалик фаолияти.

Микрофирма – кичик бизнес субъектларининг бир тури бўлиб, мамлакатимизда амалдаги қонунчиликка кўра саноат ишлаб чиқаришнинг тармоқларида 20 кишигача, хизмат кўрсатиш соҳасида 10 кишигача, савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 5 кишигача ишловчи корхоналар микрофирма ҳисобланади.

Кичик корхона – кичик бизнес субъектларининг бир тури бўлиб, мамлакатимизда амалдаги қонунчиликка кўра саноат ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларида (масалан, енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик саноати ва ҳ.к.) 100 кишигача, айримларида (масалан, машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика саноати ва бошқаларда) 50

кишигача, хизмат кўрсатиш соҳасида 25 кишигача ишловчи корхоналар кичик корхона ҳисобланади.

Кооперация алоқалари – турли соҳа ишлаб чиқариш тармоқларида маълум маҳсулотни тайёрлаш бўйича узоқ муддатли алоқаларни ўрнатиш.

Кредитор қарздорлик – корхона, ташкилот ёки муассасанинг тегишли юридик ёки жисмоний шахсларга тўланиши лозим бўлган пул маблағлари бўлиб, улар меъёрадаги (муддати ўтмаган) ҳамда муддати ўтган қарздорликларга бўлиниши мумкин.

Макроиқтисодий кўрсаткичлар – мамлакат яхлит иқтисодиёти даражасидаги ижтимоий-иқтисодий жараён ва ҳодисаларни ўлчаш ва баҳолаш имкониятини берувчи кўрсаткичлар. Масалан, ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, иқтисодий ўсиш, ишсизлик, инфляция даражаси ва бошқалар.

Макроиқтисодий мувозанат – иқтисодиёт турли томонларининг ўзаро тенглиги бўлиб, энг аввало ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенглиги орқали намоён бўлади.

Молиявий соғломлаштириш – корхонанинг банкротлигини бартараф этиш ёки рақобатбардошлигини ошириш мақсадида чора-тадбирлар тизимини қўллаш орқали унинг молиявий ҳолатини соғломлаштириш.

Мамлакатнинг экспорт салоҳияти – муайян мамлакатнинг ўзида мавжуд бўлган ёки ишлаб чиқарилаётган ресурслари, маҳсулотларини экспортга чиқариш имконияти, қобилияти.

Мамлакат тўлов баланси – мамлакат резидентлари (уй хўжаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет элликлар ўртасида маълум вақт (одатда бир йил) оралиғида амалга оширилган барча иқтисодий битимлар бўйича тўловлар суммасининг нисбати бўлиб, у ўз ичига савдо баланси, хизматлар баланси, ўтказмалар баланси ва капитал операцияларини олади.

Осиё тараққиёт банки – Осиё ва Узоқ Шарқ минтақасига бевосита қарзлар бериш ҳамда техник жиҳатдан кўмаклашиш орқали мазкур мамлакатлар иқтисодиёти ўсишини рағбатлантириш мақсадида 1966 йилда ташкил этилган банк.

Самарали иқтисодий сиёсат – давлатнинг иқтисодиётни барқарор ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама асосланган, изчил ва ўзаро уйғунлаштирилган чора-тадбирлари мажмуи.

Солиқлар – давлат бюджети ёки маҳаллий бюджетларга жисмоний ёки юридик шахслар томонидан товар ва хизматларни ишлаб чиқарганлари учун ёки ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланликлари учун мажбурий тўловлар.

Солиқларни унификация қилиш – солиқ механизмини соддалаштириш мақсадида иқтисодий моҳияти, солиққа тортиш объекти ўхшаш бўлган солиқ турларини бирхиллаштириш.

Солиқ имтиёзи – солиқ тўловчиларнинг айрим тоифаларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ тўлашдан тўлиқ, қисман ва вақтинча озод қилиш шакли.

Преференция – иқтисодий мақсадга мувофиқ ривожлантириш ва тартибга солишда айрим соҳа ва тармоқлар, корхона ва ишлаб чиқариш турларига нисбатан берилувчи имтиёз, афзаллик ва устуворликлар.

Солиқ кредити – бюджетга тўланиши лозим бўлган солиқ суммасини маълум муддатга камайтириш, кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш ёки солиқни қайтариш шакли.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби – солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби.

Солиқ ставкаси – солиқларни ҳисоблашда солиқ базасининг ҳар бир бирлиги ҳисобига тўғри келадиган солиқ меъёрини ифодалайди.

Солиқ юки – маблағларни бошқа фойдаланиш мумкин бўлган йўналишлардан олиб, солиқларни тўлаш учун йўналтириш орқали вужудга келадиган иқтисодий чекловлар даражаси бўлиб, одатда солиқ тўловчининг муайян даврда бюджетга тўланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Мамлакат миқёсида солиқ юки даражасини солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи орқали ифодаланади.

Солиқ юкини енгилаштириш – солиқларнинг фоиз ставкалари камайтириш ва имтиёзлар яратиш.

Суғурта компанияси – суғурталовчи ролида майдонга тушувчи, яъни суғурта ходисаси рўй берган чоғда суғурталанган шахснинг зарарларини қоплаш мажбуриятини ўзига олувчи ташкилот.

Ташқи савдо айланмаси – мамлакат, мамлакатлар гуруҳи ташқи савдо фаолияти ҳажмининг пул кўринишидаги ифодаси бўлиб, муайян вақт оралиғидаги (масалан, йил давомидаги) экспорт ва импорт ҳажмининг йиғиндисига тенг бўлади.

Ташқи савдо айланмаси сальдоси – мамлакат экспорти ва импорти ҳажмлари ўртасидаги фарқ, тафовут.

Ягона солиқ тўлови – кичик бизнес субъектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида турли солиқ ва йиғимлар ўрнига соддалаштирилган тартибда тўланувчи ягона солиқ тури.

Технопарк – ўз ҳудудида кичик инновацион корхоналарни яратиш ва ривожлантириш орқали илмий салоҳиятдан фойдаланиш ва ишлаб чиқилган технологияларни тижоратлаштириш мақсадида ташкил этилувчи тузилма.

Эркин индустриал-иқтисодий зона – мамлакат ҳудудининг хорижий мамлакатлар томонидан турли шакллардаги ҳамкорликдаги тадбиркорлик билан шуғулланишлари учун рухсат этилган қисми. Мазкур зоналарда махсус имтиёзли шарт-шароитлар, жумладан, имтиёзли солиқлар, божхона тўловлари, ижара, виза олиш, валюта айирбошлаш, меҳнатга ёллашнинг қулай тартиблари белгиланган бўлади.

Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонаси – жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб

чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияга асосланган ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, биринчи галда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 3 декабрдаги «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги қарори асосида ташкил этилган. Навоий эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йўналиши – замонавий хорижий юқори унумли асбоб-ускуналар ва техника, технологик линиялар ва модуллар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобига юқори технологияли, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларни кенг кўламда ишлаб чиқаришдан иборат.

Фермер хўжалиги – ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъект.

Ялли ички маҳсулот – мамлакатда бир йил давомида ишлаб чиқарилган жами пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор қиймати.

Профицит – давлат бюджети даромадларнинг харажатлардан кўпроқ бўлиши.

Пул - кредит сиёсати – давлат томонидан иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида пул муомаласини ташкил этиш ва барқарорлигини таъминлаш учун амалга ошириладиган барча чора-тадбирлар мажмуи.

Халқаро молия ташкилотлари – давлатлар ўртасидаги валюта ва молия-кредит муносабатларини тартибга солиш, мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига кўмаклашиш, кредит кўринишида ёрдам бериш мақсадида давлатлараро келишувлар асосида ташкил этилган ташкилотлар. Бундай ташкилотлар қаторига Халқаро ҳисоблашувлар банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро ривожланиш ассоциацияси, Халқаро молиявий корпорация, Осиё тараққиёт банки, Европа инвестиция банки, минтақавий халқаро ривожланиш банклари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Халқаро иқтисодий ташкилотлар – икки турдаги – иштирокчилари бевосита давлатлардан иборат ҳукуматлараро (давлатлараро) ҳамда таркибига ишлаб чиқарувчилар бирлашмалари, компания ва фирмалар, илмий жамиятлар ва бошқалар кирувчи ноҳукумат ташкилотлари.

Халқаро валюта жамғармаси – халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга таъсир кўрсатиш мақсадида 1944 йилда ташкил этилган халқаро валюта-молия ташкилоти. Халқаро валюта жамғарамаси – аъзо давлатлар ўртасида валюта-кредит муносабатларини тартибга солиб туриш ва уларга тўлов балансининг камомади билан боғлиқ валютавий қийинчиликлар пайтида чет эл валютасида қисқа ва узоқ муддатли кредитлар бериш йўли билан молиявий ёрдам кўрсатиш учун мўлжалланган

хукуматлараро ташкилот. ХВЖ ўз амалий фаолиятини 1947 йил 1 мартдан бошлаган.

Ташиқи қарз – мамлакат ҳукумати, молия-кредит ташкилотлари, йирик корхоналарининг бошқа мамлакатлар молия-кредит муассасаларидан қарзга олган молиявий маблағларининг жами ҳажми.

Протекционизм – давлатнинг хориж рақобатидан ички бозорни ҳимоя қилиш сиёсати, мамалакатга олиб келинаётган товарларга юқори божлар белгилайди, айрим товарларни олиб келиш чекланади ёки умуман тақиқланади.

Секуляриштириш – давлат ва жамият бошқарувини дин таъсиридан холи қилиш жараёни.

Урбанизация – жамият тараққиётида шаҳарлар ролини ошириш жараёни. Урбанизация жараёни шаҳар аҳолисининг табиий ўсиши, қишлоқ аҳоли пунктларини шаҳарларга айлантириш, кенг шаҳар олди ҳудудларини шакллантириш ҳамда аҳолининг қишлоқ жойларидан шаҳар жойларига миграцияси ҳисобига рўй беради.

Эркинлаштириш – хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини, иқтисодий фаолиятнинг бозорга хос механизмларининг самарали амал қилишини таъминлашга қаратилган жараён; давлат томонидан белгиланган чора-тадбирлар тизими; иқтисодий сиёсат йўналишларидан бири.

Экспорт – товарлар, технологиялар ва хизматларни ташқи бозорда сотиш учун мамлакат ташқарисига олиб чиқиши.

Кўшилган қиймат – корхона ялпи маҳсулотининг бозор нархидан жорий моддий харажатлар (амортизация ажратмасидан ташқари) чиқариб ташлангандан қолган қисми бўлиб, у ўз ичига меҳнат ҳақи, фойда, айрим солиқ ва тўловларни олади.

Тежамкорлик – жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муайян даражасида барча ресурслардан тежамли фойдаланиш бўйича иқтисодий муносабат бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлашнинг асосий омили ҳисобланади.

Инфляция – пул муомаласи қонунларининг бузилиши натижасида миллий валютанинг қадрсизланиши, нархларнинг ўсиши.

Инфляция даражаси – маълум вақт ичида (ой, йил) нархлар даражасининг фоиздаги ўзгариши.

Эмиссия – муомалага пул ёки қиматли қоғозларни чиқариш.

Пул эмиссияси – амалдаги пул массасининг ортишига олиб келувчи пулларни муомалага чиқариш.

Банк ликвидлиги – банклар мажбуриятларини ўз вақтида қайтара олиш қобилияти ёки пасивлардаги мажбуриятларни қайтариш учун активларни пулга айланиш қобилиятидир.

Пул массаси – ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида товарлар ва хизматлар айланишини таъминлайдиган, хусусий шахслар, институционал мулкдорлар (корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва б.) ва давлат эгалик қиладиан нақд ва нақд пулсиз харид ҳамда тўлов воситалари мажмуидир.

Корпоратив облигациялар – корпоратив ташкилий тузилмалар (юримдик шахслар) томонидан ўзининг фаолиятини молиялаштириш учун муомалага чиқарилган қарз инструментлари.

Валюта бозори – хорижий валюталар ёки хорижий валютадаги тўлов хужжатлари бўйича операцияларни амалга ошириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларнинг алоҳида соҳаси.

Мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлилиги – мамлакатнинг ўрта ва узок муддатга иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаб туриш қобилияти.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлилиги – иқтисодиётнинг тўловга қодир талабга мос келувчи, иқтисодий ўсиш ва турмуш сифатини оширишни таъминлайдиган товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва ички ҳамда ташқи бозорларда сотиш қобилияти.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши – иқтисодиётнинг турли қисм ва бўлаклари ўртасидаги пропорциялар ва ўзаро нисбатлар.

Таркибий ўзгаришлар сиёсати – давлат томонидан амалга ошириладиган, иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш, унинг самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи.

Кооперация алоқалари – маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бир ёки бир неча корхонанинг ҳамкорлиги.

Маҳаллийлаштириш – импорт қилинадиган тайёр маҳсулот, бутловчи буюмлар ва материалларни мамлакатда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали унга бўлган ички талабни қондириш ва экспортини йўлга қўйиш.

Истеъмол бозоридаги мутаносиблик – истеъмол бозорига таклиф этилаётган товарлар ва хизматлар ҳажми билан аҳолининг тўловга қодир талабининг ўзаро мослиги.

Ташқи савдо айланмаси диверсификацияси – экспорт ва импортнинг товар номенклатурасини ва ҳамкор давлатлар сонининг кенгайтирилиши.

Экспортнинг географик таркиби – алоҳида қитъа мамлакатлари, мамлакатлар гуруҳлари, ёки алоҳида мамлакатнинг мамлакат экспортидаги улушлари нисбати.

Инвестициялар – даромад олиш мақсадида иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар.

Чет эллик инвесторлар асосан даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлар, шунингдек чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад Ўзбекистон Республикаси ҳудудида **чет эл инвестициялари** деб эътироф этилади.

Инфратузилма – иқтисодий тизим умумий тузилишининг ёрдамчи тавсифга эга бўлган ҳамда ушбу тизим умумий фаолиятининг бир маромда боришини таъминловчи таркибий қисми.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар - ўзга мамлакат резидентлари томонидан бошқа мамлакат реал активларига маблағ киритиш, уни тасарруф

этиш ва улар ишлатилиши устидан назорат ўрнатиш. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожлантириш ташкилоти тавсифига кўра акцияларни камида 10 фоизига эгалик қилиш.

Корхоналарни техник қайта қуроллантириш - алоҳида ишлаб чиқариш турларини замонавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва ускуналарни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан, корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган бўлади.

Аҳоли пул даромадлари – иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромад, нафақа, пенсия, стипендия шаклидаги барча пул тушумларини, мулкдан фоиз, дивиденд, рента шаклда олинadиган даромадларни, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хунармандчилик буюмларини сотишдан ва ҳар хил хизматлар кўрсатишидан келиб тушадиган даромадлар.

Натурал даромад – меҳнат ҳақи ҳисобига олинadиган ва уй хўжаликларининг ўз истеъмоллари учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари.

Номинал даромад – аҳоли томонидан маълум вақт оралиғида олинган даромадларининг пул кўринишидаги миқдори.

Реал даромад – нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори бўлиб, реал даромад аҳолининг ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қувватини билдиради.

Турмуш сифати – жамият фаровонлиги даражасини намоён этувчи ва моҳиятига кўра унинг ўлчови ҳисобланувчи тушунча.

Глобал молиявий-иқтисодий бозор – жаҳон мамлакатлари ўртасидаги молиявий-иқтисодий алоқаларни ягона хўжалик тарзида амал қилишига асосланган муносабатлар.

Диверсификация – (лотинчадан *diversus*- ҳар хил ва *facere*-қилмоқ, бажармоқ) – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш.

Диверсификация стратегияси – корхона фаолиятини мавжуд маҳсулотлар ва бозорлар турини кенгайтириш орқали ривожланиш стратегиясидир. Диверсификация стратегияси корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини ривожлантиришнинг энг етакчи замонавий тенденциялардан бири ҳисобланиб, у орқали корхоналарни бозор шароитида вужудга келадиган турли қалтисликларга бўлган рақобатбардошлигини оширади. Диверсификация стратегияси – корхоналарда янги маҳсулотлар линияларини ишга тушириш, қўшма корхоналар тузиш, бошқа корхоналарни сотиб олиш ва бошқа турли услубларда амалга ошириши мумкин.

Дивиденд – акционерлик жамияти соф фойдасидан акция эгаларига тўланадиган қисми бўлиб, у акционерларга нақд пул ёки акциялар билан тўланади.

Жаҳон банки – 1944 йилда Халқаро валюта жамғармаси билан бир вақтда тузилган биринчи давлатлараро инвестиция институтидир. Банк ўзининг фаолиятини 1946 йил 25 июндан бошлаган.

Жаҳон бозори конъюнктураси - жаҳон товар бозорларидаги сотиш шарти, ушбу бозорлардаги талаб, таклиф, нархлар даражаси, уларнинг ўзгариш тенденциялари.

Жорий конъюнктура – муайян даврда товарларга бўлган талаб ва таклифнинг таркиби, динамикасини шакллантирувчи иқтисодий шароит ва омиллар мажмуи. Жорий конъюнктура айна даврдаги миллий ва жаҳон иқтисодиётининг у ёки бу омилларидан таркиб топган вақтинчалик вазиятни ифодалайди.

Ижтимоий соҳа объектлари – аҳолининг муносиб турмуш шароити ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилувчи соҳа ва тармоқлар мажмуи. Булар қаторига уй-жой фондлари, соғлиқни сақлаш, маориф, спорт, маданият муассасалари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ижтимоий ҳамкорлик – хилма-хил фикр ва қарашларга эга бўлган, турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлиги.

Иқтисодий ўсиш – реал ялпи ички маҳсулот умумий ҳажмининг ёки аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал ялпи ички маҳсулотнинг олдинги йилга нисбатан ўсиши.

Импорт – мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини, технологиясини ва хизматларни олиб келиш. Импорт халқаро меҳнат тақсимооти натижасидир. У вақтни тежашга, иқтисодиёт, аҳоли эҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга кўмаклашади.

Инвестицион солиқ кредити – солиқ мажбурияти бўйича тўлаш муддатини ўзгартириш имконияти берилади, агарда солиқ тўловчида белгиланган тартибдаги асос бўлса, у ҳолда солиқ тўловларини камайтирилган ҳолда маълум бир вақт ичида босқичма – босқич тўлаш мумкин бўлади.

Инсон омили – амалга оширилаётган барча ислохотларнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берувчи асосий тамойил. Инсон омили таркибан икки муҳим жиҳатни ўз ичига олади. Биринчи жиҳат Ўзбекистонда жами ижтимоий тузилма, таълим ва соғлиқни сақлаш, нафақа билан таъминлаш тизимини, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатардан ҳимоя қилишдан иборат. Давлатнинг доимий эътиборини ўзида ифодалайди. Иккинчи жиҳат эса ялпи ижтимоий тараққиёт жараёнларида шахснинг ўз иштироки, бунёдкорлиги, яратиш завқи, саъй-ҳаракатлари ва шижоатини ифодаланишини назарда тутаяди.

Институционал сиёсат - давлат томонидан мулкчилик, меҳнат, молиявий, ижтимоий ва бошқа соҳаларда янги иқтисодий институтларни

шакллантириш, эскиларини йўқотиш, мавжудларини трансформациялаш бўйича амалга оширадиган чора-тадбирлар, ҳатти-ҳаракатлар.

Интермодаль марказ – юк ташишлар бўйича халқаро коммуникация ва логистика маркази.

Инфляция даражаси – маълум вақт ичида (ой, йил) камида 300 та товар ва хизматлардан ташкил топган истеъмол савати бўйича нархлар даражасининг фоиздаги ўзгариши.

Истеъмол – ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг охириги фазаси, ижтимоий маҳсулотдан аҳолини иқтисодий талабларини қондириш жараёни.

Истеъмол кредити – марказий банк томонидан барқарорлик даврида қўлланиладиган пул сиёсати дастаги. У банклар ва бошқа махсус кредит институтлари томонидан аҳолининг узоқ муддатли истеъмол товарларини сотиб олиш учун берилладиган кредит.

Иш билан банд бўлган жами аҳоли – ишчи кучи (иқтисодий фаол аҳоли)нинг ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган қисми.

Ишсизлик – иқтисодий жиҳатдан актив (фаол) аҳолининг бир қисми ўз кучини қўллай олмай «ортиқча» бўлиб, меҳнат захираси армияси бўлиб қолиш ҳодисаси.

Капитал харажатлар - асосий капиталга киритилладиган маблағлар ва захираларнинг ўсиши.

Кичик бизнес субъектлари – корхона кўлами, ишлаб чиқариш ҳажми, ишловчилар сони, молиявий маблағлари миқдори ва бошқалар жиҳатидан имкониятлари чекланган ишлаб чиқарувчи субъектлар. Республикамизда кичик бизнес субъектлари тоифасига яқка тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар ва кичик корхоналар киради.

Кичик корхона – кичик бизнес субъектларининг бир тури бўлиб, мамлакатимизда амалдаги қонунчиликка кўра саноат ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларида (масалан, енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик саноати ва ҳ.к.) 100 кишигача, айримларида (масалан, машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика саноати ва бошқаларда) 50 кишигача, хизмат кўрсатиш соҳасида 25 кишигача ишловчи корхоналар кичик корхона ҳисобланади.

Конституцион бурч – Ўзбекистон фуқаролари Конституцияда белгилаб қўйилган, фуқаролар бажаришлари шарт бўлган мажбуриятлардир.

Конституцион ҳукумат – демократик ҳукумат қонунга ва айниқса ёзма хужжат–конституциясига асосланади. Конституциялар ҳукуматнинг ваколати ва мажбуриятларини таъминлайди. Шунингдек, улар қонунлар қандай тайёрланиши ва ҳаётга татбиқ этилишини ҳам ўзида акс эттиради. Аксарият конституциялар ҳукуматнинг ваколати ва мажбуриятларини таъминлайди.

Қонун – олий юридик кучга эга бўлган, давлатнинг қонун чиқарувчи муассасаси томонидан ёки аҳоли томонидан тўғридан-тўғри, референдум ўтказиш талабларига мувофиқ қабул қилинган ва ўзида қонуннинг амал қилиш ҳудуди, муддати ва шахслар доирасида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари фаолиятининг умумий намунасини мужассамлаштирган меъёрий–ҳуқуқий ҳужжат.

Қонун устуворлиги – ушбу тамойилнинг мазмуни шуни англатадики, қонун ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қатъий ҳукмрон бўлади. Яъни ҳеч ким, ҳеч бир давлат органи, мансабдор шахс, тадбиркор ёки бошқа бир фуқаро қонунга бўйсунмаслиги мумкин эмас, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади; унинг барча иштирокчилари эса, ҳеч бир истисносиз, ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгарликка тортилиши керак. Ҳуқуқий нормаларни татбиқ этишда конституция ва қонунларнинг нормалари бошқа ҳуқуқий нормалардан устун туради.

Қонунчилик – 1) давлат томонидан ўз функцияларини амалга оширишнинг асосий усулларидан бири бўлиб, давлат ҳукумати органлари томонидан қонунлар чиқаришда ифодаланади; 2) ижтимоий муносабатларни тўла тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси ёки ижтимоий муносабатларнинг бир кўриниши.

Қонунчилик палатаси – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўйи палатаси. Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз элликта депутатдан иборат. Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал, доимий фаолият кўрсатишига асосланади.

Кредит – жисмоний ва юридик шахсларнинг вақтинчалик бўш маблағларларини муайян тамойиллар асосида қайтариш шарти билан фойдаланишга бериш жараёнида вужудга келган иқтисодий муносабатлар мажмуи.

Кутилаётган инфляция даражаси – мавжуд ижтимоий-иқтисодий ахборотлар, маълумотлар асосида алоҳида шахс ва корхоналар томонидан кутиладиган бўлғуси даврдаги инфляция даражаси.

Кучли давлат – омма фаолиятига асосланган кучли бошқарув тизимига, ривожланган иқтисодиёт, юксак маънавиятга эга бўлган давлат. Бундай давлат мустаҳкам иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий асосга эга бўлади. Унинг қудрати фуқаролар ҳамжихатлиги, жамиятдаги дўстлик ва бағрикенглик, ҳар бир фуқаронинг онглилик даражаси, давлат бошқарувидаги фаол иштирокига асосланади.

Кучли давлатдан кучли жамият сари – мустаҳкам иқтисодий асосга эга бўлган, демократик қадриятлар қарор топган, маънавий–маърифий юксакликка эришган ва бошқарувнинг демократик услублари шаклланган давлатдан жамоат ва нодавлат ташкилотлари ҳал қилувчи ўрин тутадиган жамоатчилик фикри, ташаббуси ва давлат идоралари устидан назорати устувор аҳамият касб этадиган, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш идораларининг роли муттасил ортиб борадиган жамиятга ўтиш концепцияси.

Кучли жамият – мустаҳкам негизнинг барқарорлиги таъминланган, давлатнинг бошқарувчилик фаолияти қисқариб, жамоат ташкилотларининг роли кучайган, фуқароларнинг қонун асосида, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадриятларга айланган жамият.

Макроиқтисодий кўрсаткичлар – мамлакат яхлит иқтисодиёти даражасидаги ижтимоий-иқтисодий жараён ва ходисаларни ўлчаш ва

баҳолаш имкониятини берувчи кўрсаткичлар. Масалан, ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, иқтисодий ўсиш, ишсизлик, инфляция даражаси ва бошқалар.

Мамлакат тўлов баланси – мамлакат резидентлари (уй хўжаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет элликлар ўртасида маълум вақт (одатда бир йил) оралиғида амалга оширилган барча иқтисодий битимлар бўйича тўловлар суммасининг нисбати бўлиб, у ўз ичига савдо баланси, хизматлар баланси, ўтказмалар баланси ва капитал операцияларини олади.

Меҳнат бозори – меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан банд бўлган ва банд бўлмаган қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳамда уларнинг шахсий манфаатларини ҳисобга олувчи шартномалар асосида ишчи кучи харид қилиш - сотишни амалга оширувчи, шунингдек, унга бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита тартибга солувчи, бозор иқтисодиётининг мураккаб, кўп аспекти, ўсувчи ва очиқ ижтимоий-иқтисодий тизимчасидир.

Меҳнат ҳақи – жорий даврда иш берувчи томонидан ёлланган ходимга бажарган ишлари учун берилган пул ёки натура усулидаги тўловлар бўлиб, улар ҳисобланган суммалар йиғиндисидан ташкил топади ва икки қисмга бўлинади: иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар.

Микрокредит – хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва бошланғич сармойани шакллантиришга бериладиган кредитлар. Микрокредитлар: а) юридик шахс мақомига эга бўлмаган тадбиркорлик фаолияти учун – энг кам иш ҳақининг 50 баробаригача; б) микрофирма ва деҳқон хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 100 баробаригача; в) фермер хўжалигига энг кам иш ҳақининг 200 баробаригача берилади.

Модернизация – объектни такомиллаштириш, яхшилаш, янгилаш, уни янги талаб ва меъёрларга, техник шарт-шароитларга, сифат кўрсаткичларига мослаштириш.

Молия тизими – молиявий муносабатлар ва турли даражада уларга хизмат қилувчи молиявий муассасалар мажмуаси.

Нарх – товар қийматининг пулдаги ифодаси.

Нодавлат ва жамоат ташкилотлари – давлатга қарашли бўлмаган, аммо маълум қонунлар ёки меъёрий ҳужжатларга бўйсунган ҳолда фаолият кўрсатадиган тузилмалар нодавлат ва жамоат ташкилотлари ҳисобланади.

Парламент – французча «парле» гапирмоқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, расмий сўзлашиш жойи маъносини англатади. Парламент давлатнинг олий вакиллик органи ҳисобланади ва қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Пудрат – шартнома ёки хўжалик юретишнинг бир тури. Бир томоннинг иккинчи томон талабига кўра белгиланган ишни бажариши тўғрисидаги шартнома.

Пул - кредит сиёсати – давлат томонидан иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида пул муомаласини ташкил этиш ва барқарорлигини таъминлаш учун амалга ошириладиган барча чора-тадбирлар мажмуи.

Пул – ҳамма товар ва хизматлар айирбошланадиган, умумий эквивалент сифатида фойдаланиладиган, бошқа барча товарлар қийматини ифодалайдиган махсус товар.

Сальдо - муайян вақт давомида молиявий тушумлар ва сарфлар, экспорт ва импорт қиймати (савдо баланси сальдоси), хорижий тўловлар ва тушумлар (тўлов баланси сальдоси) ўртасидаги фарқ.

Сектор – институцион бирликлар йиғиндиси бўлиб, уларнинг мақсади, молиялаштириш манбалари ва функциялари бир хил бўлади, натижада уларнинг иқтисодий ҳукуқи ҳам ўхшашиб кетади.

Сервис – жисмоний ва юридик шахсларга, умуман кенг аҳоли қатламига хизмат кўрсатиш; ишлаб чиқариш-техника мақсадларида маҳсулотларни, моддий-маиший, хўжалик ва бошқа саноат маҳсулотларини сотиш ҳамда уларни ишлатиш билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш соҳалари.

Солиқ имтиёзи – солиқ тўловчиларнинг айрим тоифаларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ тўлашдан тўлиқ, қисман ва вақтинча озод қилиш шакли.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби – солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби.

Солиқ ставкаси – солиқларни ҳисоблашда солиқ базасининг ҳар бир бирлиги ҳисобига тўғри келадиган солиқ меъёри.

Солиқ юки – маблағларни бошқа фойдаланиш мумкин бўлган йўналишлардан олиб, солиқларни тўлаш учун йўналтириш орқали вужудга келадиган иқтисодий чекловлар даражаси бўлиб, одатда солиқ тўловчининг муайян даврда бюджетга тўланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Мамлакат миқёсида солиқ юки даражасини солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи орқали ифодаланади.

Солиқлар – белгиланган ва муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва беғараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловлари тушунилади.

Солиқларни унификация қилиш – солиқ механизмини соддалаштириш мақсадида иқтисодий моҳияти, солиққа тортиш объекти ўхшаш бўлган солиқ турларини бирхиллаштириш.

Ташқи қарз – мамлакат ҳукумати, молия-кредит ташкилотлари, йирик корхоналарининг бошқа мамлакатлар молия-кредит муассасаларидан қарзга олган молиявий маблағларининг жами ҳажми.

Ташқи нодавлат қарзлар – мамлакатдаги хусусий шахслар (молия муассасалари, корхоналар ва аҳоли) томонидан бошқа мамлакатлар молия-кредит муассасаларидан қарзга олган молиявий маблағларининг жами ҳажми.

Ташқи савдо – бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан савдоси.

Ташқи савдо сиёсати – бир мамлакатни бошқа мамлакатлар билан олиб бораётган савдоси (экспорти ва импорти) борасидаги сиёсати. Бунга тенг ҳуқуқлилиқ ва икки томонлама манфаат олиш кўзда тутилади. Экспорт ва импортнинг товар таркиби ва географик ҳажмига асосан олиб борилади.

Турмуш даражаси – аҳолининг зарурий, моддий ва номоддий неъматлар ҳамда хизматлар билан таъминланганлик ҳамда уларни истеъмол қилиш даражаси.

Халқаро валюта жамғармаси – халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга таъсир кўрсатиш мақсадида 1944 йилда ташкил этилган халқаро валюта-молия ташкилоти. Халқаро валюта жамғарамаси – аъзо давлатлар ўртасида валюта-кредит муносабатларини тартибга солиб туриш ва уларга тўлов балансининг камомади билан боғлиқ валютавий қийинчиликлар пайтида чет эл валютасида қисқа ва узоқ муддатли кредитлар бериш йўли билан молиявий ёрдам кўрсатиш учун мўлжалланган ҳукуматлараро ташкилот. ХВЖ ўз амалий фаолиятини 1947 йил 1 мартдан бошлаган.

Халқаро ташкилотлар – уларнинг ҳар бири халқаро сиёсатда ўзларининг фаолият мақсадлари йўналишларига қараб, ер юзи тараққиётида эгаллаб турган мавқеларига қараб, умуман халқаро сиёсий-амалий муносабатлар жараёнида ҳаракатларга киришадиган бошқа халқаро ташкилотлар тизимидаги мақомларига қараб аҳамият касб этадилар.

Халқаро транзит - хорижий юкларни жўнатиш ва қабул қилиб олиш пунктлари берилган мамлакат ҳудудидан ташқарида бўлиши шартида ташилишидир. Агар товарлар божхона омборига жойлаштирилмасдан ташилса бевосита халқаро транзит, божхона омборидан фойдаланилса – билвосита халқаро транзит ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган кўринишга эга бўлмаган истеъмол қийматларини яратишга йўналтирилган соҳалари. У ўз ичига моддий хизматлар кўрсатиш (транспорт, алоқа, савдо, маиший хизмат ва бошқалар) ҳамда номоддий хизматлар кўрсатиш (ҳуқуқий маслаҳатлар бериш, ўқитиш, малака ошириш ва бошқалар)ни олади.

Хусусий тадбиркорлик – бу фуқаролар (алоҳида фуқаролар) томонидан ўзларининг таваккалчиликлари ва мулкый жавобгарликлари остида, шахсий даромад (фойда) олиш мақсадида амалдаги қонунчилик доирасида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалиқ фаолиятидир.

Шахсий даромад – жисмоний шахсларнинг солиқ тўлагунга қадар даромади.

Мамлакатимизда йилларнинг номланиши:

1996 йил – Амир Темур йили

1997 йил – Инсон манфаатлари йили

1998 йил – Оила йили

1999 йил – Аёллар йили

2000 йил – Соғлом авлод йили

2001 йил – Оналар ва болалар йили

2002 йил – Қарияларни қадрлаш йили

2003 йил – Обод маҳалла йили

2004 йил – Меҳр ва мурувват йили

2005 йил – Сихат-саломатлик йили

2006 йил – Ҳомийлар ва шифокорлар йили

2007 йил – Ижтимоий ҳимоя йили

2008 йил – Ёшлар йили

2009 йил – Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили

2010 йил – Баркамол авлод йили

2011 йил – Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили

2012 йил – Мустаҳкам оила йили

2013 йил – Обод турмуш йили

2014 йил – Соғлом бола йили

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонуни, 2003 йил 29 август.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуни, 2003 йил 11 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида” Конституциявий қонуни, 2007 йил 11 апрель.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони, 2003 йил 9 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони, 2004 йил 11 март.
7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
8. Каримов И.А.Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.- Т.:Ўзбекистон,2011.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: “Ўзбекистон”, 1995 й.
10. Каримов И.А. Ўзбекистан ХХІ аср бусағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари-Т.:Ўзбекистон, 1997 й.
11. Каримов И.А.Ўзбекистан ХХІ асрга интилмоқда-.:Ўзбекистон,2000й.
12. Каримов И. А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2010. 80 б.

13. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 12 ноябрь. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
13. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 12 ноябрь. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
14. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
15. Каримов И.А. 2012йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади.-Т.:Ўзбекистон,2012й.
16. Каримов И.А.Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. – т.: Ўзбекистон,2013й.
17. Каримов И.А.Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш- ёруғ кеоажгимизнинг асосий омилидир./ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.// Халқ сўзи, 2013 йил 6 декабр.
18. Абулқасимов Ҳ.П. Макроиқтисодий тартибга солиш ва Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиши.- Т.:Akademiya, 2011.
19. Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.-Т.:Akademiya,2012.
20. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. Экономика, М. 1995 гл. 4,13
21. Эркаев Б.А., Каримова Г.И., Абулқосимов Х.П. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари. Т.: «Шарқ» 1996 й.

22. Козбеленко В.А. “Государственное управление. Основы, теории и организации” М.: 2000 г.
23. Кочеркин Е.А. “Основы государственного и управленческого контроля” 2000г.
24. Государственное регулирование рыночной экономики. Авторский коллектив под. рук. проф. В. И. Кушлина. М. Экономика, 2000 г.
25. Шахмалов Ф. Государство и экономика: основы взаимодействия. - Москва: Экономика, 2000.
26. Вахобов А., Сирожиддинова З. Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети. Т.: 2002 й.
27. Маликов Т.С., Жалилов П.Т. Бюджет – солиқ сиёсати.-Т.: Академнашр, 2011.
28. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. Монография; «Академия нашриёти». Т.: 2002 й.
29. Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистана Редакционная коллегия: Л.И. Абалкин, А.И.Артиков, А.Ф.Расулов, Д.Е.Сорокин, АХ.Хикматов.- М, ИЭРАН, 2003 г.
30. Тожибоева Д. Иқтисодий назарияси. «Шарқ». 2003 й.
31. Ҳамроев О.Ҳ. Иқтисодий мувозанат ва уни таъминлаш механизмлари. Тошкент, Тошкент давлат иқтисодий университети, 2004 й.
32. Попадюк К.Н. Государственное регулирование национальной экономике. Учебное пособие. –Т.: «Университет» 2004 г.
33. Грицюк Т. “Государственное регулирование экономике” 2005г.
34. Содиқов К.С. Сейтмуратов Р.А., Аслянов Д.Х., Исхоқова С.А. Социал иқтисодий. Ўқув кўлланма. Т.: «Ўзбекистон», 2006 й.
35. Arthur A. Goldsmith “Business, government, society. The global political economy” 1996 у.
36. Баловский Л.Е. «Прогнозирование и планирование в условиях рынка» М.: Инфра-М, 2002.

37. Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистан. - Т.: Институт экономики, 2003 г.
38. Абдурахмонов Қ.Х., Тохирова Х.Т. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш. Олий ўқув юртлари учун ўқув. қўл. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, ТДИУ, 2004.
39. Экономическая теория (политэкономия). Учебник. / Под общ. ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. 4-е изд. - М.: Инфра-М, 2004 г.
40. «Валютани тартибга солишда дисконт(фоиз) сиёсатидан фойдаланиш масалалари» Иқтисодиёт, 2007.
41. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2005. – Т.: СИСМ. 2006.
42. Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги статистик ахборотномаси. -Т., 2011.
43. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йил) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
44. Статистическое обозрение Ўзбекистана за 2012год.-Т,2013г.
45. Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2012год.- Т.,ЦЭИ,2013г.
46. [http: //www.gov.uz](http://www.gov.uz) – Ўзбекистон Республикасининг давлат портали.
47. [http: //www.mineconomy.uz](http://www.mineconomy.uz) – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг расмий сайти.
48. [http: //www.edu.uz](http://www.edu.uz) – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг расмий сайти.
49. [http: //www.mexnat.uz](http://www.mexnat.uz) – Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги сайти.

Мундарижа

Кириш	3
1-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ РОЛИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	7
1.1. Иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.	7
1.2. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий усуллари ва шакллари.	10
1.3. Иқтисодиётнинг давлат сектори ва унинг бутун иқтисодиётни тартибга солишдаги роли.	13
1.4. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш вазифалари ва дастаклари	14
1.5. Ўзбекистонда давлатнинг иқтисодий вазифалари	23
2-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	30
2.1. Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг роли ҳақида меркантилизм ва физиократ мактаблари намоёндаларининг назарий қарашлари.	30
2.2. Миллий иқтисодиётни тартибга солишда Классик сиёсий-иқтисод намоёндаларининг концепциялари. Иқтисодий либерализм.	31
2.3. 1929-1933 йилларда иқтисодий либерализм назариясининг инқирози.	32
2.4 Иқтисодий ривожланишни тартибга солишда давлатнинг роли ҳақида замонавий назариялар.	34
<i>Иқтисодиётга давлат аралашувининг кейнсча назарияси</i>	34
<i>Иқтисодиётни тартибга солишда монетар назария ва сиёсатнинг аҳамияти</i>	40
<i>Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг неоклассик модели.</i>	45
3-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИҚТИСОДИЙ ИСОҲОТЛАР ВА ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ	50
3.1. Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилиш стратегиясининг яратилиши	50
3.2. Институционал ислоҳотлар ва иқтисодиётни тартибга солиш тизимини шакллантиришнинг зарурлиги ва аҳамияти	56
3.3. Ўзбекистонда институционал ислоҳотларнинг моҳияти ва мақсадлари.	58
3.4. Ўзбекистондаги маъмурий ислоҳотларнинг асосий	60

йўналишлари	
3.5. Институционал ўзгартиришлар натижасида вужудга келтирилган давлат бошқарувининг иқтисодий стратегия ва сиёсати.	61
4-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ МУКИНИ ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ВА БОШҚАРИШ-ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВОСИТАСИ	65
4.1. Давлат мулки ва тадбиркорлик	65
4.2. Ўзбекистонда давлат мулкини хусусийлаштиришнинг мақсади ва босқичлари	67
4.3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг ҳозирги босқичининг хусусиятлари	70
4.4. Давлат мулкини хусусийлаштириш ва бошқариш самарадорлигини ошириш йўллари	75
5-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАСТУРАШ, ПРОГНОЗЛАШТИРИШ ВА РЕЖАЛАШТИРИШ	80
5.1. Иқтисодиётни дастурлаш ва режалаштириш	80
5.2. Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишнинг методологик асослари	82
5.3. Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишда ижтимоий-иқтисодий вазиятни баҳолаш.	86
5.4. Худудни ривожлантириш дастурларини амалга ошириш йўналишларини белгилаш.	88
5.5. Худудий дастурларнинг самарадорлигини ошириш йўналишлари.	91
5.6. Ўзбекистонда худудий ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш	92
6-БОБ. ИҚТИСОДИЙ МОНОПОЛИЗМГА ҚАРШИ СИЁСАТ ВА РАҚОБАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ.	99
6.1. Рақобатнинг моҳияти, вазифалари, шакл ва усуллари	99
6.2. Иқтисодий монополизмга қарши чора-тадбирлар.	102
6.3. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётда монополистик фаолиятни тартибга солиш мақсадлари ва йўналишлари.	104
6.4. Рақобатни ривожлантириш ва ҳимоя қилишни кучайтириш	110
7-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА НАРХНИНГ РЕГУЛЯТОРЛИК ВАЗИФАСИ ВА УНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ	115
7.1. Қиймат ва нархнинг замонавий назарияси. Уларнинг меҳнат қиймати ва нафлилик назарияларидан фарқи	115
7.2. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари	117

7.3. Нарх турлари ва уларнинг мазмуни	121
7.4. Нархларни давлат томонидан тартибга солинишининг мақсади ва асосий усуллари.	124
7.5. Хорижий давлатларда нархни тартибга солиш тажрибалари.	126
7.6. Давлатнинг инфляцияга қарши сиёсати иқтисодий тартибга солиш шаклларида бири сифатида.	128
8-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ БЮДЖЕТ-СОЛИҚ ВОСИТАЛАРИ	133
8.1. Давлат бюджети – давлат пул ресурсларининг асосий фонди ва иқтисодий давлат томонидан тартибга солишнинг воситаси.	133
8.2. Солиқлар давлат бюджети даромадининг асосий манбаи ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тартибга солиш воситаси сифатида.	138
8.3. Иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш усуллари ва воситалари тизимида солиқ имтиёзлари.	146
8.4. Иқтисодий тартибга солишда солиқ тизимини такомиллаштириш	150
9-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ПУЛ-КРЕДИТ ВОСИТАЛАРИ.	162
9.1. Пул ва пул муомаласи, пулга бўлган талаб ва пул таклифи	162
9.2. Кредит ва банк тизимининг вазифалари	164
9.3. Пул-кредит сиёсати воситаларининг иқтисодий тартибга солишдаги роли	171
10-БОБ. ЖАМИЯТНИНГ ИЖТИМОЙ СОҲАСИ ВА УНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ	178
10.1. Жамиятнинг ижтимоий соҳаси, унинг мазмуни ва ижтимоий ривожланишдаги роли.	178
10.2. Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг зарурати.	180
10.3. Ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг шакллари ва усуллари.	182
10.4. Давлатнинг бандлик сиёсати ва аҳолини иш билан таъминлаш	184
10.5. Даромадлар сиёсати ва аҳоли турмуш даражасининг ўсиши	191
10.6. Кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш	197
11-БОБ. ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ ТАЪМИНЛАШ ВАЗИФАЛАРИ	202
11.1. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти, таркибий элементлари	202
11.2. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари ва кўрсаткичлари	207
11.3. Давлат томонидан иқтисодий хавфсизликни таъминлаш	218

мақсади ва вазифалари	
11.4. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари	222
12-БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА ДАВЛАТ ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТНИ ТАЪМИНЛАШ ВА ИНҚИРОЗГА ҚАРШИ СИЁСАТИ	226
12.1. Макроиқтисодий мувозанат ва унинг намоён бўлиш шакллари.	226
12.2. Классик ва Кейнсчилик назарияларида жами талаб ва жами таклиф тенглигини таъминлашда давлатнинг роли ҳақида	229
12.3. Иқтисодий цикл ва инқирозларнинг келиб чиқиш сабаблари	232
12.4. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистонга таъсири ва уни бартараф этиш йўллари	239
12.5. Функционал иқтисодий тизимлар ва давлат бошқаруви.	247
13-БОБ. ДАВЛАТНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ ВА ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ	252
13.1. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва зарурияти	252
13.2. Давлат ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари ватаркибий қисмлари.	255
13.3. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг билвосита ва бевосита усуллари.	259
13.4. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларининг хатти-ҳаракатларини эркинлаштириш босқичлари	270
Глоссари (<i>Изоҳли лўғат</i>)	279
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	299

Содержение

Введение	3
Глава 1. Роль и функции государства в условиях рыночной экономики	7
1.1. Рыночные и государственные механизмы регулирования	7
1.2. Основные формы и методы государственного регулирования экономики.	10
1.3. Государственный сектор экономики и его роль в регулировании национальной экономики.	13
1.4. Функции и инструменты государственного регулирования рыночной экономики	14
1.5. Экономические функции государства в Узбекистане	23
Глава 2. Теоретические основы государственного регулирования экономики	30
2.1. Теоретические взгляды представителей школы меркантилизма и физиократов о роли государства в регулировании экономики.	30
2.2. Концепции представителей классической политической экономии по регулированию экономики. Экономический либерализм.	31
2.3. Кризис теории экономического либерализма в 1929-1933 годы.	32
2.4. Современные теории о роли государства в регулировании экономики.	34
<i>Кейнсианская теория государственного вмешательства в экономику.</i>	34
<i>Значение монетарной теории и политики в регулировании экономики.</i>	40
<i>Неоклассическая модель государственного регулирования экономики.</i>	45
Глава 3. Экономические реформы в Узбекистане и формирование механизма государственного регулирования экономики.	50
3.1. Создание стратегии реформирования экономики Узбекистана	50
3.2. Институциональные реформы и необходимость и значение формирования системы регулирования экономики.	56
3.3. Сущность и цели институциональных реформ в Узбекистане.	58
3.4. Основные направления административных реформ в Узбекистане.	60

3.5.Экономическая стратегия и политика государственного управления, созданная в результате институциональных реформ.	61
Глава 4. Приватизация и управление государственной собственности как средства регулирования экономики	65
4.1. Государственная собственность и предпринимательство.	65
4.2.Цель и этапы приватизации государственной собственности в Узбекистане.	67
4.3.Особенности современного этапа разгосударствление и приватизации собственности.	70
4.4. Пути повышение эффективности приватизации и управление государственной собственности.	75
Глава 5.Программирование, прогнозирование и планирование экономики	80
5.1. Программирование и планирование экономики.	80
5.2. Методологические основы разработки региональных программ социально – экономического развития.	82
5.3.Оценка социально-экономической ситуации при разработке программ социально-экономического развития региона.	86
5.4.Определение направления реализации программ по развитию региона.	88
5.5. Направления повышения эффективности региональных программ.	91
5.6.Совершенствование государственного регулирования регионального развития в Узбекистане.	92
Глава 6. Антимонополия политика и развития конкуренции.	99
6.1.Сущность, функции, формы и методов конкуренции.	99
6.2. Меры по борьбе экономической монополии.	102
6.3.Цели и направления регулирования монополистической деятельности в экономике Республике Узбекистан.	104
6.4.Развитие и усиления защиты конкуренции	110
Глава 7.Регуляторская функция цен в условиях рыночной экономике его государственного регулирования	115
7.1.Современные теории стоимости и цен. Их отличия от теории трудовой стоимости и полезности.	115
7.2. Сущность цен и его функции.	117
7.3.Виды цен и их содержания.	121
7.4. Цели и основные способы государственного регулирования	124

цен.	
7.5. Опыт зарубежных стран по регулированию цен.	126
7.6. Антиинфляционная политика государство как одна из форм регулирования экономики.	128
Глава 8. Налогово- бюджетные средства государственного регулирования экономики.	133
8.1. Государственный бюджет-основной фонд денежных ресурсов государство и как средства государственного регулирования экономики.	133
8.2. Налоги как основной источник доходов государственного бюджета и как средства регулирования социально-экономических процессов.	138
8.3. Налоговые льготы в системе способов и средств государственного регулирования экономики.	146
8.4. Совершенствование налоговой системы в регулирование экономики	150
Глава 9. Денежно-кредитные средства регулирование экономики	162
9.1. Деньги и денежное обращение, спрос и предложения денег	162
9.2. Функции кредита и банковской системы	164
9.3. Роль средства кредитно- денежной политики в регулирования экономики	171
Глава 10. Социальная сфера общества и его государственного регулирования.	178
10.1. Социальная сфера общества, его содержание и роль в общественном развитии.	178
10.2. Необходимость государственного регулирование социальной сферы.	180
10.3. Формы и способы государственного регулирование социальной сферы.	182
10.4. Государственная политики занятости и обеспечение населения работой	184
10.5. Политика доходов и повышения уровня жизни населения	191
10.6. Социальная защита малообеспеченных слоёв населения.	197
Глава 11. Задачи государство по обеспечению экономической безопасности	202
11.1. Сущность экономической безопасности и ее структурные элементы	202
11.2. Показатели и формы проявления экономической безопасности	207
11.3. Цели и задачи государство по обеспечению экономической	

безопасности.	218
11.4. Приоритетные направления обеспечения экономической безопасности в Узбекистане.	222
Глава 12. Государственная политика по обеспечению макроэкономической равновесии и против кризисов в рыночной экономике.	226
12.1. Макроэкономическая равновесия и её формы проявления.	226
12.2. Классическая и кейнсианская теории о роли государства в обеспечении равновесия между совокупным спросом и совокупным предложением.	229
12.3. Экономический цикл и причины возникновения кризисов.	232
12.4. Воздействие мирового финансово-экономического кризиса на экономику Узбекистана и пути его преодоления.	239
12.5. Функциональные экономические системы и государственного управление.	247
Глава 13. Внешнеэкономическая политика государства и регулирование внешнеэкономической деятельности	252
13.1. Сущность и необходимость внешнеэкономической политики государства	252
13.2. Основные направления внешнеэкономической политики государства и ее структура.	255
13.3. Способы государственного регулирования внешнеэкономической деятельности.	259
13.4. Этапы либерализации внешнеэкономической деятельности хозяйствующих субъектов в Узбекистане	270
Глоссарии	279
Список использованных литературы	298

Contain

Introduction	3
Chapter 1. Role and functions of government in a market economy	
7	
1.1. Market and state mechanisms of regulation of the economy	7
1.2. Main forms and methods of state regulation of the economy.	10
1.3. The public sector and its role in the regulation of the national economy.	13
1.4. Functions and tools of state regulation of market economy	14
1.5. The economic functions of the state in Uzbekistan	23
Chapter 2. Theoretical foundations of the state regulation of the economy	30
2.1. Theoretical views of the representatives of schools of mercantilism and the role of the physiocrats in the state regulation of the economy.	30
2.2. Concept of the representatives of classical economics on the regulation of economy. Economic liberalism.	31
2.3. Crisis theory of economic liberalism in the 1929-1933 years.	32
2.4. Modern theories of the role of the state in regulating the economy.	34
<i>Keynesian's theory of state intervention in the economy.</i>	34
<i>Value of monetary theory and policy in the regulation of the economy.</i>	40
<i>Neoclassical model of state regulation of the economy.</i>	45
Chapter 3. Economic reforms in Uzbekistan and the formation of the mechanism of state regulation of the economy.	50
3.1. Creating the strategy for reforming the economy of Uzbekistan	50
3.2. Institutional reforms and the need and importance of the formation of economic regulation.	56
3.3. Essence and goals of the institutional reforms in Uzbekistan.	58
3.4. The main directions of the administrative reforms in Uzbekistan.	60
3.5. Economic strategy and policy of government, created as a result of institutional reforms.	61
Chapter 4. Privatization and management of the state property as a means of economic regulation.	65
4.1. State ownership and entrepreneurship.	65
4.2. The goal and stages of privatization of state property in Uzbekistan.	67
4.3. The features of the present stage of denationalization and privatization of property.	70
4.4. Ways of the improvement the privatization and management of state property.	75

Chapter 5. Programming, forecasting and planning of the economy.	80
5.1. Programming and planning of the economy.	80
5.2. Methodological basis of the development of regional programs of the socio-economic development.	82
5.3. Evaluation of the socio-economic situation in the development of the socio-economic development of the region.	86
5.4. Definition of the directions of the development programs in the region.	88
5.5. The ways of the increasing the effectiveness of the regional programs.	91
5.6. The perfection of the state regulation of the regional development in Uzbekistan.	92
 Chapter 6. Anti-monopoly policy and competition.	99
6.1. The essence, functions, forms and methods of competition.	99
6.2. Measures with combating against the economic monopoly.	102
6.3. Goals and directions of the regulation of monopolistic activities in the economy of the Republic of Uzbekistan.	104
6.4. Improvement and strengthen the protection of competition.	110
 Chapter 7. Regulatory function of prices in a market economy, its government regulation	115
7.1. Modern theory of value and price. Their differences from the labor theory of value and utility.	115
7.2. The essence of price and its functions.	117
7.3. Modes of the prices and their content.	121
7.4. Objectives and basic methods of state regulation of prices.	124
7.5. Experience of foreign countries of the regulation of prices.	126
7.6. Anti-inflationary policy of the state as a form of economic regulation.	128
 Chapter 8. Tax and budgetary funds of the state regulation of economy.	133
8.1. State budget is the basic foundation of financial resources and as a means of state regulation of the economy.	133
8.2. Taxes as the main source of income of the state budget and as a means of regulating social and economic processes.	138
8.3. Tax concession in the system of the methods of state regulation of the economy.	146
8.4. Improving the tax system in the regulation of the economy.	150
 Chapter 9. Monetary and credit funds of the regulation of the economy	162
9.1. Money and currency, demand and supply of money	162
9.2. Functions of credit and banking system	164
9.3. Role of monetary policy in the regulation of the economy	171
 Chapter 10. Social sphere of society and its government regulation.	178
10.1. Social sphere of society, its content and its role in social development.	178
10.2. Necessity of the state regulation of the social sphere.	180

10.3. Forms and methods of state regulation of the social sphere.	182
10.4. State employment policy and provision the population with work	184
10.5. Incomes policy and improving of the standards of living	191
10.6. Social protection of the poor.	197
Chapter 11. Tasks of state of the ensuring the economic security.	202
11.1. The essence of economic security and its structural elements.	202
11.2. Indicators and forms of economic security.	207
11.3. Goals and objectives of the state of ensuring the economic security.	218
11.4. Priority areas for economic security in Uzbekistan.	222
Chapter 12. State policy of ensuring macroeconomic equilibrium and against crises in the market economy.	226
12.1. Macroeconomic equilibrium and its manifestations.	226
12.2. Classical and Keynesian theories of the role of the state in ensuring a balance between aggregate demand and aggregate supply.	229
12.3. Economic cycle and causes of crises.	232
12.4. Impact of the global financial and economic crisis on the economy of Uzbekistan and the way of overcoming it.	239
12.5. Functional economic system and state regulation.	247
Chapter 13. Foreign-economic policy of government and regulation of foreign economic activity	252
13.1. The essence and necessity of foreign economic policy of the state	252
13.2. The main directions of foreign policy of the state and its structure.	255
13.3. The methods of state regulation of foreign economic activity.	259
13.4. The stages of liberalization of foreign economic activity of the economic entities in Uzbekistan.	270
Glossary	279
List of References	